

АПСНЫ АТЦААРАДЫРРАҚӘА РАКАДЕМИА
Д.И. ГӘЛИА ИХЪЗ ЗХУ АПСУАТЦААРАТӘ ИНСТИТУТ

АКАДЕМИЯ НАУК АБХАЗИИ
АБХАЗСКИЙ ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЙ им. Д.И. ГУЛИА

**АПСУАРА: АМАТЕРИАЛҚӘЕИ
АТЦААРАҚӘЕИ**

Актәи атематикатә еизга

Акәа – 2014

Ацсуаа ртрадициатә культура – Ацсуара

Аибашьра анцоз (1993 ш.), Ацсны анапхгара Гәдоута ианыказ, уахь ииасит Ацсуа институт аусуңәагы. Аибашьра ашьтахь (1994-1995 шыкәскәа рзы), аинститут аусуңәа Акәака ианиасгы имәапыргеит аилаңәажәарақәа, асеминарқәа Ацсуара иазкны. Ускан «Ацсуара» матәарк аҳасабала ашколтә программа алацара азцаара ыкәгылан. Ацарауаа асеминар азы идырхиаз рстатиақәа ситыхны (азәырәы Хә.С. Бгәжәба, Ш.Д. Инал-ица, С.В. Бганба) акьыпхь ианырпеит. Ари аңәажәара иалахәын (зызбахә ххәаз рнаәсангы) ацарауаа: Р.А. Аҳашба, Е.М. Малиа, С.А. Дбар, Б.М. Аңьынцәал, Р.Хә. Қапба, Т.Шь. Цәапуа, С.И. Сақания, Г. Г. Тарцъман-ипа, В.Ш. Аәзба, Л.Х. Саманба, Н.В. Аршба, В.А. Кәагәаниа, Ц.С. Габниа, О.В. Маан, Б.Е. Сағариа, З.Ць. Цәапуа.

Аизга иагәблаҳдоит акьыпхь зымбаз ацарауаа рыкәгыла-рақәа, ргәаанагарақәа акык-әбак. Урт рылаңәажәоит «Ацсуара» иазкны сикәыршәоу (С.К. Агрбси, Е.М. Тарбси сикәдыр-шәаз) ашколтә программа.

Аредколлегиа: Аргәын Иу.Гә. (аредатор хада), Ачугба Т.А., Бигәаа В.Л., Кәыпниа П.К., Дбар С.А. (аҭыжьразы аҭак-зыпхькәу).

АХҚӘА

Аргәын Иу.Гә.

Апсуара азхьацшра..... 5

Аәзба У.Ш.

Апсуареи иахьатәи аамтәи..... 52

Бҗәжәба Хә.С...... 64

Апһьаҗамырзга

Бганба В.М.

Апсуаразы гәаанагарақәак..... 83

Аәзба В.В.

Апсуара ртрадициатә усеилыргашьа (XIX
апһьышықәса инаркны иахьатәи ҳаамтанза)..... 103

Дамениа О.Н.

Апсуаразы ажәа.....

Ҳашыг Н.Ҷ.

Ипһьоу ажәақәа: «цасым», «цхашьароуп».
Ажьрацәара. Аҗаацәара. Апсуацас аазара..... 123

Ҳашба Р.А.

Аматәар «Апсуаразы» згәаҗарақәак..... 131

Қапба Р.Хә.

Апсуара иазкны инықәырцшу апһан азы
гәаанагарақәак..... 135

Саманба Л. Х.

Апсуара иазкны згәаҗарақәак..... 139

Аәзба В.А.

Апсуаа аусеилыргарағы апасы ақбабзи рхархәашыа (ХХ ашәышықәса инаркны иахьатәи ҳаамтанза).....	155
--	-----

Ҳашш-нҳа М.М.

Апсуа жәлар рыкәашарақәси рыркәашага ашәақәси.....	165
---	-----

Кәыцниа П.К.

Апсуа жәлар рестетика азцаарақәа.....	177
---------------------------------------	-----

Аргәын Иу.Гә.

Апсуарси апсабарси.....	199
-------------------------	-----

Сангәлиа Е.В.

Апсуа чара: атрадициақәси иахьатәи аамтси.....	214
--	-----

АПСУАРА АЗХЬАЦШРА

Апсны Қырттэыла ианадырца ашьтахь, апсуа интеллигенция анеилыршъаа, урт харада атэыла иаҕацэоушпэа ахара анрыдырца ашьтахьгы, апсуа жэлар рсиара аанкыламхсит, дырѳегь сицагылеит асар, апсуаа ирылиааит абаѳхатэра злаз ауаа, урт абаѳхатэра змоу апсуаауп хэа иаахтны иузымхэо атагылазаашъа шапцазгы. Ус азэы акы схэоит хэа далагаргы «анационализм» наганы ихы итадырцон. Убас иказ атагылазаашъа 1930-тэи ашықэсқэа инадыркны ишъақэгылан, изхылеиаазгы Сталин еиѳирцааз арежим баацсы акэын. Абри арежим шъақэзыргылаз данцсы ашьтахьгы акраамта уи ахцша аус ауан, иаазеит 1970-тэи ашықэсқэа рынцэамта акнынзагы. Уи ус шакэу дырцабыргусит Апсны ускан имѳапысуаз ахтысқэагы: амитингқэа, аизарақэа, ашшцхьызқэа.

Убас, Апсны Қырттэыла иадцаны, апсуаа рацхьагылаѳцэа антадырха ашьтахь, аргама – иаартны иқэыргылан азцаара иаанхаз апсуаа ассимилиация рзуразы. Цабыргны, ускан СССР зегы акны арепрессиакэа мѳапысуан, аха уи иначыданы, апсуаа иаарласны ақыртқэа рыларзтра хықэкыс икацан: 1939 шықэсазы апсуа алфавит алатин шыатас измаз ақыртуа алфавит ахь ииаган, уи ацхьагы (1937 ш.) еиѳыркаахъан ақыртқэа Апсныка ирацэазаны иааганы рынхарта тыцқэа реиқэыршпэара иазкыз «Абхазпереселенстрои» захьыз: Ацынцтэылатэ сибашъра ду шцозгы, уи анаплакы иааихмырсыгъзакэа апсуа қытақэа иаарықэыршпаны ақыртқэа рзы аонқэа рыргылара иаѳын. Аибашъра шааилгазцэкъа (1945 ш.) апсуа школқэа аркны, апсуа хэыцқэа ақыртуа школқэа иртарпсит. Иалагеит апсуа тоурых афальсификация азуны апсуаа қыртқэоуп рхэсит, уи иамуа ианалага, апсуаа 200 шықэса рацхъа ашьха ихыцны иааит рхэсит, уигы ианаму – Апсны апсуааи ақыртқэеи аборигенцэоуп рхэсит...

Абазакәси апсуаи азәы ракәзам рхәсит... Абарт ахт-хәаакәа рызхәыпракәа иахьагы иакәымцзапг. Апсны атопонимкәси агидронимкәси ақыртуа бызшәахь риа-гара иалагеит (Ахали Атони, Шьавцкала, уаанзагы из-лагахьаз апсуаа рыжәлакәа – Самырзакан инхоз, агыруа жәлакәа иреицшны итарыюуа иалагеит: Тарба – Тарбаиа, Бытәба – Бытәбаиа, Зыхәба – Зухбаиа ухәа.

Абасала, рыжәлакәа анырпсах Гал араион акны инхоз апсуаа ақырткәа хәа ртаора иалагеит, дарггы рхатәы бызшәа рхапгтын агыршәала ицәажәо икалеит, уа инхоз апсуаа ассимилиация рзыруит.

Ажәакала, амхәапырра анеилга ашьтахь, 1886 шықәсазы, Апсны инхоз ауаажәларра зегь рахьтә апсуаа 85,5 процент ыказтгы, 1939 ш. апсуаа рыцсадтгыыл акны 15,1 процент ркынза илакәит, иагьааныркылон ускан апсуаа хыцхазарала апшбатәи атыц (ақырткәси, аурысцәси, аерманцәси рышьтахь игылан). Абасала апсуаа рыцсадтгылаф рхыцхазара процентла аицахара зхылҕаааз ам-зызкәа иреиуоуп: ганкахьала, Апсныка амилац рацәа си-харазакгы ақырткәа ааганы рнырхара, дааганкахьала, – Гал араион акны инхоз апсуаа ассимилиация рзура, нас урт «қыртцәоуп» хәа ашәкәы ртагалара, ауаапсыра ашәкәы ртаора аан апсуаа зыжәлакәа иа, уа, ава ала инцәоз «ақыртцәа» хәа ртаора уб.егь.

Апсуаа шыатанкыла ассимилиация рзурей, «ркы-ртуатәрей» акыр ицсьехеит Сталини Берисей аныкәп ашьтахь. Аха уи амехак убыскак итбаахахьан, ацашәкәа убыскак ицаулахахьан, Асовет хәынтқарра силахаанзагы аеунардыруан. – Убас, 1977 шықәсазы, Апсны имо-апысуаз аилагаракәа ирызкны апсуа жәлар рхатаранк-цәа, 130-оык рнапкәа ацәоны СССР анапхгара рахь, Мос-сквака ашәкәы андәықәырца, уаанзагы ишыкарцалоз еицш, ашәкәы «атцааразы» ирхынхәны Қырттәылака иаарышьтит. Ашәкәы ззаарышьтыз Қырттәыла аиҳабы-ра Апснытәи апартия анапхгарахь иаарышьтит «атыц иқәырцарц». Ускантәи Апснытәи обком амазаныкәгао

В. Хынтəба рацхьа днаргыланы, қартаа рыдцə анагзара иалагоит: Москвака иршьтыз ашəкəы знапы ацафыз аз-əыры апартия иалырцеит, русурақəа ирымырхит. Абар ускантəи Ацснътəи аобком актəи амазаныкəга ашəкəы знапы ацаоны Москвака изышьтыз хəшьарас иритаз: «мыцла, цəгəахəьцрала еибаркыу ашəкəы рəит», «амилатейлыхцəа» (националисты), «зцəааа зыцсахуа» (оборотни), «амилат политика ззеилымкаауа», «аполитикатə еилымгақəа», «аус бзианы изуа ахəынцəа рықəызтəо» хəа рзихəсит (шəахə. агазет «Советская Абхазия», 1978, март 21, №55). Иазгəататəу, абас еицш иказ апартиатə демагогцəа ирыхкьаны 1991 шықəсазы Асовет Еидгыла еилахəит. Асовет Еидгыла ахьынзаказ ишпалачозгы (ишпалатхадьуазгы) агба анзаакəрыло ахəынапцəа еивасны итыцны ишцə еицш, Қырттəыла анапхгара СССР рацхьа иалпыз ракəхсит, уи аилажьра ишрылшоз ала иацхрааит, аихаразакгы Е. Шевардназе.

Иазгəататəу, Қырттəыла Ацсни ацсуааи ирызнау-аз ацəгьоурақəа реихарак Асовет Еидгыла ахьзалууп ишыкарцоз. Насгы, Асовет Еидгыла кажьны иандəықəла, Ацсны хаманы хцəит хəа иалагеит. Ажəакала, XX-тəи ашəышықəса ацсуаа ртəурыхтə цсадгылае ассимиляция рзуразы, уи азы агеноцид рзыкацан. Қырттəыла иалшоз зегь канатцəн ацсуаа зегьы «рқыртуатəразы», урт жəларык, етноск рахасабала ақыртуа жəлар рыларзтразы. Абасеицш икоу атагылазаашьаьы «Ацсуара» хəа акы шыказ иаартны хəашьа амамызт, амала шака ртахыз, ишрылшоз ала «қартвелоба» (ақыртуара) ахəара иаьын, уимоу ақыртцəа адунейае «анцəа иишаз, зегь иреигьу жəларуп» хəа рхы иазырхəон, иахьаггы уи иаеуп, цкьа иахьырымдыруаггы урт агəра ддыргоит.

Рацхьатəи ацсуа газет «Ацсны», 1919 шықəсазы атыцра ианалага, уи адакьақəа ркны ианыло иалагеит «Ацсуара» хəа ажəа. Уигьы иханахəоит ари ажəа уаанзаггы ацсуаа рьы ишышьақəгылахьаз.

Дырмаит Гəлиа, ацсуа алфавит, ашəкəəыра рацхьа иацызцəз 1926 шықəсазы «Ацсуа жəлар рныхəаьа»

ахьзцаны иомыз абас икоуп: «Уа Анцәа ду! Азалымдара хадга! Агәакра хажга! Хажәа еикәыршәа! Ахәахәа хәцә-нырха, Хәцсуара еилоумган! Агьычра хәцәыршәа! Аца-ра хгәарцха!»

Абасала, апсуа шөкәөыраәсы «Апсуара» азбахә рац-хьа ицәырызгаз Гәлиа иоуп. Уи иомытәкәагы жөпакы кәкыс ирымоу Апсуара аарцпрей, рзышәахәарей роуп, иаххәозар, урт ирейоуп иажәсинраалакәа «Епшоу ита-панча», «Асацә» ухәа. Дасакалагы, Апсуара ипәцанам-куа ала зхы моапызго, ауаөыбра аазырцшуа, аламысда-ра злоу, зыцсы цәгьоу ауаа асаписеусит иажәсинраалакәа рәы: «Шака дыцстөы цәыбзахәузеи!», «Хоцбан ду», «Аб-жьаөашьа хабжьакьала» уб. егыртгы ркны.

Д. Гәлиа ипштанеиуа апсуа шөкәөысы Миха Лак-рбагы иновеллакәа зегьы хыкәкыла Апсуара аарцпрей азышәахәарей ирызкуп. Уи иаартны «Апсуара» азбахә шимхәозгы (хыкәкыла зызбахә ихәо ауаөытәыөсатә кәзшья – аламыс ауп), игәацагы ицәахны зызбахә имоу Апсуароуп.

Ишаабө еицшу, ацарауаө инартбааны дахәацшусит Апсуара, М. Лакрба иновеллакәа зызкыу аламысгы Апсуара иахәтакуп. Дасакала иаххәозар, Апсуара иаца-накуа даара итбаауп, уи ахәаакәа адоухатә культураәы иаангылом, итыцуеит, иацанакуеит ажәлар рматери-алтә культурагы. Иаххәозар, апсуа инхашьала иапшә аиәкаашьала, ионы аргылашьала, иесилахәашьала, ифатәкәа реилазаашьала егырт амилиаткәа дрылукаа-уеит. Апсуатас силахәоу ауаөы данырбалак, ма иапшә шеиәкаау ангәарталак, «хәцсуара Анцәа иумырзын» рхәоит. Уахь иацанакуеит аеыжәлашьягы (аеыкәтәара), аесилахәашьягы, ахымөацгашьягы...

Апублицистика аганахьала Апсуара закәу иаартны далацәажәоит (1967 ш. ианвар 15 рзы) агәзет «Апс-ны кәцшь» адакьакәа рәы ацарауаө, адоцент Тамара Шьякрьыл-цха. Уи лстатиаәы абасала дахәацшусит:

«Апсуара! Ари даара ацәк ду змоу ажәоуп. Ари зкы-шыкәсала хәбацәа рабацәа еиәыркаауаз доухатә культу-

роуп. Ари апсуа иламыс, апсуа иахатыр, ипату, иказара роуп. Ари – ушһапы алабашһа аларкаца угылазаргһы, аихабы иахатыр азы ичһаны иажәа апһымкроуп, ари – апһәыс асы дақәтәозар – апһамһы лыһаргһылароуп, си-барһсуа лкасы рыбһжалыршәзар – асыкажароуп. Ари – аиаша адгһылараһы агәһымшәароуп, аоһызаракһны аһамеи-гзароуп, аһатә ус апһа ажәлар рус аргһылароуп.

...Апсуара – уажәы Ефрем Ешба иоуп, Апсуара – Нестор Лакоба иоуп, Апсуара – уи Дырмит Гәлиа иоуп, Апсуара – уи Иуа Коғониа, Алықһса Лашәриа роуп.

Апсуара – арт аһыз пһахәқәа камыршәкәа, ирылаз аказ-пһа пһаахқәа ғырһшыгас икацаны ажәлар рылаазароуп.

Апсуара – хһбажәлар роуп... Апсуара – уи апсуа ғы-рагһы, алиһтературагһы роуп, апсуаа рыһстазаараһы ирыхәаша азанаатқәа бзианы рцара, апсуаа ртоурых, рқһабз, рбызшәа, рказпһа атцаара иазкыу анаука акә-пһақәа рытцаара, апсуа театр, акыһпһх, (агазетқәеи ажур-налқәеи), арадиодырратарақәеи роуп.

Апсуара – адунеи зегһы аһы иғырһшыгоу уаф дзыр-беиауа адоухатә культура ашһтыхра, хмилат культура ашһтыхра, хмилат культура алагалароуп»,

Ишаабо еиһш, аракагһы автор Апсуара адоухатә акультура амацара иадкыланы дахәаһшуеит, хыхь ишаз-гәахтахәу ала Апсуара апсуа иһстазаашһа аганқәа зе-гһы рыкһны асәһырнагоит, уи цака иһсегһы хазаатгһлоит. Ишакәзаалакгһы, Апсуара закәу апһааһцәа иддырды-рырц, Григори Смыр иусумтаһы «Апһны апсылманра иа-хһатәи атагһылазаашһки уи апыхпһһеи» (Шәахә.: уи апһәк-әы, 1967, ад. 27) ихы иаирхәеит хыхь иаахгаз). Шһакрыл-пцһа лцәахәақәа. Иара ускан дпһахәаһшуаз ала, урт ацә-ахәақәа ажәақәакгһы рыһицеит, Апсуара акоммунизм аргһылараһгһы матәахәра шалоу азы ухәа.

Ажурнал «Апһны аказара», 1987 шықәса, аномер 3 акһны иануп аетнограф Иан Чеснов истатиа «Ажәлар ртрадициатә хымәаһгашһа» захһзу. Арака автор дыр-заатгһлоит еиуеиһпһым атагһылазаашһақәа рһы апсуацас

ахымѡацгашьақѡа: ацсшѡа сибыхѡашьаѡ, ажѡахѡараѡ, ацсабара азыкѡазаашьаѡ, ауаѡи-ауаѡи реимадараѡ, реицѡ-ажѡараѡ иахѡѡу атыц (адистанциагы) алхра, ацшзара закѡу. Ацсуара иацанакуа, уи иаѡагыло хымѡацгашьѡуи хѡа дахѡацшусит агѡахѡгѡышѡара, иарбанзаалак имцхѡу. «Ацсшѡа сибыхѡара» акѡзар, уи иаанаго, азѡы баша акы ихѡсит хѡа акѡым, уи зхѡаз ихымѡацгашьа астикатѡ аестетикатѡ хѡаакѡа иртагзаны ихѡсит хѡа ауп (Ад.7).

Иара абри ашыкѡсазы (1987) «Ацсны аѡазара» аномеркѡа 4, 5, 6 ркны иануп Олег Дамения истатиа «Хкультура аѡиара ауаѡаѡрақѡа» захьзу. Арака амилаѡтѡ культура аѡиара, аизхара адикылоит амилаѡ ахыцхьазара. Ишдыру сицш, 1950-тѡи 1970-тѡи ашыкѡскѡа рзы, ацсуаа рхыцхьазара рыцсадгыыл акны 15 процент ркынза илакѡхьан. Уи иахкьаны ацсуа жѡлар рыцсадгыылаѡ рыѡазаареи рыѡамзаареи хѡа азѡара ыкѡгылан, уи азбахѡ иаартны азѡгы далаѡаѡѡазомызт (ус сицш азин ыѡамызт), аха хара ихѡышзуаз уи имбар залшомызт. Абри сицш ишѡарѡаз аѡагылазаашьа кѡзѡоз, ганкахьала, хыхь ишаххѡахьѡу сицш, Гал араионаѡ инхоз ацсуаа – самырзаканаа ассимилиация ахьрызуз, дасаганкахьала, Қыртгѡылатѡи ауаа раѡѡа ааганы Ацсны иахьындырхоз раѡын. Ишакѡхалакгы, процентла ацсуаа рмаѡхара – ркультура, рбызшѡа айкѡырхара ашѡарѡа иѡанаргылон.

Хѡарас иатахузеи, ацсуаа рацсуара айкѡырхаразы мыцхѡы рхы аѡьабаа адырбон, реикѡырхара алзмыршоз аполитика изларылшоз ала иаѡагылан. Иахгѡалахаршѡап, есс жѡашыкѡса рыбжьара урт рыкѡгыларақѡа, реизарақѡа, ирыѡуаз ашѡѡѡѡѡа.

Адыхѡтѡаны, хзыхѡѡѡѡѡ астатиаѡы, автор иѡаиѡоит абас сицш алѡаа: ацсуа культура, Ацсуара айкѡырхара, уи аѡурыхѡѡ ѡеицш ашьаѡѡыргѡѡѡара, зегь реихагы иуалѡшьаны ихадуп хара, иахьатѡи ацсуа абиѡара... анаѡсан уи руалуп адунеи ауаатѡѡѡсагы. Абри имариам аусаѡы лассы-лассы хѡзхѡыѡлап Дырмит Гѡлиа ифе-номен, уи ихѡѡара, игѡагьра, иѡѡыѡара (ад. 13), ихѡоит

зызбахә җамоу автор истатиа анпәамтасы. Гәлиа имацара иеазикит апсуаа культурала рейкәырхара, иаапсарагы башамхсит: ижәлар ирзацицит абыратә культура, ашыта аkit асахьаркыратә литература.

Абасала, иналаршә-ааларшәны акәзаргы апсуа параяа Апсуара азбахә рхәоиҗтәи акраапусит, аха иаҗа инткааны, хықәкылагы аусумтақәа иара иазкны иацырцә ианалагаз, а-XX-тәи ашәышықәса аобатәи азбжазоп. Убас, 1984 шықәсазы урыс бызшәала Акәа итыцит апрофессор Ш.Д. Инал-ипа ипәкәы «Очерки об абхазском этикете» захьзу. Ашәкәасы автор дырзаатгылоит апсуаа ртрадициатә культура ахәтақәа: апсшәа сибыхәашәа, ассилахәашәа, асықәтәара астикет, аихаби аипби рахатырейкәцара, атаацәаратә бзазара, асасдкыларә, ачеицыка, апсыжра уб.егь. Автор уаанзагы итиҗьхьан (1973, 1978). «Традиции и современность» захьзыз ашәкәы хыцқәа.

Абарт апәахәақәа зыюуа 1978 шықәсазы Акәа итиҗьит «Апсқәеи ақьабзқәеи абицарақәа рейкәырхашәеи» захьзу ашәкәы. Апсуара азбахә рацәак имхәазакәан, автор иусумтасы дырзаатгылоит апсуаа рсы сиқәханы икоу апсқәеи ақьабзқәеи рышәақәыргыларә, рыҗиара шыкалаз. Хықәкыла дрылацәажәоит азанаатқәа ирыдхәалоу анцәахәқәа рышәақәгыларә шымоапысуаз, иахәап, ашәарыцара анцәахә – Ажәсицшәаа, насгы анцәахацарей азанаати шейхылҗиааз, амагиси, анемизми, атотемизми, акультқәеи рышәақәгыларә шыкалаз ухәа уб.ип. Ашәкәасы ирылацәажәоуп ахапацарей апцхәысаагарей ирыдхәалоу апсуаа рпсқәа иахьанзагы сиқәханы икоу: атаца лымцәажәара лхаца итаацәа – аихабацәа рыхьзшәара, амахә атаца данаарго иеыцәахра ухәа шьатас ирымоу изхылҗиааз – аматриархат акнытәи апатриархат апка аиасра ипәдхәалоу. Хаз чыдала иазаатгылоуп апсуаа иахьагы инартбааны рхы иадырхәо – ашәы аныкәгара шьатас иамоу, уи аханатә даеа цакык шамаз, аха аамта акыр анца уи ацакы аешапсахыз. Иаидкыла-

ны, апасқәси ақьабзқәси рира, рышбақәгылара зыбзоу-роу ауаатәыюса рреалтә цстазаара шакәу аарцшуп.

Апсуа философ Олег Дамения 1990 шықәсазы Акәа итижыт «Апсуа культура аочеркқәа» захьзу апшәкәы. Арака автор дазаатгылоит апсуа жәлар ртрагедиа ду – реихарак рхырцәара – амхацьырцәа хәа изышътоу ашьтахь адунси ранызаара ианхықәгылаз, ацара змаз ауаа – апсуаа уи рымбо икамызт, шыоуки «Сразкы, сразкы, скьацтажәумтәын...» хәа (Гьаргь Чачба) ауаз рхәон, аха анызаара апшәртара ишацәцатәыз амәа рбо-мызт, даса шыоуки (Дырмит Гәлиа) апсуа жәлар рыцсад-гылаә реикәырхара алзыршоз – апсуа алфавит апцара, нас уи ала апшәкәыра ашьатаркра, асар уи абызшәала ацара дырцара, Апсуара айқәырхара – уи ада «изеикәхо-мызт апсуаагы хаз икоу, ичыдоу жәларны», ухәа аусқәа ирәын. Ажәлар реацыцтә хәамтаәгы икоуп ауаа реикә-ырхара азәы имацара ишилшо: Нарт Сасрыкәа иашь-цәа ахьта иакны, илахәны апсра ишаәыз ангәситә, ажәә-анәә асцә кыдцаны, амцажәла ааганы иашьцәа сикәир-хейт. Дырмит Гәлиагы апсуа ыыратә культура ашьақ-ыргыларала анызаара ихықәгылаз ижәлар сикәирхейт. Аамта баацқәа раан – Сталини Бериси ианырхааныз, Гьаргь Зизариа ишазгәситәоз сицш, апсуаа ақыртқәа ры-ларзытра ианаәыз Д. Гәлиа иапицоз аыыра, алитература урт ркаркы икылахейт, ирзылбаамдсит.

Дәсакалагы апсуаа жәларык рахасабалә реикәырха-ра ркультуратә сиара иабзоуразар, иатахыуп излауала уи акультура айқәырхара. Насгы «апсуа культура айқ-әырхара зуалцшыоу апсуаа рымацара ракәзам» (ад. 14). Уи айқәырхара руалуп ауаатәыюса зегы, иаҳаразакгы амч, алшара ду змоу, зхыцхьазара рацәоу ажәларқәа» (иара уа). Ус анакәха, «Апсуара айқәырхара – хара апсу-аа хнапацакаәы мацара иказам». Автор азцаара кайцоит: иаххароузеи хара – апсуаа, ҳацсадгьыл акны ххыцхьаза-ра 17 процент ркынза иладыркәызар? (1939-1959) шш. рзы – И.А.). Атакгы кайцоит абас: «Уи зхароу рацхьа

иргыланы Апсны жэйтэггы-сатэггы аскономика моац-ызгоз адэахьтэи амчкэа роуп» (иара уа).

Олег Дамения ишэкэафсы ишэтихусит апсадгьыл азцаатэы. Ишдыру еицш, псадгьылда, цакыратэ дгьылда изапцахом атрадициатэ культураггы, Апсуараггы. Насггы Апсуара ышц ишбакегылаз культурам, уи азкышыкэсакеа иргэылиааз акоуп, уи иахьанзаггы еикэырханы измоу ажэйтэтэи аказшырбакеа роуп. Амилаттэ культура – Апсуара иалпозароуп ауафы ауафара илаазара, уи ахык-ам акультураггы зыкалом (ад.23). Ишдыру еицш, атрадиция ауп иказцо абицаракеа реимадара, уи ахык-ам акультура псуеит, уи иабзоураны еикэхеит, иахьанзаггы иаазеит Апсуара (ад. 25). Апсадгьылтэ цэанырра апсуаа реы дара ихаракун, апсадгьыл ззымхьчаз, иззеикэмырхаз ажэлар – аказаарагь азин рымам, избанзар, псадгьылда изыкалом амилаттэ культура (ад. 35). Апсуаа рыпсадгьыл рыхьчеит, еикэдырхеит, ус анакэха, урт ирымоуп аперспектива рмилаттэ культура аикэырхаразггы.

Апсуа культура акеара ду змоу акоуп, уи ахышыбакегылозггы апсуаа рыпсадгьыл акноуп, уи ашбакегылара «иалахэын» Апснытэи апсабараггы. Абасала апсуа культура иамоуп ахатэ тоурых, ахатэ псадгьыл. Зхатэ культура, зхатэ тоурых змоу ажэлар даеазэ иитэу иашыталом хара апсуаа даеазэ итоурых, икультура хашытам. даеазэ итэала хара хтэы харбсионит хэаггы ххэыцуам (амрагыларатэи хгэылацеа реицш – И.А.), акызацэык хара хаз-зыкэцо – ахеикэырхараоуп. Тоурыхла хара иахтэу хкультура, хапсадгьыл хапсы штоу даеазэы ихазитом!

Насггы иазгэататэу, амилаттэ культуракэа зеггы еикароуп, зхыцхьазара еиха ирацеоу амилат ркультура еиха еиггыны, ихаракны ибсианы иказам. Апсуаа реихарафык рхырпэара калаанза «ирыман иакыз аонуцкатэ еилазаара, ахатэара» (ад. 50). Апсны тыртэааны инхозггы апсуаа ракеын. Зхыцхьазара мачу ажэларкееи амилаткэеи реикэхара азцаатэы – иахьа ари ауаатэысатэ, глобалтэ проблемоуп, уи збышыа амам иахэтоу атцаара

ақөзаарахь ихы ирхоит. Насгьы аңсуа идгьыл, алегенда ишханахәо ала, ҳазшаз аханатә ихазы иалихыз, аха аңсуа иуаоразы, ичеиңыказы иитаз ақоуп. Уи җины аңара аларха хәагьы иеимхәазеит. Автор ишәкәәсы аңхәао идигало алкаагьы абас иқоуп: «Аңсуа дахьыказаалак Аңсни аңсуареи рымаң иуазароуп». Хәарада, ахсиқәырхара зтахыу ажәлар убас рхы мөаңыргоит.

Ашәкәәсы иахыңлоит автор иқайто алкаақәа, агәаанагарақәа, асырңштәқәа уанзрықәымпахатхо. Иаххәап: «Аңсуа чареи уи иадхәалоу аңасқәеи ақьабзқәеи зырсеи аз аңсуа иоуп» (ад. 47). Мап, адунеси ажәларқәа рчароурасы, шамахамзар рңасқәеи рқьабзқәеи сиңшуп, шыаңак ауп ирымоу. «Аңсны хадара змоу быжь-ныхак ықуп» (ад. 70). Мап. Аңсуа жәлас иқоу зегьы рхатә ныхахәқәа рымоуп, урт, иахьа иаадыруа ңт инеиҳангьы иқоуп (шәахә.: Ш.Д. Инал-ица. Вопросы этно-культурной истории абхазов. 1976. Ад. 302-304; И.Гә Аргәын. Аңсуаа ретнологиа. Акәа, 2003. Ад. 245-246). «Амартатра иаңанакуа зегьы сиқәырхатәуп...» (иара уа). Мап. Амартатра айташьақәыргьылара халагар Дон Кихот ҳиеиңшхоит, насгьы иахнатозеи уи? Еиқәханы иқоу хатырла харзыкалар сиңшуп. «Акriminalтә удаорақәа ҳазтагылоу зыхкьаз Аңсуара абжамсамроуп» (ад. 76). Акriminalтә тагылазаашьа адунеси ахәынтқаррақәа зегьы рсы иқоуп, уақәа Аңсуара ус амазам, уб. иң. Аха абарт агха ссақәа ирзырхәашьуам иаидкьыланы Аңсуара аилкаараґы, арсеираґы ашәкәы ңакыс иамоу.

Аңсны жәлар рпоет Баграт Шьыңқәба 1995 шықәсазы Акәа итижыт «Адаңқәа бзанаңы – аңла аңсы тоуп (Аңсуа етикет азы гәаанагарақәак)» захьзу. Ари ашәкәы ахьыз сиңтаганы иаххәозар, абас аанагоит: «Аңсуа дықоуп – Аңсуара иманаң!». Аңсуара иазхьаңшхьоу авторңәа рааста ари ашәкәы чыдарак амоуп. Аңсуара зықәгылоу ауасхыр хада хәа дахәаңшуеит автор – атааңәа. Избанзар, атааңәараґоуп ахшара дахьиуа, дахьыраазо, иан лгәыхәңыхш иадкьыланы ихатәы бызшәа ахьидырңо,

апсуапас аазара ахьиоуа, асынкылареи ачхареи ахиды-
рцо. Атаацэара апһақәгылара пһатас иамоуп ахатцара
– апцхэсаагара, уакоуп ахацеи апцхэysi реизыказаапһа
ахьыпһақәгыло, асасдыкыларагы ахьымцапысуа, апсыж-
ра ахьейсыркаауа, апсхэы ахьыруа...

Апсуаа ирылацэаны икоу апас бзиақәеи ақьабзқәеи
цызпһаауа акэны дахэацпуеит автор ажэытэ казпһа ба-
апсқәа иреиуоу, ахаан импсуа, иагьмызуа, дац рацэала
апстазаара иаларсу – апһыцра. Ари «быжь-хык зхагылоу
амат» хэа дахэацпуеит автор, уи дазаатгылоит апһыцра
иахкьаны икалахьоу арыцхарақәа, азалымдарақәа, иааи-
гоит асырцштэқәа. Убри акнытэи, еипагыло асар раазара
аусаы иацэыхчалатэуп ари ачымазара баапсы. «Иры-
лаазатэуп ауафытэыюса ипһа абзиабаара» (ад. 32). Зхы ма-
цара иапһытоу абзиа изыпшым, азэы изыхэан абзиара ка-
зпаз ихазгы икаитцойт. «Абзиа кацаны азы иата, уи цьара
иықәнажылоит, нас азэы ихэар калоит» – рхэойт хажэ-
лар. Икоуп насгы апһыцра бзиагы. Ирхэойт: «Апһыц-
ра бзиа уаф дьннархойт» – хэа. Насгы иазгэататэу: аипа-
пһыцра змоу апсуаа рымацара ракэым, иахьабалак уи
ауафытэыюса дызмыргьацо, ицырхагоу казпһоуп.

Зызбахэ хамоу апһэкәасы автор ихадигало абжьагара
аидеиа хада – Апсуара хнарбгалоит: «Аазарафы инартба-
аны ахархэара рымазароуп ақырсианра адин апкарақ-
эа... Иаса Қрыста иабжьагарақәа» (ад. 32). Нас хазлацэ-
ажэо, зызбахэ хамоу – Апсуара тыцс иахтозеи? Сгэана-
ла, адинхацаратэ конфессиакәа, апсуаа реы ахархэара
иахьанзагы измоу – атрадициатэ (апсуаа рыонупка
ипһақәгылаз, иагьсиаз – И.А.), ақырсианра, апсылман-
ра ухэа Апсуара иахэтакны иалалеит, уи амехак еихагы
итбаауп апсуа жэлар рзыхэан. Убри акнытэи, апсуаа
ирхатэым адинхацарала иахьа апсуа культура узеиқ-
эырхом. Цоуп аурыс жэлар афыратэ культура рзаазгыз
ақырсианроуп, аха апсуаа ус акагы рнамтазеит, насгы
динхацарала акультура – ажэлар реиқэырхара аамта ца-
хьейт, иахьа атеизмра апһтахь уи модахейт хамхэозар.

1990 шыкәсазы, «Апсны аказара» актәи аобатәи аномеркәа рыкны ианын Вл. Ацнариси О. Дамениси рсецәажәара «Апсуа етика азцааракәа» захьзу. Арака афилософ далацәажәоит уаанзагы зызбахә ихәахьаз Апсуара ачыдаракәак, аецөыргашьақәак. Ацарауаа ишьтырхыз азцаатәи ахәаа дамхатыщит афилософ. Уи учхаратәи икоуп, аха афилософ ацхьаф идигало алкаак-әа зеггы урыкәшахатхартә икам. Иара убри ауп шыатас иамоуггы И. Аргәын истатиа «Апсуара аныкәгара» захьзу (Апсны акзара, 1991, 2, ад. 2-3).

Ишцәилкаатәу О. Дамениа ицәахәақәа? «Ацивилизациеи акультуреи есеагыло категориоуп» (?). Мамзарггы: «Ажәытәтәи ауаажәларракәа иаха ирымоуп акультура. Урт шака культурала ицәгәоу акара ицсысын цивилизациала. Ацивилизация анцәырц акультура ахьысхара ианалагоуп...» (?).

Ишдыру сицш, ажәа «культура» алатын бызшәа акнытә ишьақәгылоит, иагьацанакусит ауафьтәыюса ибзоурала иҗиаз, ишьақәгылаз зеггы, иаанарцшусит ауаажәларра аҗиара афазара зейцпроу, сихшоуп аматериалтәи, адоухатәи хәа... «Ацивилизация» акәзар – уиггы латын бызшәоуп, ианыцшусит ауаажәларратә җиара афазара, даесакала иаххәозар, иаанагоит иахьатәи адунсизегьтәи акультура (шәахә.) Словарь иностранных слов. М., 1989). Ад. 272, 568; Советский энциклопедический словарь. М., 1983. Ад. 668, 1467). Нас икоума арака аиҗагылара? Атакс икацатәузеи афилософ икаицо азцаара: «Иабакоу иахьа аҗиара, аразра, агәбылра, ахалалра, абзиабара, афырхацара, аламыс, ажәакала иухәозар ауафара? Ик-амзи урт зеггы анкьа зны апцстазаараҗы». Иаахжәаны икахцап ари азцаара атак: сиқәыпхьазоу аказшьақәа, ахымфашагашьақәа иахьагы икоуп хымцада, амала урт пытк ибжам-самзар калап, рбарагы уадафхсит. Апсадгьыл ахьчара анатахха иахьатәи апсуа җар рхы-рыцсы ақәцаны, 40-нтә дара рацкьыс хьцхьазарала сихаз, амчгы змаз ирцәырыхьҗсит Апсны ацыхәтәантәи ақыртәуа-

апсуа еибашыраеы. Рыцсадгыыл икэырцеит рагацэа агэ-
ымшэареи, ахатареи, агэагыреи апсадгыыл абзиабареи
аарцшыны. Ари ахатагы акагы ханамхэазои?

Ажурнал «Абаза», 2003 ш. аномер № 2, ад. 14-17 рык-
ны иануп зызбахэ хамоу автор – Олег Дамения иста-
тия «Апсуаразы апшэа» захьзу. Астатия иацаоу арыцхэ
ишахэо ала, уи оуп 1990 шыкэсазы. Автор дрылацэажэо-
ит уаанза ииохьаз апшэкэы «Апсуа культура аочерккэа»
акны иштыхыз азцааракэа: апсуа милаттэ культура –
Апсуара айкэырхара, аитарейара аусае Дырмит Гэлиа
илиршаз цакыс иамоу.

Автор истатияеы дырөөгых инацшыны иазгэеитойт:
«...апсуа культура айкэырхара зуалцшыоу апсуаа ха-
мацара хакэзам. Уи айкэырхара руалуп иара убасгыы
ауаотыюса, рацхэа иргыланы зхыцхызара рацэоу
ажеларкэа... Адэахтэй амчкэа хцырхагамхар, иара иа-
хьагы апсабарей атоурыхи рсацхэа ххы сикэхархартэ
хакэоуп». Автор дырөөгых аецныхэа ритойт ажелар-
амилат дукэа, зышаракэа гэгэоу: «Ауаотыюса иахэа
макьанаг дазымааиц, убри абыза агуманисттэ культу-
ра, атоурыхэа иказ агэнахаракэси азалымдаракэси ириа-
шо, ирыцхау-дрыцхаишэо, изыцхыраатэу-дицхраауа, из-
хылацштэу – дихылацшуа. Икам адуней аеы ажеларкэа
зегы еикараны рыхэ зшыо», Истатия хыркэшо автор
иоусит: зхыцхызара рацэоу, амчгыы змоу ажеларкэа ма-
кьаназы «еиха ирныцшуеит амилаттэ егоизмра». Еите-
ихэахоит Апсуара айкэырхара апсуаа хамацара хнапац-
ака ишыкам.

Ажэакала, афилософ О.Дамения амилат дукэа Апсуа-
ра айкэырхараеы дара дрыкэгэыцуеит, аха хара ххатакэа
урт анаауа хэа хей-хнапи сикэцаны хтэарыма? Мап, ус
изалшом амилат зхыцхызара мачу рхейкэырахара. Урт
кэпароуп, ирылымшогыы рылдыршароуп ахейкэырахара
ртахыцэкьазар. Уи анырбалак акэхоит амилат дукэагы
ацхыраара анырзыкарцо. Дасакала иаххэозар, ацхыраа-
ра кауцарц азы, узыцхыраауа дкалароуп, уи дубартэгы

дыказароуп. Азэы азы данаанахэа, инапкэа шытыхны анцэа дицэо далагеит «усыцхраа» хэа. Акэарафэы игылаз ибжыы икэиргеит: «Унапы кыа, ушыапы кыа, азы уалц, нас шака утахыу анцэа уихэала» хэа. Акыртуа мпыцахала-оцэа Апсны ианакэла, апсуа жэлэр ага исамгылазтгы, Нхыц Кавказаа, аказакцэа, адияспораа зыцхыраауадаз? Узыцхыраауа дкамлакэан азэы узлайцхраауазеи?

Акыртуа-апсуа сибашыра ианалагоз Апсны ахэынткарраф жэлэр рцарей акультуреи Аминистрра акэцарала азеицшцарайуртатэ школкэа рцаратэ планкэа рыкны иадырбахыан мчыбжык оба-оба саат 1-6 акласскэа рыкны аматэар сыц алагалара. Уи аматэар иахызын «Апсуара». Уимоу сикэдыршэахыан «Апсуара», 1-6 акласскэа рзы апрограма апроект (Шэахэ.: В.Шы. Агрба. Апсуара. 1-6 акласскэа рзы Апрограма апроект. Гэдоута, 1993 ш.). Ари апрограма хыкэкыс иаман 1-6-тэй акласскэа рфы апцара ццоз ахэыцкэа апсуаа рмилаттэ культура «Апсуара» афар рыларцэара, рылаазара, уи аганахыала ацэгъей абзиси реилыргара. Ари хэарада афар раазараф хэартара злоу акоуп ухэартэ икан.

Аха рыцхарас икалаз, аматэар сыц ишакэнагаз итцаазамкэаны, силкаазамкэаны, иццакцэаны ашколтэ програма иалахгалоит хэа иалагеит, уи иахкыаны рацэак цанзагы иакэырхит, аидеиагы хыбгалеит. Уи ашытахыгы, апсуа царауаа акэымцзеит Апсуара закэу аилкаара атцара аус.

Ажэакала, аханатэ Апсуара закэу ирцауланы итцаатэуп ашэкэкэа тыжытэуп, нас ауп «Апсуаа ртрадициатэ культура» ахызыцпаны афар идырцатэу идырцатэыму хэа азцаара аныкэыргылатэу. Уаанза хэарада асаанкыларатахуп.

Иахыа хапсуаауп хэа зхы зыцхыазо зегы Апсуара закэу рдырусит хэа рхы рыцхыазоит, уи иашыашэало адырратаракэагы еиенакааусит ахэынцкарратэ телехэаицшрагы. Арайонкэеи ақытакэеи рыкны Апсуара иазкны аизаракэа моапыргоит асовет аамтазы ишыкарцалоз

еипш. Аха абарткѣа зеггы лпшѣас ихартозеи? Ари иахъз-уп азѣара азбара аѣѣажѣара иадыргоит хѣа, арахъ кон-кретла каѣоу ыказамкѣа.

Афилолог Уасил Аѣзба истатиа «Аѣсуареи иахъатѣи аамтеи» захъзу ануп ажурнал «Аказара», 1996, 1. Ад. 2-5 акны. Астатиа аѣра автор далагоит «Аѣсуара» иахъа изт-агылоу аарѣшрала. Ганакахъала Аѣсуара закѣу теориала, ѣарадыррала аилкаара, атѣара, асакала – Аѣсуара амырзра, уи аѣар рылаазара, иара убас алаггы аѣсуа милат ахаѣра айкѣырхара хѣахъызар. Ииасхѣоу аамта иатѣхаз акультура ахъынѣашара акѣым аус злоу, ииасхѣоу абиѣаракѣа рыѣстазааратѣ ѣышѣа ахархѣароуп иаѣаху. ѣѣабаратѣла ииасхѣоу аамта рхынхѣышъа амам, уи – иагъаѣахым, насггы адунеиаѣ азѣггы изаѣымѣаѣт зегъ рыла иманшѣалоу, аамѣакѣа зеггы ирыкѣшѣо уаажѣларратѣ еиѣкаарак. Аѣиара, аизхара еснагъ имѣаѣыслароуп, уи аныкамла – аѣѣстазаара аангылоит, инѣѣоит.

Хылѣшътрала сизааигѣоу аѣтноскѣа рыбъжара сихсыгърада имѣаѣысуеит аилаѣѣаратѣи айкѣытхаратѣи апроцесскѣа. Аѣсуааи адыгааи хылѣшътрала ишеизааигѣоуггы, иахъа урт хаз-хазны икѣоу жѣларкѣаны, бызшѣала изеилибамкаауа ракѣны ишъакѣгылахъеит, иахъа урт ре-икѣытхара, рѣыдаракѣа сиха-сиха иѣиусит, аха иалшоит урт аинтеграѣа рзызуа каларггы, иахъазы ихаѣоу айкѣытхаратѣ процесскѣа роуп.

Автор иусумѣаѣы дырзаатгылоит иара дшахѣаѣшуала Аѣсуара иаѣанакѣа ахѣѣакѣа, уи аструктуратѣ силазаашъа: аазара, ауаѣы ишъакѣгылара, аѣаѣѣа алахѣылаѣѣа реизыказаашъа, анхара-нѣыратѣ ѣышѣа. Икѣоуп сиха итѣбаау аелементкѣаггы: ахымѣаѣгашъа, амилаѣтѣ психологиатѣ хѣышъа, амилаѣтѣ идеал, аѣѣабара азыказаашъа уб.егъ. ѣѣоуп, абарт аказшъакѣа егъырт амилаѣѣкѣаггы ирымоуп, аха Аѣсуара иамоуп аѣыдаракѣаггы. Насггы аѣаскѣа, аѣѣабзкѣа знык ишъакѣгылаз реырымѣса-хуа икам, урт есааира аѣиара, аѣыпсахра иаѣуп, уи ахъбар калоит айбашъраггы, егъырт арыѣѣаракѣаггы.

Тоурыхла, жэйтэ-натэ аахыс Апсны – апсуаа амрат-ашэарахэтэи ацивилизациеи, амрагыларатэи рыбжьара икан, урт рыобагы анырра карцон. Аха ацыхэтэантэи 100-200 шыкэса раахыс амраташэарахэтэи сиха анырра канато иалагеит, уи Апсуара иаднамкыло аказыбақ-эа шапрахэоугы, иаххэап, «ауабы ицстазаара қыафла ашыақэыргылара культны акацара».

Апсуара иаднакылом ауабы игэахэ-гэыщэара, апсым-тэра. Апсуаразы ихадоу казышоуп асынкылара, ачхара. Апсуа далазон изхашаз, иааирыхуан итаацэа ирфашаз. Акомфорт, ақыаф мацара апсуа ицэтэымын. Ицэтэымын иара убасгы ахырехэара, абадақ асра. Апсуара иадна-кыломызт иара убасгы ахэахэтратэ психология, аско-номикатэ прогматизмра. Абартқэа азгэартахьсит Апс-ныка иаахьаз аурыс царауааа азэырыбы.

Ацыхэтэаншэа автор ишытихусит азцаара: «иалшары-ма Апсуара, ихалшарыма апсуа жэлар хаамта ихазнархи-аз ацивилизациатэ зыблара асацэыхьчара?» Абри азцаара атак акацароуп астатиа аора хыкэкыс иамоугы. Апсуара зыцсы тоу организмк ахасабала иеиалароуп, ицацаларо-уп. Уи иатахуп ахэынтқарратэ усмоацгэтэқэа рыла ам-ақэцара, апсуа жэлар ирыхэо ахырхарта атара.

Апсуара матэарк ахасабала ацарайуртақэа реы иа-хысуа акацара макьана хазыкацам. Еиха еицуп егырт аматэаркэа (алитература, абызшэа) ирылацаны асар из-акэу сиыркартэ атагылазаашьа рытара. Еицуп ажэ-лар ражэақэа ашколае иддырцалар.

Аибашьра ашытахыгы Апсуара иазку астатиақэа, агэаанагарақэа рыора сихагы ирацэахсит. Убас, ажу-рнал «Алашара», 1998 ш. 4 иануп «Апсуаразы гэаанага-рақэак» захьзу Виачеслав Бганба истатиа. Хыхь зызбахэ ххэахьоу Никэала Хашыг ишэкэаеы ишазгэсито сицш, Апсуара аицakra, аилагара зхылэиааз амзызқэа ируакы-уп ашэкэыоо Фазиль Искандер итерминологииала, иах-хэозар – «асндурра». Уи халазгалаз рыоныка ишыхын-хэызгы, ихаларгалаз ашыцыларақэа иахьанзагы еиқэ-

ханы икоуп ихэоит зызбахэ хамоу астатиа автор (ад.116). Ацсуара тышэyntэалашьак амамкэа аамтакэа ирылсуа ицоит, ицоит... аамта цаццхьазаггы асапсахусит. Иах-хэозар, ажэытэан зны зашья дтахаз ихэыцкэа иатымым-харц, иаазарц азы инхаз аиашья ахэыцкэа ран – атаца цхэысс дигон (левират), аха уи иахья Ацсуара иацанаку-ам, иаднакылом. Мамзарггы, ажэытэан зны, ацсуаа рсы ацсы ауаа иахьырсахьырстамыз игылаз цлакы амахэ асы дхаракны, акэыпха дыкэцаны, дыкнархауан, ижьи иба-оқэеи анеилыцлак, иаанхоз абаоқэа адамра итаржуан, аха иахья ус азэггы икаицазом, избанзар Ацсуара иаца-накуам (ад.117-118).

Зызбахэ хамоу астатиааы автор инапшыны иазгэсито-ит: акы, Ацсуара иаарту системоуп, алексикатэ система аицп; обаггы, асистема симаздо аилкаарақэеи, аказ-пьяқэеи ашаблон, апштам ирцэыхьчоуп; хцаггы, аси-стема ахата апшата казпьяла илабиалтэуп, мамзарггы итыруа, айтасра иацэымшэо, алазара змоу системоуп. Насггы Ацсуара зтахыу сйха ирацэаоуп уи ныкэызго, икэныкэо рааста. Уи аганахьяла, Ацсуара идеалк ахаса-бала «уао дызкэыпшуа, дызсыпшуа системоуп» (ад.120). Асиара иакэыпцыз, ихашхатэрахаз, ацсрахьы зхы зырхаз системоуп.

Шака диапоузеи Виачеслав Бганба иахьатэи хакэа-шарақэа ртагылазаашья даналацэажэо: «Хакэашара-қэа... сйхарак уао игэы зкуаны ирылаз, уао дреицхызуа иказцоз ирыцацэахыз амаза – аамысташэаратэ сынкыла-ра акэын: акэашао, сга дыццакны дкэашозарггы, иешик-ажоз, иешникылоз убон». Иенимкылар дпырусит – ухэа-рын, уи шыта ахэацпшы ифантазиа итнахуаз сахьан. Иа-хьатэи акэашарақэа мазахэа сгьрыцам: акэашао апхзы исапшы илоу зеггы илихусит, ипсыеу акробат илшо атри-уккэа каицоит анапсинкьяоцэа иоурц азы... (ад.121).

Автор дшахэацпуа ала, ацсуаа ирылацэаны икоу ан-цэахацарақэа: атрадициатэ (амартатратэ) акьырсиан-ратэ, ацсылманратэ ухэа ацсуаа рпрактикатэ бзаара

иалалаз, Апсуара иахөтәкны икалеит. Ацыхөтәаншәа Апсуара афеномен азы автор иааигоит Вадим Кожинев иажәәкәа: «Адунси акыр сикәнархозар, Апсуара сикәнархоит». Убри акнытәгы, зегь рацхьазагы, Апсуара ахәтә сикәырхәтәуп, уи азы иара закәу инарпаулань итцаәтәуп, силкаәтәуп, ишпәкәыргылатәуп, Тьркәтәыла инхо апсуаа «рацсуара» асистемагы убрахь иналацаны. Нас апсуа жәлар ахыкәзаалак ирылацәаратәы амәа азылхтәуп.

Ахәаантыц инхо апсуаа рзы Апсуара цакыс иамоу далацәажәоит Апсны ахәынтқарра ахәтарнак-гәрага Стампыл икоу Владимир Аәзба «Апсуара – апсуа ихьзгы ихьымзтгы» захьзу акны. Уи ануп агазет «Апсны», 2005 ш., цәыббра 1 (сентябр), №55-57, ад. 4-5 рыкны. Арака автор далацәажәоит, ахәаантыц, хыкәкыла Тьркәтәыла инхо апсуаа ртагылазаашпә. Урт рхәтәы бызшәала аәра-апхьара ахьырымдыруа, уи акультура уа иахыкам иахкьаны, мьгәхакы тбаала ассимиляция рыхьра иахьәсу иәсадыргыло хәа ирымоу Апсуара апаскәа рныкәгароуп, насгы ацыхөтәантәи аамтәзы, сихаразакгы айбашьрасы апсуаа иааныркылаз аиааира иабзоураны, апспәа зымдыруа, уимоу зыжәлацәкьа зымдыруа «хацсуаауп» хәа рхы цәырырго иалагеит. Автор истатиясы далацәажәоит ацыхөтәантәи аамтәзы Кавказ ашпхарыуаа ирсиуоу, сихаразакгы апсуааи адыгааи есышпкәса Қыефкьен захьзу ақытәсы, ахцәараан итәхаз ргәалашәара иазкыу амитинг мөацыргоит. Ари атыц «апсуаа ахьынцәаз» хәа иашпәоуп. Абаркоуп Қыеца-цха Елыф ллакмар ахьылхәоз: «Шәара абас шәрыцхәзтәыз, шәацсыуашәа шәрыцхәхааит», хәа иахьылшәиуаз лашпцәа рынцәара зыхкьаз. Ари иазкны Омар Беигәаа әжәсинраалагы апицеит (шәахә. Омар Беигәаа. Астампылтәи апсуа бжы. Әжәсинраалакәа, Акәа, 1990, ад. 33-35).

Владимир Аәзба ишазгәеитә ала, Тьркәтәыла инхо апсуаа рацсуара – рыуаәра, ркьиара, раамышәшәара, рысәдкылары, ауафы пату икәцара, аихацгылары ухәа

еикөнархоит хәа иахәапшусит, избанзар, рацсуара ада уаха дасакы рымам рхеикәырхаразы изыкәгәыцуа. Урт зланхо атыркәңәа абас рхәоит: «хара хәцсыуаам, аха абри аамысташәара акнытә хабәңәа иахдырбаны иха-дахкылаз раңәоуп, ари аццзарала хәхшарагыи хәазоит хәа хәсуп...» «Ацсуара акаба шкәәкәа иафызоуп, зеггы ирызныкәгом» – ихәон Енвер Адарымба. Автор иара убасгыи дазаатгылоит Тьркәтәыла инхо ацсуаа азәы-роы ирахәхәоу ахтыс: Азыгә-ипа Зиа дацсыуан, дөыбга кәза гәгәан, изныкымкәа еыла апарәсы аиааира игәхәан. Уи иабзоураны Зиа адуней ачемпионат Мысыр (Египет) имоапысуаз далахәын. Аицлабракәа ианрылга ацшә-маңәа асасңәа рзы аекскурсия моапыргон. Аекскурсия-моацгаф пирамидак аонупка аоыра иану Абазгия азбахә ахәоит хәа иажәа иалейсит. Ари ажәа интерес ишпых-ны Зиа деитәцааит уи аоыра иану закәу. Атакгыи абасала июит: «Сычкәын ацсуапас иаазаразы Абазгияа ддәыкәысит. Уи ацсуапас даазаны дхынхәыр, сара сышпыхә, ахәынтқарра аныкәгара изыманшәалахоит». Ари зхәоз Ремзас аобатәи иакәын. Ари ажәабжә Зиа иа-хаит 1948-1950 ш. рзы.

Автор дрылаңәажәоит Ацсуара аазырцшуа егырт ажәабжәкәагыи, иахххәап, Тьркәтәыла инхо ацсуаа рцаскәа рыла, ацсра аныкалалак, ауаа раңәаны – ауа, атынха, аоыза, ақәла сизоит, уимоу ацсрахыи егырт Европатәи атәылакәа рыкнытәгыи иааусит. Ари ацс даара пату ақәырцоит ацсуаа ирзааигәоу, аус рыцызуа, еиусей-ным амилацкәа ирейуоу.

2001 шыкәсазы, Акәа, хаз брошиуран итыжбуп «Ацс-ны ахәынтқаррей ацсуарей ртоурых акнытә» захызу Г.У. Смыр иусумта, шәагаала 42 дакыа ыкоуп. Автор рацхәа дырзаатгылоит хара зызбахә хәмоу азцаара ускәа иадхәа-лам «Ацсны ахәынтқарра» еыц ашпәкәгыла апробле-макәа. Адакыа 12 инаркноуп аобатәи ахәта – «Ацсуара» алаңәажәара даналаго. Автор ихәоит «Ацсуара» иазкны ацыхәтәантәи аамтазы анаукәтә-публицистикәтә стати-

акәа 50 инареиханы ишырыохоу. Дырзаатгылоит 1967 шыкәсазы Т.П. Шыакрыл-цха Ацсуара иазкны агазет «Ацсны кацшы» ианылцаз астатиа акнытәи ацәахәакәа. Дрылацәажәоит ацарауааи апәкәыооцәеи «Ацсуара» иазкны икарцахоу адефинициақәа, алкаакәа. Икалап урт дрылацәажәазаргы, еицын Ацсуара закәу аарцш-ра иаха исазишәар.

Ацсуа хәынтқарра апшәкәыргылареи, Ацсуара апста-заара аларцәареи рзы автор армарахыгы арғарахыгы икайцоит абжыагарақәа мачымкәаны. Амала, еилкаам Ацсуа хәынтқарреи ацсуареи рызцаатәқәа сидкыланы рыхәацшра затаххаз. Ахәынтқарра – (государство) аполитикатә напхгаратарасы ихадоу маругоуп, уи иалуршаша, иалакауцаша рацәазоуп, уи амаруга зкыу, знапәсы икоу қәкыс ирымоу инақәыршәаны. Иахәа ацсуа хәынтқарразы ихадоу усуп хәа сгәы иаанагоит ацсуаа рдемографиатә тагылазаашәа арсеира. Иахгәалахаршәап, Ацсны аибашәра иалагаанза ацсуаа процентла 18 затәык рақәын иказ, иара убри ауп агацәа ацсуаа иларықәланы ихәаены, иртахыз рылдыршарашәа агәыгра рызтаз. Аха уара иушәуа Анцәа дишәуам рхәоит, ацсуаа рхы еиқәдырхарц ага ианиҕагыла, ирыцхраауазгы калейт, аибашәра шеилгаз аадыруейт. Аха Ацсны зегы амац руратәы, ишахәтоу ирыхьчаратәы ацсуаа рхыцхьазара азхом, ахыцхьазара каларц азы ихамоу ашанс ххы иахархәом, уи зызбыша, иказцаша уаха-саха хәа изышәтоу амалрхароуп. Ацсны ацакырадгыл тины апарархара иаеуп... Ацсуа қытақәа зегы рыкны ииуа реиха ицсуа еихауп... кашыроуп, проблема ыказам. Ацсуара уасхырс иамоу ацсуа қытоуп, ақыта аныкамла, Ацсуарагы узеиқәырхом...

Автор икайцо абжыагарақәа иреиуоуп: ацсадгыл аныхьчатәу ибналаны ицази изыхьчазы еицшны ахәпшара рытара калом; лахь уацшны акәац ша хәа, уалатахыла, ма «сара дыстәуп» хәа излымшо, иацсам ауаоы амацура иахаргылара – аус быжынахусит; ажәлар цызас

иртахыу ихъз дара ирхэартэ, дара далырхыртэ атагы-лазаашъа маншэаланы ирытатэуи; дасу дызэу, инапы иану аусафы иахэтоу кайцароуп, ахэынтқарратэ ускэа реиҫкаара, иара Апсуара атцаара аустгы уахь иналацаны – атцааратэ-айлкааратэ (анаукатэ) уасхыр икэгылароуп; ацсуаа рчымазарақэа – аицашъыцра, аашъара, уала-тахыла, жэлала, динхацарала анхарақэа излауала асырцэыхъчара атахуп.

Ашэкэыооы Никэала Ҳашыг аобатэи ишэкэы «Апсуара ашъатақэа» ахъцаны итижыт Акэа, 2002 шықэсазы. Хықэкыла «Апсуара» иазкыу рыдагы ашэкэы иагэылоуп «Дадуй апсуареи», «Апублицистика», «еиуеицшым астатиакэа», иаидкыланы 664 дакыа ыкоуп. Ашэкэафы автор уаанза дызлацэажэахъаз Апсуара азцаатэқэа ицегы инартбааны дрылацэажэоит, иалсигалоит ахэта ыццкэагы. Ашэкэы иагэылоу ахэтакэа зегы Апсуара ала сидкылоуп. Хықэкыла Апсуара иазкыу ахэтакэа сикэахцхъазар, иахдырбоит урт ганқэас иаадыруа. Урт абас икоуп:

Атаацэа. Урт реизыказаашъа. Ишцакоу урт иахъа? Атаацэа рпроблема хада. Атаацэара апцара апроблема... Асар зегь шэахъ... Агэыла... Ажърацэара... Ажэлар. Апсадгъыл... Аинтеллигенция. Урт рроль Апсуара ахъчарафы. Асасдкылара... Апсуа абзиси ацэгъси рымө-апгара дшазыкоу... Апхэызба – атаца, Амахэ... Апсреи апсхэреи... Апсуареи аишэачареи, Апсуареи ахацареи... Апсуа ихныкэгашъа: ифатэ, ижэтэ, ихныкэгашъа, ичеицыка... Апсуа идоухатэ цстазаашъа: ашэа, урт рыхккэа, акэашара, асилахэашъа, асырбара, Ашэарыцара, абназара, урт рчыдарақэа, Апсуа хэшэтэра, Апсуаа рдинхацара, Апсуареи арыжэтэи, Апсуареи аламыси уб. сгъ.

Автор ишэкэафы иаликаауа ахшыоцпаккэа иреиуоуп: иахъа адунсиае икоу апсуаа зегы хайдызкылло, игэгэоу амилацтэ идеиа Ҳамам, уи Ҳамамкэа ахеиқэырхара уада-охоит... апсуаа зегы «сидызкылараны икоугы акы зац-эык ауи – уи Апсуароуп» (ад.7). Атцыхэтэантэи аамтазы

рцартә, ирхәалартә атагылазаашъа ахърымам акнытә, ретникатә хдыррагъы ирласны ирцәымзырц азы, даара иакәгәыцусит Ацсуара айкәырхара, адырра. Уи рзеик-әырхар, даргъы сикәнархоит хәа иахәацшусит. Ацсуааи адыгааи рсар рцаскәеи ркәабзкәеи рейкәырхара иазкыз аконференциягъы мсапыргсит Анкара. Уи аконферен-ция иалахәын Кавказтәи инацхъаз хәаык ацарауаа абарт ацәахәакәа зыџуагъы днарыланы.

Дасекала иаххәозар, адиаспораеы икоу ацсуаа рхеик-әырхара аусаеы дара иакәгәыцусит Ацсуара. Убри азакәхап изаццоу абарт ажәацкакәагъы: Ацсуа дызмырзуа иацсуара аныкәгароуп, Ацсуаа анааларагъы аинрааларагъы рылоуп. Аламыс амалкәа зегъы иреихауп. Жәлас икоу уаџроуп. Ацсуара злоу – ацшәара игхом. Ацсуа дыкәнуншъар, укә-ныршъартә укайцоит. Ацсуа ухараикусит дахъыхаракыу азы уб. егъ. (шәахә.: О. Шамба, Б. Гәыргәлиа, А. Мыкәба. Търкәтәыла инхо ацсуаа ражәацккәа. Акәа. 2003 ш.).

Хыхыгъы ипазгәахтахъоу сицш, ацспәа зымдыруа – Ацсуара изныкәгазом, настгъы ахатәы бызшәа азымдыр-ра ассимилиацияхъ ихы хоуп. Ахатәы бызшәа азымдыр-ра апроблема адиаспораеы иаха ицәгәаны икоуп, аха уи аџоурыхтә цсадгъыл акынгъы ицәгәаны икәгылоуп. Ари апроблема сихаразакгъы ахы ахыцәырнага ақалакькәа, амилат рацәа ахъеиланхо ауп. Иахгәалахаршәап, XX-тәи ашәышыкәса анцәамтазы Ацсны инхоз ацсуаа 17-18 процент зацәык ракәын. Абарт рыла ацсуаа зегъы ацспәа рхәо акацара, сихаразакгъы ақалакькәа рыкны, даара иуадаџуп. Ари иаанагазом «Сызго сагааит» хәа абызшәатә ассимилиациятә процесс асатара. Настгъы иазгәататәу, ацспәа зымдыруа ацсуаа, ртагылазаашъа арцабыргра, рхы аркьиара иалагоит, иара убас алагъы ацспәа адырра, Ацсуара аныкәгара иасанаргылоит. Астатиа автор агәра ганы дызлакоу ала, иџоуроу ахымџ-ацгашъа хәакәхаршәар, адиаспорае икоуи, зыцсадгъы-лае инхои хамчкәа сибахтар, ахәоусикәшәара кахцар, ари имариам апроблема аиааира халшоит. Ацсуа жәлар

ХІХ апһышықәса афбатәи азбжа аахыс, адунеи анызаара апһарта акырынтә хтагылахьейт, урт ҳариааиуа ҳаауейт, ус икалоит ҳаңхькагы, ахымфалпаһа ҳсақәхаршәар.

Апснытәи ахәынтқарратә университет, афилологиатә факультет апрофессор-рпәфратә еилазаара русумтақәа, 2004 шықәсазы итыпцыз (ад. 55-69) иануп Л.Х. Саманба истатиа «Апсуара иазкны згәатарақәак» захьзу. Автор Апсуара иадкыланы дахәаңшуейт апсшәа, апсуа бызшәа, иагыкаипоит алкаа: ажәлар рхатәы бызшәа ахьы-нзархәо рыңсы тоуп... Ажәлар ирымухлак мышкы зны идьрхынхәыр рылшоит, аха ахатәы бызшәа рымухыр – ианакәзаалак иузырхынхәуам. Ари иаҫагылоит иахьа ауриақәа рхәынтқарраҫ – Израиль иаабо ахтыс: уака изхьаз ауриа бызшәа ҫың айташьақәыргылара, ацара иаҫуп. Аус злоу – азцаара азнеишьоуп.

Автор истатиаҫы дрылацәажәоит Апсуара иазкны ацарауаа – апһәкәыфәцәа азәык-фыцьяк ирхәахьоу аде-финициақәа, аха сихаразакгы ахшыфзышьтра азууп Апсуара иазкны Апсны иатаахьоу атәымуаа ирхәахьоу (А.П. Чехов, К.Г. Паустовски, Анри Барбиус, Д.С. Лихачиов ухәа). Дырзаатгылоит иара убасгы Апсуара апринцип ала ишьақәргылоу М. Лакрба иновеллақәа: «Асас», «Ишьхынцсылаз» ухәа.

Зызбахә хамоу аусумтаҫ автор икаипо алкаа абас икоуп: Апсуара ауаа ирдыруа акацаразы, уи апстазаараҫы афәацгара иатахуп иара закәу ахатә аилкаа амазаара. Апсуа иапсуара закәу амаза шака ирцауланы идьруа, атоурых еиликаауа акара уи агәынкылара иоуейт. Апсуара инарцауланы аҫар ирылаазатәуп ххәоит, аха Апсуара пдыртәу хыхь-хыхь акәзам, интқааны, иара апсабара шынсеибакәу: адәқәси, апшьақәси, азиасқәси, амшыни, ажәлар рынхашьей, рыбзашьей, ркьабзқәси, рпәсқәси, рлакәқәси, ражәабжьқәси, ражәапцақәси, рашәақәси, рыкәашарақәси, рыхәмаррақәси ухәа рыла ауп, Апсуа академик Хәыхәыт Бҫажәба иажәақәа рыла: «Апсуара – шьтрамырзгоуп».

Аусумтаёсы автор хаз-хазы дырзаатгылоит: Ацсуа бызшәа. Ацсуара. Ацсуара Ацсны иаҭауаз рыблала. Асасдылара. Аихаби айтби реихацгылашыа. Аҭаца аихабацәа ркны ләымтра. Ацыхәтәантәи – асымтра, атаца лымцәажәара, ацарауаа ишазгәартахьоу ала (М.О. Косвен), матриархат акнытәи патриархат ахь аиасра аамҭаз иҭиаз акоуп, мамзаргыы аматрилокалтә нхара акнытәи апатрилокалтә нхарахь аиасра иадхәалоуп, избанзар ажәытәан ацсуаа регыы амхара зыздыргылоз аҭыцха лакәын, уи ацхәыс атаацәара лалалара аамҭа анааилак илыздыргылон. Ускан, матриархат аан, ацхәыс ланшь-цәарә дыкан, ииуаз ахшарагыы зтәыз ан лышьтра акәын. Уи иахкьаноуп иахьанзагыы аиуара аганахьала аншьа зегь реиха хәтыр зиқәу.

Иура Аргәын истатиа «Адиаспора «Ацсуара» еиқәнархоит» захьзу ануп Ацсны аҭцарадыррақәа ракадемиа итнажьуа «Адыррақәа», 2007 ш., №2, ад. 244-247 рыкны. Автор адиаспорае инхо ацсуаа гәыцфок дзыеҭәажәаз (урт рыхьызқәа астатиаеы иарбоуп – И.А.) ргәаанагарала иахьа Тьрқәтәыла инхо ацсуаа иацсуааны раанхара аус аҭоурыхтә цсадгыыл иадырхәалоит. Урт ишырхәо ала «ацснаа шәнапы хашәмыркыр, ара хазланхо, хьцхьазарала хара хәцкыс еихау, хрылазҭоит». Ацсуара аныкәгара мариам, аматәа шкәакәа аныкәгара еицшуп: аматәа шкәакәа ауафы даршшзоит, ицәа ианаалоит, аха ирласны икьашьусит, зегыы ирызныкәгом. Амала иара хзыхьчар, хара иара хәиқәнархоит рхәоит. Ажәакала, Ацсуара абааду еицш иақәгәыцусит ацсуаа рхеиқәырхара аусәе, сихаразакгыы, сихабацәоу рабицара, ацспәагыы бзианы издыруа. Амала урт абызшәатә, амилаттә ассимилиация ааины ишаарыдгылаз аргамәду ирбоит, иазхәыцусит ахеиқәырхара аус шеиқәаатәу, икацатәу. Цабыргны, ахеиқәырхара зҭахьцәкьоу амилат ари азцаара иазхьамцшыр, моакы икәрымцар ауам. Абас икоу ахәыцра иабзоураноуп лацарамза анцәамтазы, 2003 шықәсазы. Анкара изымәацыргаз аконференция, кавказтәи ацарауаагыы алархәны.

Анкара имѡацгаз аконференция излазбыз ала, иаарласны, атоурыхтѡ цсадгьыл акынтѡи апаруаа алархѡны ишѡақѡыргылатѡуп адиаспораѡ икоу асар рзы атрадициатѡ цасқѡеи ақѡабзқѡеи злардырша, излеилыркааша, изларцаша ашѡкѡкѡа, ацхыраагзақѡа. Ахатѡи бызшѡақѡа рыла иѡу ашѡкѡкѡа рнапасы ироур, нас атыркѡшѡахь ситаганы урт ашѡкѡкѡа ртыжъра, асар рнапасы ироуртѡ, иацхъартѡ аиѡскаара адиаспораѡ икоу апсуа-адыгатѡ еиѡскаарақѡа рхахьы иргоит. Ажѡакала, ахеиқѡырхаразы аус утѡуп, аѡѡабаа батѡуп, ус ада иахъа ахеиқѡырхара залшом.

Ахеиқѡырхара аусѡ ацак ду рymoуп ацстазаара акнытѡи асырцштѡи бзиақѡа. Даараза акрапанакусит иара убасгьы аиѡабацѡа рхымѡацгашъа, рѡырцштѡи. Аб дгъычуа, «уара умгъычын» хѡа аѡа дизаазом. Аѡнатаѡы атаацѡа хатѡи бызшѡала имсицѡажѡар, асар уи рызцом (арт асырцштѡкѡа Апсынгъы ирацѡаны иѡамоуп – И.А.). Астатиаѡы автор дрылацѡажѡоит ѡырцштѡкѡакгъы: мѡасыѡѡѡақѡак рцѡыхѡло ианалага ааигѡа иказ штак аѡы имѡахьцит. Апшѡмагъы идикылеит асасцѡа, аха икарпо збоит хѡа дындѡылцын дрышъклацшусит. Апшѡма дандѡылц асасцѡа силаѡынтит, сиѡабы дкамлеит, сицбы дкамлеит, еикарауаахсит. Апшѡмагъы ари ангѡеица исасцѡа акѡац ажъы аақѡхны абаѡқѡа рымцеицеит. Асасцѡа ари хъымзгыршъсит, «ѡара хлақѡоума абаѡқѡа хамцацаны» рхѡеит. Апшѡмагъы «сиѡабыра сицбыра ззымдыруа алақѡа роуп» ихѡеит.

Ѧыѡа ахацѡа ргѡи ааизынхан, руазѡ дѡахсит. Иѡахаз иашъа ишъа иурц иага дахьыказ днсин, иага дирѡыхарц далагеит, уи аамѡаз ага ишъѡахъала дааин, абѡъар ихы иадикылеит. Ашъоура згѡиѡаз ус ихѡеит: «усгъы сушъуеит, аха стаацѡа сырзымдыруа амца сақѡыжъны сумблын» ихѡеит. Ашъа здыз ус ихѡеит: «Уара уага дмырѡыхакѡан уиламкъысит, сара уара усшъуам» ихѡан, синаалеит.

Абас, Апсуара аныкѡгара хаикѡнархоит хѡа иахѡацшусит иахъа апсуа диаспораѡы.

Апсуа этнолог Валери Бигэаа уаанза иохъаз ишэкэкэ-еи истатиақэеи рёы Апсуара дпшазхъацшуазгъы, уажёы ааигэаза (2009 ш.) икыпцхыт «Апсуара структуратэ методла атцаара, Апроект» захъзу. Аброшиураёы автор иеазишэоит структуратэ методла Апсуара закёу аилыргара, дырзаатгылоит аэкологиатэ, абызшэатэ, абзазаратэ, адоухатэ, апас-къабзтэ (ахымоацгапшэатэ, аlesiшэатэ), аритуалтэ, азинтэ культуракэа рыхккэа. Абасала, Апсуара асистема быжыцараны еихишоит (даеакала еихшазаргъы шалшогъы). Аха ари аихшара арцабыргары ажэа «Апсуара» быжыпштыбжык рыла иахышыпэкэгыло, аргументушэа автор ихы иахъаирхэо иманшэалам. Аусумтаёы автор дырзаатгылоит иахъа уажэраанзагъы апсуаа ртрадициатэ культура иацанакуа зегъы нагзаны иахътцаам. Убас, апсуаа ретнологиаёы итцаам хэа дахэацшуеит: апсуа хореография ачыдаракэа, апсуацас апсыжра, апсхэра уб.егъ. Иааидкыланы, Апсуара аструктуратэ силазаапшэа иазкыу аусумта ицегъы итёызар, иацклагцшар акёын, автор иусумта дахыццакцэан иштижыыз агха ссақэа иамоу рылагъы уанацхёо иубоит.

Аибашъра анцоз (1992-1993 ш.ш.) апсуа парауаа гёыпц-оык Гёдоутэ иказ, зызбахэ хэатёу апроблема атцаара иалацэажэсит. Аибашъра атема, Акэака ианыхынхэгъы, реилацэажэара иацырцеит апроблема акэша-мыкэша имоацыргеит аилацэажэарақэа, асеминарқэа. Апарауаа еибырхэсит ргэаанагарақэа. Уртқэа ирыбзоураны агазет Апсны ианылеит академик Хэ. Бгажэба истатиа «Апшэатамыргза».

Астатиаёы автор далацэажэоит «Апсуара» ацёырдыпшэакэа (акыпцхъ аёы) апшэкёыооцэеи ацарауааи уи рхы ишажырхэо, дазаатгылоит зызбахэ хэмоу атема алитератураёы, абызшэаёы, атаацэарей рёы адинхацарей, афольклор акны ухэа ицёырпуа дрылацэажэоит. Уи ихыдоу зигэхэуа аказшэакэа. Ацыхэтэаны ацарауао иажэа хиркэшеит абас: «Апсуара» зда ххэартам ишэат-амырзганы ихэмо-ишататёу ала ххы хэзцёыргар, иах-

зеиқәырхар хатнагоит, зегъ зымчу Анцәа ду хгәахәтәы хахыгзааит».

Ускан ирәыз статиа кьаеқәоуа Р.А. Хашба, Р.Хә. Қап-бси рматериалқәа.

Апсуара иазкны апсышәала иапцоу абыратә литератур-ра (зегъшәкыагы ара иарбам – И.А.) абас ауп ишыкоу. Амала иазгәататәу, Апсуара иазыркхьейт апсуа поетцәа гәыцәык ражәеинраалақәа (Кә. Герхелиа, Т. Чаниа, Т. Ацба ухәа), уимоу уи иазыркхьейт амелодиагы аестра-датә шәақәа (Л. Гәымба иналыгзоит), сиеыркаахьейт арсиаратә гәыц (С. Сақаниа), иазкны имоапыргахьейт аилацәажәарақәа, аизарақәа, телехәацшрала ирацәаны адырратарақәа. Аха макъаназы Апсуара хаамта иакәшәо хырхартак аманы икамлацт. Ихәатәуп иара убасты Апсу-ара иазкны аилацәажәарақәа, аизарақәа анымоапырго, уи знапы алакыу, инарцаулары итызцаауа аетнологцәа уахь инарцхьазом, избанзар «зегъ дара имоацызго ирдыруе-ит»... Абасала, хажәлар ирыхәаша, сикәзырхаша аусқәа узеиқаауам. Ишырхәо сицш, шыоуки Апсуара иныкәна-гарц (сырбагас) иашытоуп, даса шыоуки – иныкәыргарц. Абригы силиргазар ицәгыхарым сгәахәусит.

Апсуара иазкны урыс бызшәала иапцоу алилитература сихагы сихауп. Уи зегъы анализ акацара халымшаргы, ихәдоу аусумтақәа сикәахацхьазап, акык-обакгы ҳар-заатгылап.

«Апсуара» иазкны урысшәала иапцоу алилитературахь ханиас иахәтаны исыцхьазойт згәатақәак акацара: ажәа «Апсуара» ишиашоу аурысшәахь аитагара шамуа сицш, «нравственное», «нравственное воспитание» апсышәахь иузиагом, избанзар уи абыза атермин апсышәагы иказам. Убри акнытә, уи ацакы (иазааигәаны) ситоугар калоит абас: «апсуацасла, ламысла аазара» хәа. Абри иазааигәо-уп «Апсуарагы». «Нравственное» ажәа лассы-лассы иа-хцылоит урысшәала иоу аусумтақәа ркны, убри акнытәи ацакы «ламысла», ма «апсуала» хәа ситаагоит.

Апснытәи ахәынтқарратә университет «Аусумтақәа», VI-тәи атыжъра, 1988 ш. (ад. 206-216), иануп Б. Г. Тарба

истатиа «Вопросы нравственного воспитания в абхазской этнопедагогике» захьзу. Астатиаеы автор иазгәеитоит асар раазара усае ани аби, аихабцәси рҕырцштәы (иб-зиоу) шака ацак ду амоу. Дарбанзаалак ахәычы иеиха-бацәа икарцо, ишыкарцо даеыцшусеит, урт икарцо сар-гыы икаспоит хәа далагоит. Атаацәараеы иара убасгыы ацак дузза амоуп ахәычы ацәаус абзиабара илаазара, иааидкыланы атәашьа, агылашьа, иажәа аиҕартәышьа уб.егь. Аихабацәагыы еснагь ахәыцкәа ирызхьацшусеит, ирытацәатәу акы ыказар, ирархәоит. Абарт ацаскәа иб-зианы ианыцшусеит ацсуаа ирылацәаны иказ – аазара, аталычество хәа изышьтоу. Афольклор акны ишаарцшусеит, ауафы ишақәнагоу – ламысла дыззымаазаз, ихы илагәыдцпаны иеишьусеит (ановелла «Аргәын Сеидык» – М. Лакрба, «Абаззеи» – А. Церетели уб.егь).

Ацсуаа рҕы ашьоура ацасгыы гәгәала иҕианы икан, аха аказацәа дукәа ашьа зыбжьоу реинраалашьагыы ибзианы ирдыруан, уи азы рхы иадырхәон сиусеицшым ацаскәа, ақьабзкәа (аазара). Ацсуацас асасдкылара, ачеицьы-ка, ламысла зегы рзыказаара, ауафара, ацқьара, аразра ухәа асар раазарае ахархәара тбааны ирымазароуп хәа ихиркәшоит автор иажәа зызбахә хәмоу астатиаеы.

Агазет «Ацснытәи ауниверситет», 1991 ш., лацарам-за 27, ииун рзы итыцыз адакьақәа ирнуп М.Б. Кәыцниа лстатиа «О соотношении системы «Ацсуара» и национального характера» захьзу. Астатиаеы автор дырзаат-гылоит Ацсуара аструктуратә-семантикатә хәтақәа: аду-неихәацшратә идеиақәа, аестетикатә цкарақәа, аестети-катә цәаныррақәа, ацсуа уаажәларра аонупка ишыақәгы-лоу ацкарақәа. Ацсуа етнос ашьақәгылареи «Ацсуара» аҕиареи еидхәалоуп иузейкәымтхо. Иара убри алагы ацсуаа рыцсадгыыл акны ишаборигенцәоу аныцшусеит. Ацсуаа рапассионартә казшьа аныцшусеит жәытәнатә аахыс рхеиқәырхаразы ақәцара, ретнокультура ареиара. Абри ахеиқәырхаразы ақәцара иарҕеицит ахақәитра аз-гәышьра. Ацсуара асистемаеы ихадоу атыц ааникылоит

Ауабы. Иахьа имѡапысуеит апсуа этнос адоухатѡ ѡиара. Апцхѡтѡантѡи аамтазы «Апсуара» акыр аеситанакит, аха ихаданы ианхоит «аламыс», сиҳаразак аиҳабацѡа рабицараѡы. Аѡар ракѡзар, «амраташѡарахьтѡи акультура» сиҳа иазааигѡахо иалагеит, сиҳаразакгьы акалакькѡа рѡы инхо. Абас икоу атагылазаашьаѡ «Апсуара» иалнар-паша рацѡоуп лхѡит автор лусумтаѡы.

1995 шыкѡсазы Гагра итыцит Р.Г. Смыр-Читашева лышѡкѡы «Апсуара как основа нравственности и нравственного воспитания абхазов» захьзу. Апѡкѡѡы (аброшиураѡы) автор дырзаатгылоит абарт азцааракѡа: Апцхажѡа. Апсуара – актуалра злоу апсуатцаара апро-блема. Апсуареи уи асистемеи ирызку аматериалкѡа апсуатцааратѡ литератураѡы. Апсуара аструктуратѡ-семантикатѡ хѡтакѡа реилазаашьа. Апсуареи амилаѡ каз-шьеи реизыказаашьа. Ахыркѡшара.

Апѡкѡы автор лсазылшѡит Апсуара иазку алитера-тура анализ азура, аха уи рацѡак леадмырхалакѡа диа-суеит Апсуара иазкны авторцѡа икарцахьѡу адефиници-акѡа рахь. Уимоу рызбахѡ лхѡит иналаршѡны Апсуара азбахѡ зхѡахьѡу рыхьызкѡагьы (Г. Смыр, В. Анкѡаб, Г. Старовоитѡа, И. Марыхѡба, Р. Гѡажѡба, Ф. Камкиа, Н. Цанба ухѡа). Иааидкыланы аусумтаѡы автор дадгылоит М.Б. Кѡыцниа уаанза икалцахьаз Апсуара аструктуратѡ-семантикатѡ силазаашьа.

Традициала Апсуара ныкѡызгѡз апсуаа аѡурыхтѡ цынгылакѡа рыцѡцара иаҳа ирзымариан, ирзымариан рхеиқѡырхарагьы, рыцсадгьыл ахьчарагьы. Дасакала иах-хѡзар, Апсуара аныкѡгара апсуа жѡлар ретникатѡ хаѡра аиқѡырхара иацхраауан, иахьагьы уи афункциа нанагзо-ит (ад. 41). Апсуара ѡурыхла ишьякѡгылоу культуруѡп, уи иацанакуеит ауаѡра, аламыс, ахацара, аамысташѡара, ачеицьяка, асасдкылара, ахатыреиқѡцара уб.егь.

Апрофессор Ш.Д. Инал-ица, агазѡѡ «Акультуреи апстазаареи» адакьякѡа рыкны, 1997 ш. № 3,4 рыкны ианицеит «За выживание» захьзу астатиа. Апцарауаѡ

иусумтаѝ инарѝбааны дазаатгылоит Аѝсуара иахьатѝи аамтазтѝи аѝагылазаашьа: ари аѝсуаа рѝтрадициатѝ фе-
номен аеситакра дуѝѝа ирыниесит, иѝсьеѝо иалагеит уи
ахадаратѝ принципѝа. Аѝсуаа уи анырѝѝыз хаѝра змам,
баѝа массаны иаанхоит. Аѝсуара аныз – еиѝѝырхаѝья
аимуа, ма аитарѝиара залымѝо иѝалоит. Иара Аѝсуара
ахата ахьѝиаз аѝсуа жѝлар рыѝнуѝѝоуп, уи уалаѝѝажѝар
алѝоит инарѝбааны еиѝи иѝѝѝангы. Ирѝбааны уанахѝ-
аѝшуа аѝсуаа рыѝѝѝаара аганѝа зегьы аѝанакуесит:
изну аѝсабара, ретникатѝ территория, аматериалтѝи адо-
ухатѝи культура, абызѝѝа, астикет, анѝѝахатара уб.егь.
Аѝсуара – ѝоурыхтѝ этнографиатѝ еилкаароуп, ажѝлар
акыраамѝа рыѝиара иадхѝалоуп. Автор дѝахѝаѝшуала,
Аѝсуара аѝѝаѝѝылары – аѝсуа хѝынѝѝарра аиѝкаара
иахьѝшуп, насгьы аѝсѝа ихьз, аѝсуа хѝынѝѝарра аѝѝаѝ-
ѝылары иузаѝѝымѝѝо иадхѝалоуп. Анаѝсан, автор дьр-
заатгылоит Е. Аѝынѝѝал, П. Кѝѝѝниа, Н. Хаѝыг ухѝа
Аѝсуаразы икарѝахьѝоу аѝкараѝа – адефиниѝиаѝа.

Ажѝлар рыѝѝѝаара алабораториа иаѝызоуп, зны акы
аднакылоит, даесазны даесаѝы аѝѝызуесит. Рыѝѝарас иѝоу-
гьы, убарт аѝдеверѝѝа аѝарауаа еснагь иѝахѝѝоу еиѝи
иахзаарѝшуам, апропогандагьы хазрызуам. Иахьатѝи аа-
мѝазы азра иаѝуп аѝсуаа рѝтрадициатѝ культура – Аѝсуара
иадхѝалоу ахѝѝа: аѝсуа захѝажѝѝаѝа, аѝсуа уаса, аѝсуа
ѝѝхымза, аѝсуа ѝѝа, аѝсуаа ражѝахѝаратѝ казара. «Аѝсуа-
ра зынза иахѝѝызыр – хѝѝсуаны хзаанхом» – ихѝоит ав-
тор. Убри акнытѝ Аѝсуара инарѝаулань иѝѝаатѝуп уи
зхьѝѝѝааз ѝоурыхла аѝѝаѝѝылары зыѝзоуроу, аструкту-
ра (аиѝазаара) зейѝѝроу. Иалаѝѝажѝатѝуп иара убасгьы
«Аѝсуара Аѝодекс» аѝѝара, аиаѝонѝѝа «Бусидѝо» ѝрымоу
еиѝи. Ари зегьы казѝаѝа хѝа аѝсуа ѝарауаа хауп, даесазѝ
дааны абри аѝыза аус хьыѝаиѝаѝом. Насгьы иахѝахмыр-
ѝѝыроуп аѝсуаа етноск – жѝларыѝ раѝасабала ахеиѝѝыр-
хара аусаѝ Аѝсуара закѝтѝ доухатѝ мѝу иамоу. Уи азѝы-
ѝыѝѝаѝа ирылганы хѝжѝлар иахьанзагьы иааргеит, иа-
гьеиѝѝархеит, хѝѝѝаѝагьы маѝѝахѝра ду алоуп.

Ажурнал «Абаза» №2, 1997 ш. (ад. 19-22) акны иануп апрофессор Ш.Д. Инал-ица истатиа «К изучению абхазского народного кодекса «Апсуара» захъзу. Астатиафы автор дазаатгылоит Апсуара иазкны адефинициакеа зыохъоу: Е. Ацбынцбал, П. Кэыцниа, Н. Хашыг. Ацыхэтэаны автор ианицеит ихата еикэиршэаз уаанзагы ииохъаз адефинициа. Апрофессор ихэоит адунеиаф икоу ажэларкеа зегъы ишпымоу атрадициатэ культура, уи аганахъалагы «Апсуара» шфеноменым. Амала инацшыны иазгэеитэит ацыхэтэантэи аамтазы апсуа традициатэ культура иамаз апшзаракеа ацэбызуа ипшалагаз, излауала урт тцааны, ишпакэыргылыны, ажэлар ирыхэо акацара шатаху. Еикэырхатэуп ауаа зырцхаша амцажэла, ахэа акэымкэан. Насгы апсуаа рхейкэырхара азцаатэи шыкэгылаз, Апсуара айкэырхара еиха ируадаоны. Иахъа, Апсуа хэынткарра ахыцшымра анахъацаха, апсуаа ртрадициатэ культура – Апсуара атцаара, айкэырхара, ахархэара еиха имнашэалахесит, уи иацхрааусит атынч цстазаара, иахъа Апсны икалаз.

Ихафсыз айбапъра ацхаста дузза рнатэит апсуа жэлар, итахесит уи ацеицэа зыкэбыла, аха айбапъра иазымшыит апсуаа рыламыс, рыуафара, ргэыгракеа. Иахъа апсуаа ихамоуп апшанс маха-шпахала айкэхара адагы, хетностэ хаера амырзра, хкультура, хбызшэа рейкэырхара.

Апсуара атцаара иацпатэуп, уимоу «Апсуара» азы Акодекс шыкэыргылатэуп зызхауа асар ииашаны, апсуацас раазаразы. Абри ицшыоу аус хара – апсуаа ххатакеа икахцароуп, азэггы даины, Анцэагы, Ахэынткаргы, Афырхатагы – уи хзыкарцазом. Апсуара егъа ихарехэаргы матэахэрак хауам, иара закэыцкэоу шэкэыла ионы ацхэаф иацхэа икэхамцакэан.

Апсуара тцаатэуп иахъа итоурыхи иетногарфиси рганахъала, нас монография хасабла ионы, хаз шэкэны итыжтэуп, иацхэарц зтахыу дацхэартэ, еилызкаарц зтахыу еиликаартэ, практикала зхы иазырхэарц зтахыу – ихы иаирхэартэ атагылазаашъа изацпатэуп – хэа иажэа хиркэшоит апрофессор.

Апарауао истатиаҕы, Г.У. Смыр иеицш, Абесолом Лепсаиа аецныхаа иитоит – уи индуртә хәыцразы – Ацсуара ииазаахьоу, акаҕы иацсам мифун, хәа мамзар-ҕы утопиоуп хәа дахьахәацшуа азы.

Апсуа философ М.А. Лабахәуа истатиақәа руақы «Ацсуара» на пороге XXI века» захьзу ануи агазет «Эхо Абхазии», 1999 ш. №2 акны. Еҕы кьыцхьуп Ацснытәи ахәынтқарратә университет атцааратә усумтақәа реизга, 2000 шықәсазы итыжьыз (ад. 134-140). Астатиақәа рыкны автор далацәажәоит ацыхәтәантәи аамтазы ацарауаа азхьацшуа ишалагаз «Ацсуара» азцаатәы. Избахә ихәоит апрофессор Ш.Д. Инал-ица, игәалаиршәоит аибашьра анцоз амшқәа раанҕы, хәылбыехала амшын акәараҕы ианеикәшәалак, апрофессор Ацсуара закәу, иацанакуа азцаара шцәыригалоз, уи игәы ишыцхоз. Иахгәалахаршәап, Ацсуара закәу аарцшра иазкны, хьқәкыла рацхьа аусумта апызцаз апрофессор Ш.Д. Инал-ица шиакәу. Уи иусумта ҕуп урысшәала, иаҕахьзуп «Очерки об абхазском этикете», итыцит Акәа, 1984 шықәсазы. Уи уаанзаҕы атема шьтихьан. Шәахәацш иусумта: Традиции и современность, 1973ш., 1978 ш. рзы Акәа итыцыз. Аибашьра ашьтахьҕы астатиақәа иҕит апрофессор (урт хыхьрызбахә ххәахьсит).

М.А. Лабахәуа истатиақәа рҕы ишазгәсито ала, Апсуара анцәахацара (ақьырсианреи ацсылманреи) ааста итеҕы асартбааит, аха адунеи ажәларқәа сицырзеицшу дунеихәацшраны изыкамлеит, амилатқәа азәырҕы дара иргәу, ирхатәу апас-кьабзқәа рymoуп. Амораль иамоуп амилаттә чыдарақәа, иара убри алоуп излашьақәгыло аетнoетика, аетнопсихология, аетнопедагогика. Хәарас иатахьузеи, ажәлар ртрадициатә культура ацара зцо асар ирызнагатәуп, атоурых, алитература, абызшәа ухәа ирыдкыланы, аха икамло уи «Ацсуара» ахьзпаны, хаз матәарны рызнагара, избанзар икам «афранцызра», «аурысра» уб.иц. Апрофессор Ш.Д. Инал-ица иидеиа – Ацсуара аа-зырцшуа ашәкәы апцара, Ацсуара аодекс ашьақәгылара

хымпада иатахуп, аха уи зырцагатə шəкəхом, иалшоит хрестоматиак ароль нанагзо икалар. Ус еицш икоу ахрестоматиа, ма акодекс шыақəзыргылаша аспециалистцəа – аказацəа, аетнологцəа, арцаоцəа, апсихологцəа ухəа роуп. Азцаара анышытыц хымпада азбарагы иатахуп, хəарас иатахузеи, арака амчкəа реицш ахшыо силацарагы калароуп. Ажəакала, Апсуара азəырəы азхьацшуа ианалага, уи ажəлар хьаас ианышытырх, имəақəызцо ауснагзатəкəа камцакəан ааныжьра калом, хмилат реикəырхара, цхьакатəи рысйара хтахьцəкьазар.

Ацсны жəлар рпартия итнажьуа агазет – 2001 ш., №25 адакьақəа рыкны иануп астатиа: «Апсуара: генезис, современное состояние, перспективы возрождения» . Астатиа иатцаоуп апсевдоним «Тенгиз Хынчажə-ица» хəа, аха уанацхьалак силукааусит уи зəыз Иакəыб Лакоба шиакəу. Астатиацəи автор ишытыхуеит «Апсуара» айташьақəыргылара, аитарсиара азцаатəы. Уимоу аецныхəа каипоит Ацсны Аконституцияцəи Апсуара иазкны акагы ахьхəам азы. Автор дшахəацшуа ала иахьа адунеиак икоу апсуаа реидкылара – рконсолидация зылшоны хəа икоу Апсуароуп. Убри акнытəи уи арсиара, апəыргара хымпада иатахыуп, арахь уцшыр ауаа ирцырхагоу, ирыцтəтəиму аидеология – иаххəап иеговизм рыларцəара иацуп. Амала автор ихатгы агха каипоит, Апсуара ақьырсианра иадихəалоит, уи иахтəушəа дахəацунсит. Аха мап ацəикуам Апсуара аныкəгара ауаəы доухала дшарбеиануа, дшышытнахуа.

Арака иазаатгылатəуп даса зцааракгы. Иахьа Ацсны рхы иакəитны иеиансит еиуеицшым адинхацаратə конфессиакəа: атрадициатə (апсуаа иртəыцəкьоу), ақьырсиантə, апсылмантə (апсуаа ирыдыркылаз, аха дара иртəым). Урт аконфессиакəа рымац зуа урзызырəыр, иахьа апсуа жəлар, иара Апсуарагы сикəзырхарц зылшо дара зымац руа адинхацароуп. Ус рхəоит атрадициатə динхацара иадгыло, ақьырсианрей апсылманрей рнапхгарақəа, шамахамзар зегьы. Уи ус шакəу шыақəдыргтəгəоит дара итрыжьуа агазеткəа: «Абжьныха» – ахсидкыла

ацшъагыц иатәу агазет; «Ацсны аиашахатара», уаанза «Икьырсиану Ацсны» захъызы (Православная Абхазия), – Акәа – Ацснътәи Епархиа агазет; «Барақбат» – Ацсны ацсылманцәа Рдоухатә напхгара агазет. Уимоу Ацсны убри акынза инеиит, иара иатәымгы атәушәа ицәажә-оит. Иаххәап, уи агазет ишабуала, ацсуаа есышықәса қытацшхьаза имџацырго – Ацуныхәара, ақьырсианра иахылҟеааит, мамзаргы «ацуныхәа шьтрала, идсиала ақьырсианра акнытә» иааит (шәахә.: «Икьырсиану Ацсны». 2006, №5. Ад. 7-8), избанзар Анцәа ду ихъз рхәоит уака, аха иабакоу ари амыза ахтхәаа зырцабыргуа аргументқәа? Уи акышхь алогикала Анцәа ду ихъзгы ақьырсианра иахылҟеааит.

Ажәа ацута, ацу – ажәйтәзатәи аамтақәа рзы ацшпәа иаланагалаз акоюп, уи ақьырсианра цәырцаанзагы ацсуаа ирдыруан. Уимоу ауаа нхара-нцыра анрымамыз, нымхатәара аныказ, иансицныкәоз, нас ишааиуаз аицынхара ианалагаз ишпақәгылаз акоюп. Еицынхоз ацсуаа ацунхәа мџацыргон. Зыхъз рхәоз анцәахәгы Цыуна лакәын, уи цхәыс хәын, ацута дахылацшуан Анцәа ду рхәо ианалага Ацу – сицу, сицныкәо, сицынхо хәа ауп иахьа иаанаго. Ақьырсианра хатала пату шақәысцогы, арака ус амазам! Ари ақыртуа царауаа рхәышшәа сицшхсит: Ацсны ацакырадгыл ацсуаа иртәымшәа, ақыртцәа иртәушәа ацәажәара. (шәахә.: «О. Бсигәаа иажәсинраалак шхәацәажәо» зыхъзу систатиа. «Абаза», 2005, №1, ад. 12-13).

Адинхатаратә конфессиақәа рыгәра зго рымац рулааит, азәгы дырпырхагам, аха дара иртәым ртәушәа ацәажәара, ауаа ржбара хақым.

Атоурыхтцаафы Арвелод Кәыбраа апыхәтәантәи аамтазы дазхьацшуа далагеит Ацсуара, уи иазкны иџхьейт акыр аусумтақәа. Убас, 1998 ш. Москва итижыт «Из истории абхазской традиционной культуры. Книга первая. Ацсны дузза. Народные сходы» захъзу. Хықәкыла ари ашәкәы азкыуп Ацсны традициала имџацыргоз ажәлар реизара-қәа, нас урт аизарақәа рыкны ажәлар рсахәы

зхəоз ажəахəацəа. 2000 шыкəсазы Акəа итыцыз ашəкəы иахызуп: «Апсуара. Сфера формирования. Духовные и нравственные основы» . Ашəкəасы автор дырзаатгылоит абарт азцааракəа: агеографиатəи атоурыхтəи тагылазаашьа Апсуара ашыакəгыларасы, агеографиатə фактор тыцс ианнакыло, акəша-мыкəша икоу акультуратə тагылазаашьа, Апсуара – атоурых тыцс иамоу, Апсуарасы ауабы ицкьара, Апсуарала аазара. 2002 шыкəсазы Краснодар итыцит: «Апсуара. Традиционнаг культура абхазов» захьзу. Ашəкəасы автор уаанза ишытхьаз азцааракəа роуп дызлацəажəо. 2007 шыкəсазы, Москва итыцыз аколлективтə монография «Абхазы» захьзу акны иагəылоуп А.Е. Кəыбраа истатиакəа: « Народные сходьы и ораторское искусство»; «Этикетно-поведенческие нормы апсуара» (ад. 331-345).

Атыхəтəаны, 2008 шыкəсазы, Акəа итыцит зызбахə хамоу автор ишəкəы: « Вопросы традиционнок культуры абхазов» захьзу. Арака автор уаанза ииəхьаз иусумтакəа ихы иархəаны, инартбааны далацəажəоит апсуаа ртрадициатə культура, дырзаатгылоит азцааракəа: апсуаа ртрадициатə культура атоурых акнытə; Ажəлар реизаракəа, Апсуаа ртрадициатə культура – Апсуара; Апсуаа ретнокультуратə система – Апсуара аспекткəак: асасдылары, аихабацəа хатыр рыкəцара, Самырзакантəи апсуа таацəа, атарчеи аныкəгара убас егыртгыи.

Апсуара иахьа матəахəрас иалоу дахьалацəажəо, автор ыырцштəыс иааигоит апсуаа рыəнуцкəа икоу ашыкəс рацəа антцара. Ишдыру сицш, ари афеномен ацарауаа (Москва, Ленинград, Киев, Қарт, Акəа) инарцауланы итырцаахьейт, уи иазкны ашəкəкəа – амонографиякəа трыжхьейт. Иааидкылангыи, апсуаа рəы икоу ақəранцыра зхьлəиаауа хəа ацарауаа иазгəартə – апсуаа ртрадициатə культура, рцас, рқьабз, рхымəацгашьа, рыбзашьа ухəа роуп, дасакала иаххəозар, апсуаа рəы икоу ақəранцыра зхьлəиаауа – апсуаа роуп, избан акəзар аихабацəа хатыр рыкəцара, апсуа философия, апсуаа рдунихəацшра иацанакусит, уи аихабацəа рыцстазаара иацнацоит.

Автор иусумта ахыркөшарахь даннеилак инатшыны иазгәеитөит, ацыхәтәнтәи аамтазы ауаа ацара-дырра рацәаны ироуит, апстазаара хараза сиғхсит, аха акультура сиҳа имачхсит, зымч гәгәоу имч ихы иаирхәоит, агыгшәыптә цәанырракәа сиҳа игәгәахо иалагсит, иее им ихымәацгашпақәа – расизм, оккультиризм, садизм, аламысдара, ауафымра асцәырнагоит, ацәгьси абзиси иузеилмырго ианыкалогы уцылоит. Абартқәа зегьы Ацсынгы иахныруа икалеит, аихаразакгы ари «амраташәарахьтәи акультура» зызхауа асар ирныруа иалагсит. Абарт ацәгьа цәырцрақәа ирсагыланы, Италия, Франция ухәа ишпақәдыргылоит рмилаттә программақәа, урт рсадыргылоит ирыцәтәыму америкатәи абазара.

Хара ацсуаагы ихамоуп «амраташәарахьтәи акультура» иасахаргыло хабацәа-хабдуцәа зкышықәсала идырәиаз, ауабытәыәсатә ламыс шыатас измоу – Ацсуара. Убри азыхәан ишпақәыргылатәуп амилатәиара апрограма. Цоуп, ааигәа ишпақәыргылоуп ацсуа бызшәа аәиаразы апрограма, икацоугы мацзам, аха уи азхом. Автор ацсуа бызшәа аәиара апрограма инаваргыланы, ишпақәыргылатәуп хәа ипхьазоит атрадицатә культура – Ацсуара аәиаразгы апрограма. Ишпақәыргылатәуп иара убасгы Ацсны атоурых адырра иазкыу апрограмагы. Насгы ахәынтқарра афазарафь инаганы ауаа ирыларцәатәуп, апропоганда азутәуп ацсуаа ртрадицатә культура – Ацсуара. Ари аус азы ахархәара роуроуп акыпцхь, арадио, ателехәацшра, ауаажәларратә хсидкылақәа рылшара зегьы.

Хара ххатақәа ххы пату ақәхцароуп, даса шыоукы хатыр хәқәырцар хтахызар, иара убаскан ауп аидгылара, аилацәара анхалшо, ахәоусикәшәара анхәиәскаа хәцхьа ишьтоу ахәынтқарратә, аскономикатә, акультуратә, асоциалтә, амилаттә әиарагы халшоит.

Ацыхәтәнтәи ашықәсқәа ирылагзаны, Ацсуара иазкны асар адиссертацияқәа рыхьчо иалагсит. Убас, Р.Г. Читашева 2005 шықәсазы, Нальчик, атоурыхтә наукақәа

ркандидат хәа илхычсит абри атемала: «Абхазская этнокультурная система Апсуара – Абхазство. Эволюция. Современное состояние и проблемы». Иара убри ашықәсан М. В. Аиба Акәа илхычсит акандидаттә диссертация: «Традиционная культура общения абхазов» захьзу ала. 2008 шықәсазы В.В. Аозба, ацсыпәала, Акәа ихчсит акандидаттә диссертация «Традиционный суд и судопроизводство абхазов в конце XVIII- первой половине XIX вв.» захьзу атемала.

Ааигәа агает «Республика Абхазия» ианылеит (апрель мза 11-12, №38, 2009 ш.) ашәкәыџџы Цьума Ахәба истатиа «Экология Апсуара» захьзу. Астатиаџы дазаатгылоит ахәынтқарра дукәа реилаҳара џнуцкала ишалаго. Аламыс, ауаџра, ацқара анмачхалак урт, ихәычы-иду, ахәынтқаррақәа силамҳар ауам. Хара – апсуаа, иахьанзагы хаазгаз-хаикәзырхаз Апсуароуп. Убас икоуп Индиа ахәынтқарраџы. Ара силанхоит шәџыла амилацқәа, ирықәныкәоит сиусицшым адинхацарақәа, аха ирымоуп акыргы зхьцуа акультура, урт зегы сидызкыло индуизм ауп. Аха арака автор узлаикәымшахатхапа – индуизм – динхацароуп, уи еисит а-V-тәи ашәышықәса (хера аан) аламталазы. Апсуара – динхацароуп, нцәахацароуп хәа узазхәом, анцәахацара Апсуара ишахәтакугы.

Апсуара иахьа акыр сихәлаханы икоуп, уи ашьтыхразы икацатәу сиқәицхьазоит: «астол гьежықәа» реиџкаара, телхәацшрала адырратарақәа рсы азцаара ашьтыхра, уахь инацхьахо разцаара, насгы ххатәы бызшәа хцхьака изеицшрахо (иалахьынцахо), апсуа сар ианаамтоу атаацәара ралалара (ахацара, ацхәысаагара), ачара дукәа ситцхәаны рура хырхагара шрылам, урт амалрхара хықәкыс ишышпытырхыз, ацсы -5-6 мшы игәцара шцоурам уб.сгь. Абарт азцаарақәа зегы рымџакәцаразы Апсны Ахада икны дыказароуп ацхырааџ – абжьбагаџ. Икоуп ахәынтқарра ашәартадаразы Асовет, аха уи амацара азхом, иацахыуп амилац ршәартадаразгы ахеилак. Ацхәыс, ан лыхьз, лахатыр ицегы ишытыхтәуп, хымцада иацахыуп амилацтә Демографиатә фонд ацара, уи

акнытгәи анацәа, ахшара зауа, иахәтоу ацхыраара роула-роуп. Абарт аусқәа зегъы рымџакџаразы автор иатахны ицхьазоит ажәлар реизара ду амџацгара, Апсны Ахадагъы далархәны. Аха ас иаармарианы Апсуара апстазаара аларцәара, нас иара ажәлар зегъы еиднакыло акацара пзалымшо уажәнатәгъы иубартә икоуп. Автор иишоу-ала, ааигәа Апсны Ахада далархәны, Апсуара иазкны аилацәажәара имџацгаз аинициатива зтәу иара Цьума Ахәба иоуп. Аха иазбеи уи аилацәажәара? Цәажәарала ақәабршрахь хаианамгааит: уи аилацәажәарае шьоукы Апсуара ахатыцан, амџадуқәа асфальт ҫыц ишрықәдыртәаз хзситархәон, амџакәа реыцлатәым хәа азәыр ихәазшәа?! Ишакәхалак, Апсуара ҫыц иазхьацшуп, еизарала, цәажәарала Апсуара апроблемақәа шузымзбауагъы. Уи аус азбаразы ацарауаа ргәаанagara иазхьацшыргъы ицәгьахарым хәа сгәы иаанагоит.

Уажәшьта хәзаатгылап Апсуара закәу (дефиниция) хәа авторцәа ирхәо зеицпроу. 1968 шықәсазы, апрофессор Ш.Д. Инал-ица апшәкәыџо Миха Лакрба иновеллақәа ирызкны ииџыз «Аламыс апшәазхәаџы» акны иазгәе-итеит: «Апсуара – уи Апсны ацсабара ссир ауп, ажәоан иацәа ауп, Амшын Еикәа ешъылза, ашъха шлақәа, амра каххаа, азы казказқәа роуп, апшәтқәа роуп, изџыдоу ахауа ауп. Аха рацхьазагъы Апсуара иатәуп дара апсуа жәлар, урт рбызшәа, ртоурых, рыбзазашъа, ахақәитразы рықәцара, цџа змам рфольклор, раамысташәара, рысасыцәас, рыхьыз-рыхьымзг, рчеицъыка, рыламыс-рыпату, ажәакала, рыцәгьа-рыбзиа зегъы» (ад. 79).

Аамта акыр анбжьыс, апрофессор ипстазаара даналц ашьтахь, икьыцхьыз иусумтәеы, урыс бызшәала иџо истатиаеы абас ихәоит: «Апсуара» (досл. – «абхазство») – это исторически сложившаяся форма проявления национального самосознания и самоутверждения абхазов как этнической индивидуальности; неписанный кодекс народных знаний и ценностей, основанным на гуманистических и демократических началах, обнимающий собой систему обыча-

иҥыцу культурам, уи ақәра змоу, ижәытәтәиу культурууп...» (1990, ад. 17, 23). М. А. Лабахәуа иакәзар Ацсуара абасала дахәацшусит: «Апсуара в широком плане – исторически сложившаяся совокупность природных, хозяйственно-бытовых, социально-политических условий существования абхазского народа, обуславливающих национальное самосознание и нравственно-эстетические ценности, проявляющиеся в виде обязательных для исполнения неписанных гуманистических и демократических правил поведения, обычаев, традиций, этикета и ценностей (1999), «Апсуара» (досл. «абхазство») – это форма проявления национального самосознания и самоутверждения абхазов, как этнической индивидуальности; неписанный кодекс ценностей, основанный на гуманистических и демократических началах, обнимающий свою целую систему обычаев и представлений о принципах духовно-нравственного бытия человека, нарушение которых «равнозначно смерти»; эстетические нормы поведения; вообще своеобразие традиционной культуры абхазского народа – органической части общекавказской и общечеловеческой социальной структуры» (2000, с. 135).

М.Б. Кәыцниа-цха дпыхәацшупала: «Апсуара – это этносоциологический феномен, сформировавшийся в ходе образования абхазского этноса (в начале в художественной культуре абхазов), ставший в историческом развитии выше эстетических, религиозно-нормативных представлений, вобравший в себя высшие законы абхазского общества. «Апсуара» – это духовно-практическая система, включающая в себя исходные принципы отношения человека ко всем сторонам жизни: социальной, производственной, семейно-бытовой и т.д.» (1991).

Алитературатцаабы У.Ш. Аәзба дпыхәацшуа ала, «Ацсуара, зегь рацхьаза, – иморалтәуп адунси ауаои рызнейшьяаы..., уи азы адоухатә принципқәа сиха ацыжәара рымоуп амазаратә ааста...» «Ацсуара доухатә кодекск ахасабала иаднакьломызт ахәхәхәтратә цышәа» (1996, 1. ад. 4.).

Апхэкэыи Цума Ахэба иажэакэа рыла «Апсуара – человечность, рыцарство, это гармония трех начал: ума, сердца и силы. Апсуара – это почитание творца и матери».

Апсуа паратуаи апхэкэыицэи гыицк (М.А. Лабахэуа, В. Хараниа, Шь.К. Царгэыш, И.Гэ. Аргэыш, Н.Ц. Хашыг ухэа) реаидкыланы еиқэдыршэеит «Ацснызегтэи ауаажэлартэ цшыгара «Апсуара» ацкацэеи апрограмеи. Акэа, 2007. Уи хықэкы хадас иамоуп апсуа милати ахэынтқаррей рбиосоциалтэ еиқэырхара; апсуа милаттэ хдырра, ркультура, рыцсуара, ркьабзкэа, рцаскэа реитарейара; Ацсны ахэынтқарра аонуцка атэылауафратэ тынчрей, аконфессионалтэ усеицуреи рыцхыраара; Ацсны ахэынтқарраеы асар ртэылауафара, рказара, ацстазаараеы рдуеихэацшара харакны рышьякэгыларей, ацстазаарае урт ирыхэтоу атыц аанкыларей ирызку аполитика амоацгараеы рыцхыраара; ахэаанырцэтэи хцыицэуаи Ацсны иқэынхо апсуа жэлари ресиладара артбаара, насгы урт ртоурыхтэ цсадгылы ахь агэежыра зтахыу ацхыраара рытара; хэынтқарратэ бызшэак ахасабала абзаара-экономикатэи, акультуратэи цстазаараеы апсуа бызшэа ацаки ахархэарей реизырхара; Ацсны иацу азакэанкэа инарықэыршэаны, Жэлар Реизара адепутатцэеи, ахэынтқарра анапхгарей ицоуроу, ажэлар ирыхэа ауснагзатэкэа реы рыдгылара, ацхыраара рытара уб.егь.

Абри Ацкацэеи апрограмеи рыманы аинициативатэ гыиц Ацсны анапхгара рахь инеит еилацэажэарц. Аилацэажэараеы ахэынтқарра анапхгара ари абыза ауаажэлартэ цшыгара атахны ирымцхэзесит, уи афункциакэа нанагзартэ ацхыраара карпоит Ацсны ахэынтқарраеы еиқкау Абыргцэа рхеилак аилазаара реыцны урт аускэа нанагзо икалартэ. Уи аахыс аамтагы акыр цахэсит, Абыргцэа рхеилак шыкоу икоуп, цэажэарамзар конкреттэ усла акагы кацам.

2009 шықэса ханаатала инаркны ареспубликаеы, араионкэа рыкны, апсуа қытакэа реы имоапысусеит аизара-кэа, аилацэажэарақэа, аконференциякэа (Ауниверситет акны).

Урт рыкны ирылацәажәоит апаскәа, ақбабзкәа, иаaidкы-
ланы Апсуара уао дамырцхашьо, сиескаарала амәакәпара.
Еихаразакгы ажәлар хьаас ирымоуп апсраеы акрыфара-
акрыжәра аиескаара, ачарақәа сипцәаны апарархаразы
рура, асар анаркотиккәа рхархәара уб.егь.

Ишаабо сипц, апсуа царауааи апәкәәәцәеи «Апсуа-
ра» иазхьацшусижьтәи акраацусит, имачзам силыркаа-
хьоу, итырцаахьоу, ишьякәдыргылахьоу. Апсуа жәлар
рттрадициатә культура – Апсуара, урт сихараәык ргәаа-
нагарала, иахьаггы, ҳацхьакаггы матәахәра злоу акоюп.
Убри акнытә уи ицеггы ирцауланы итцаатәуп, итыжь-
тәуп хыкәкыла иазкыу апәкәкәа – амонографиакәа. Уи-
моу ишьякәыргылатәуп Апсуара закәу уеилзыркаауа,
силькка иузырбаша, амәакәпараггы зылшаша Акодекс,
сихаразак силызкаауа, издырырц зтаху асар рзггы.

Иахьа, апсуа жәлар рхәынтқарра ахьыцшымра анык-
ала, дасакала иаххәозар, апсуаа рхатәы зцаарақәа дара
рхала, азәггы дырцырхагамхо, ирызбалартә атагылазаа-
шья анроу, адунси иадырбароуп рускәа реиескаара, сиха-
разакгы ахеикәырхара иадхәалоу аускәа рымәакәпара
шрылшо. Уи азы ишьякәдыргылароуп ахәынтқарратә
программа, уи апрограма анагзара иацхраароуп аца-
рауаа, апәкәыәәцәа, арцаәцәа, аинтелигенция зеггы.

Ҳазлацәажәаз аусумтакәа иахдырбоит дасакгы: урт
рыбжак апсышәала июп, еггы абжа урыс бызшәала иаццо-
уп. Ус анакәха, атематикатә шәкәы (аизга) Апсуара иазкны
иаццохо, апсышәала ию – излаәу абызшәала итыжьтәуп,
избанзар Апсуара зегь реиха изтахыу дара апсуаа роуп,
ахәантыц инхоггы убрахь иналацаны. Урыс бызшәала
иаццоу – излаәу абызшәала итыжьтәуп, уи ашьтахь иатах-
ны икалозар апсшәахь ситаганы итыжьзар калоит.

Атематикатә аизга антыцлак ашьтахь, иазхәыцтәхоит
Апсуара аныкәгаразы Акодекс (ацқаццәа) ашьякәыргы-
лара, уи Апсуара силызкаауа икәныкәарц зтаху рхы иа-
дырхәартә, апрактикатә цхыраара рнатартә икалароуп.
Убрахь иацанакусит Апсны антыц апсуа ҫарггы.

Алитература

Гәлиа Д.И. Иалкаау. – Акәа, 1973.

Лакрба М.К. Аламыс. – Акәа, 1959.

Лакрба М.К. Иџымтақәа реизга. Актәи атом. Ановел-лакәа. – Акәа, 1968.

Шьакрыл Т.П. «Ацсны кацшь», 1967, ианвар 15.

Смыр Г.У. Ацсны ацсылманра иахьатәи аҭагылазаашьеи уи ацыхшьеи. – Акәа, 1967.

Смыр Г.У. Ацсны ахәынҭқарреи ацсуареи рҭоурых акнытә. – Акәа, 2001.

Инал-ипа Ш.Д. Традиции и современность. – Сухуми, 1973.

Инал-ипа Ш.Д. Традиции и современность. – Сухуми. 1978.

Инал-ипа Ш.Д. Очерки об абхазском этикете. – Сухуми, 1984.

Инал-ипа Ш.Д. За выживание // «Акультуреи ацстазаареи». 1997, №3-4.

Инал-ипа Ш.Д. К изучению абхазского народного кодекса «Апсуара» // «Абаза». 1997, №2.

Инал-ипа Ш.Д. Вопросы этно-культурной истории абхазов. Сухум, 1976.

Чеснов И.В. Ажәлар ртрадициатә хымџацгашьа // «Ацсны аказара». 1987, 3.

Дамения О.Н. Хкультура аҭиара ауадаџарақәа // «Ацсны аказара», 1987, 4, 5.

Дамения О.Н. Апсуа культура аочеркқәа. – Акәа, 1990.

Дамения О.Н. Апсуаразы ажәа // «Абаза», 2003.

Дамения О.Н. Апсуа етика азцаарақәа // «Ацсны аказара», 1998, 1-2.

Аргәын И.Гә. Апаскәеи ақьабзкәеи абицарақәа реикәҭҭреи. – Акәа. 1978.

Аргәын И.Гә. Апсуаа рдоухатә-традициатә культура – Апсуара. Иахнатоҭеи? // «Ацсны», 2003, №87-88.

Аргэын И.Гэ. Ад Diaspora «Апсуара сикэнархоит // Апсны апарадыррақәа ракадемиа «Адыррақәа», 2007, №2.

Аргэын И. Гэ. Омар Бигәаа иажәсинраалак шхәцә-ажәо // «Абаза», 2005, 1.

Хашыг Н.Ч. Апсуара. – Акәа, 1994.

Хашыг Н.Ч. Апсуара ашъатақәа. – Акәа, 2002.

Агрба В.Шь. «Апсуара». 1-6 акласқәа рзы Апрограма апроект. – Гәдоута, 1993.

Аәзба У.Ш. Апсуареи иахьатәи аамтәи // «Аказара», 1996, №1.

Бганба В. Апсуаразы гәаанагарақәак // «Алашара», 1998, №4.

Аәзба В.Ць. Апсуара – апсуа ихьзи ихьымзгь // «Апсны», 2005, №66-67.

Саманба Л.Х. Апсуара иазкны згәатарақәак. Апснхьтәи ахәынтқарратә университет, афилологиатә факультет апрофессор-рцафратә еилазаара аусумтақәа. – Акәа, 2004.

Бигәаа В.Л. Апсуара. – Акәа, 2009.

Тарба Б.Г. Вопросы нравственного воспитания в абхазской этнопедагогике // Апснхьтәи ахәынтқарратә университет «Аусумтақәа», VI-тәи атыжьра, 1988.

Квициния М.Б. О соотношении системы «Апсуара» и национального характера // «Апснхьтәи ауниверситет», 1991 лацарамза 27, рашәарамза 7.

Лабахуа М.А. «Апсуара» на пороге XXI века // «Эхо Абхазии», 1999, 2.

Лабахуа М.А. К вопросу об апсуара // Научные и научно-публицистические статьи. – Сухум, 200:.

Бигәаа Омар. Астампылтәи апсыуа бжьы. Ажәсинраалақәа. – Акәа, 1990.

Шьынқәба Б.У. Адацқәа бзанаты – апла апсы тоуп. – Акәа, 1995.

Лакоба Я. «Апсуара: генезис, современное состояние, перспективы возрождения» // «Народная партия», 2001, №25.

Купрва А.Е. Из истории абхазской традиционной культуры. Книга первая. Ацсны дузза. Народные сходы. – М., 1998.

Куправа А.Е. «Апсуара» сфера формирования. Духовные и нравственные основы. – Сухум, 2000.

Куправа А.Е. Вопросы традиционной культуры абхазов. – Сухум, 2008.

Читашева Р.Г. «Апсуара» как основа нравственности нравственного воспитания абхазов. – Гагра, 1995.

Читашева Р.Г. Абхазская этнокультурная система Апсуара – Абхазство. Эволюция. Современное состояние и проблемы. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Нальчик, 2005.

Айба М.В. Традиционная культура общения абхазов. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Сухум, 2005.

Авидзба В.В. Традиционный суд и судопроизводство абхазов в конце XVIII – первой половине XIX вв. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Сухум, 2008.

Ахуба Д.В. Экология апсуара // «Республика Абхазия», 2009, №38.

Ацснызсгьтәи ауаажәларратә цшыгара «Апсуара» ацкаццәси апрограммәи рпроект (Ацсышәаләи урысшәаләи). – Акәа, 2007.

АПСУАРЕИ ИАХЪАТӘИ ААМТӘИ*

Имашәырым Апсуара проблемак ахасабала хазтагылоу аамтазы иахьактуалтәхаз. Иахьа уафы еилыкка ибаратәы икалсит уи дөгәала ипахтысуа адеформация. Убри акнытә ажәлари аинтеллигенциеи рәаңхьа икәгылеит ицәырпыз ари апроблема ф-аспектны азбара. Акы – Апсуара закәу теориала, царадыррала аилкаара, атцаара. Обагы – Апсуара амырзра, уи асар рылаазара, иара убри алагы – хмилаттә хәра аикәырхара. Аинтеллигенция рыжәлар ирыхтыргахьоу, ирыхтысхьоу атоурых ахь ианхьацпуа аамта хааны хаатагылеит апсуаа. Ацаскәеи ақьабзкәеи рыәиара, рыцсахра ирасакьахәымтоуп иахьа. Уи зыхкьо амзызкәа иреиуоуп: хаамта иапшашәалоу, ишәхьоу адоухатә ориентиркәа рыкамзаара; амилагрхәра азра иапу ашәартара; ажәйтәра иаха еицуп хәа аидеализация казцо аиллиузиатә гәаанагара ашьякәыргылар уб.иц.

Хәарада, арака иазгәатоу атагылазаапшәан ауаа, цкарак еицп, иалырхусит ф-моакы. Актәи – жәйтәла амилагр ырмаз ашьяцыларакәеи, аамта еицанакыз адоухатәхәшьяратаратә принципкәеи реиашьякәыргыларахь ажәлар рхьарцшра. Аәбатәи ахырхарта адгылаөцәа еиха иеыцу аизыказаашьякәеи адоухатә цшааракәеи рышьякәыргәгәара реазцәылыхны иашьтоуп. Моашьяарада, арт аф-моакгы ишрыхәтоу еицп хрыцкламцшыкәа, хшыөзышьтрада абсолютизация рызуа хрызнейр, иееим алцшәакәа хаусит. Зегь рацхьаза иргыланы, ажәлар рдунсехәацшратә принципкәа еиөшахар алшоит. Цсабарала нагзашья амазам амилагр знысхьоу атоурых моа архынхәра, ажәлар шьтахька рхьарцшра, ииазаахьоу аказшьярбагакәа аушәакә рышьткаара. Иара убри аа-

* Аказара. 1996, №1.

мтазгы, цейиш змам мооуп – ажелар рдоухатэ беиара зегы, рыбзазашьатэ цышэа нигилисттэла иазнеины мап рацэкра, дара рзы иеыцзоу, ирыцэтэымыз даса сизыка-заашьакэак, цкарацэак мчыла рышьякэыргылары. Аха ари ахшыюцак амалахазгы иаанагазом хнапкэа сикэыц-саны, ныррада хрыхэацшлароуп хэа иааицмыркыазакэа хаонупка имоацысуа апроцесскэа.

Хара силкааны ихамазароуп иахьа уажэраанза адунетэ уафытэыюсатэ цышэа ыырцшыгак ахасабала ишал-намыршац милатк, мамзаргы хэынтқаррак зыкэныкэо иидеиалтэу, зегь рыла ихэшарку сиекаашьяк аццара. Ус егьзыкалом, зегь рацхьаза иргылары амилацкэа рхаэра, доус рказшьярбагакэа, урт ртоурыхтэ моа иалагзаны еиуеицшым ацстазааратэ цышэа ахьрымоу иахкьаны. Дасаганкахьала, ацсабара зегь еицш ауафытэыюсагы еиауазароуп. Ари апроцесс анхыркэшаха – инцэоит апстазаарагы.

Моасшацэ акэзаргы иазгэататэуп аетноскэа шьякэ-гыло иалагеишьеи уи апроцесс моакэыцзоны ишыкоу ихадоу ф-тенденциак. Акы – уи ажеларкэа реигэныюра, еиуеицшым аполитикатэ, аидеологиатэ, адинтэ ухэа ака-тегориакэа реилацэара. Арт атоурыхтэ факторкэа ирыб-зоураны икалалоит милаткэак даса етноск ианалазуа, ассимилиация анрыхьуа. Иобахаз – амилац асазнашэоит иара ашьякэгыларазы ичыдоу аказшьякэа цшааны даса милатк асакэытхара. Аобатэи апроцесс зырцабыргуа аыырцштэцэа иреиуоуп етникала архнышьяна еиоыццэ-аз аешьаратэ желаркэа рыказаара амомент. Иаххэозар, апсуааи адыга желаркэеи хылцшьтрала, тоурыхла, быз-шэала ухэа сизааигэан, иахьазы урт рыбжьара икоу аф-гарацэа рымехак анкьа уамак идумызт. Аха изыхкызаа-лакгы аамта цацыцхьаза тоурыхла зны иакыз, хылцшьт-рак змаз аетнос аеикэынатхсит, асашеит. Иахьазы хара ихамоуп абаза, аедыгь, ачеркьез, акабарда ухэа амилац-кэа. Икалап ари апроцесс ацыхэанза инамзацзаргы, ик-алап дара ишней-шнейуа аинтеграция, аилацэара амоахь

икылсыргы. Аха иахызы, моашыарада, убла ихтылартә икоуп арт амилаҭкәа рыбжьара ишымоаңысуа аеи-кәытхаратә процесс. Уи абыза аңыртара ауи иаабо, иах-хәап, аславян жәларкәа ретникатә тоурых ағғы.

Сара хыкәкыс исымам Апсуара закәу ганрацәала азеи-ра, уи ахи апыхәеи еилырганы аарцшра. Сәаңхәа икә-сыргылом иара убас Апсуара адефинициа азыңцәара. Амала шәрызхәасырцшырц стахыуп ари апроблема ду ааскыа акыпцх збаз астатиакәа ирнымцшыз ганкәак.

Убри аганахыала, зегь раңхыаза ихәатәуп Апсуара иаң-анакуа ахәтакәа, уи аструктуратә еилазаашыа хара иахыа цкыа еилырганы ишхамам. Апсуара иарбанзаалак даеа системак еиңи иамоуп иара злеиларсу, излапшақәгылоу аелементкәа. Хәара атахума, Апсуара ахәтакәа зеггы ралкаара сара исылшом. Аха рызбахә схәар сылшоит, ус напшыақә избаз, Апсуара еиҥызкаауаз факторкәаки уи аказпшақәаки. Убарт иреиуоуп: ахәычаазара, ауааы (ахатара) ипшақәгыллара апроцесс, атааңәа алахәла-оңәа реизыказаашыа, анхара-анцыратә цышәа, ухәа уб. егыртгы. Икоуп еиха итбаау аелементкәагы, иах-хәап: ахымоаңгашыа астерсотира, амилаҭтә психоло-гиатә хәыпшыа, амилаҭтә идеал, аңсабара азыказаашыа ухәа уб.иц. Хәарада, арака еиқәахәңхыази, иара убас зызбахә хамхәази атагылазаашыақәа жәпакы амилаҭ-кәа зеггы еиңырзеиңшуп. Аиңшымзаара ахәааңшуа урт рцәыргашыақәа (рмотивировкакәа) рәоуп. Зны-зылла амилаҭтә казпшыа (аформа) уи аханатә иамаз ахыкә-ки (аңакы) реиңызра атәы хамхәозар, иказпшарбагоу цәырцроуп амилаҭтә дунеи иаңанакуа ахәтакәа зеггы дара-дара оңуцкала рхеибартәара, реилаңәара.

Апсуара – амилаҭтә дунеихәаңшыпшәтә системоуп. Ус анакәха, уи апшақәгылареи аңиареи иалахәуп атоу-рыхтә, асоциалтә, адоухәтә факторкәа. Апсуара зла-пшақәгылоу аелементкәа злеиңшым ала, еиңшымхар ка-лоит урт ртоурыхтә кәра. Икоуп урт рахытә атоурыхтә еиара иабзоураны иңсаххар, мамзаргы зынза икәзаар

зылшо. Икалоит урт рыцсахра, ма рыкѣзаара асистема зегъы уамак иацырхагамхаргы. Аха икоуп даеа элементкѣак ацсахра имарианы зхы азымто, урт цакылеи функционалеи асистемазы еиха ихадакѣоуп. Аха изыхкѣа-заалакгы, дара реитакра ианыцшуеит асистема зегъы, уи даеа казшыбак, даеа хафык аанахѣоит. Зазбахѣ хамоу апроцесс мѣацысыр алшоит ѿ-хкыкны. Акы – еволиуци-ала, хрыжь-хрыжьла, ѿба – асоциалтѣи ацсабаратѣи катоклизмкѣа ирылцшѣаны уи ириццакхар алшоит. Убарт иреиуоуп, иаххѣап, уажѣааигѣа иаххаагаз аибашьра еицш икоу аѣоурыхтѣ хтыскѣа. Ас еицш икоу аамтакѣа рзы ицсаххар алшоит амилаттѣ идеал. Иныкѣырицшшѣа иаххѣозар, ускан амилат еицырзеицшны иказ «ацѣгъеи» «абзиеи» зныцшуаз ахымѣацгашьбатѣ стереотипкѣа даеа хѣшьарак роуа иалагар калоит.

Шьта сазаатгылар стахуп Ацсуара ашьакѣгыла-шьатѣ чыдаракѣак. Хрызхьяцшып ацсуаа рыцстазаа-ратѣ шьакѣгылашьа иадхѣаланы Гьаргь Чачба икаицаз згѣатаракѣак. Уи 1910 ш. «Абасоуп ишырыѣоуа аѣоурых» захъзу истатиафы иѣуан: «Ацсуаа гызмалра зѣам, згѣы аарту жѣларуп, акыр шѣышыкѣесаѣа рыѣонупкѣа ирымаз ахаѣеитра иабзоураны урт ироуит иаарту аказшьа, ргѣы иѣоу ркѣышѣгъы икѣкуп. Урт дарбан уаѣызаалакгы иуаажѣларратѣ тагылазаашьа агѣхѣаа мкыкѣа, еицш зейцшу азѣ еицш гѣтыгыгъала, аамысташѣала, аха цѣа-ра мѣахырхѣарак, хыларкѣырак аламѣакѣан бызшѣакала (еицшны) иаѣѣажѣоит, – иаѣѣажѣоит имшѣа-имырхѣа рыбжьы тганы, еагѣ-ѣасрада, насгъы имзакѣан ирхѣоит ирыгу-ирыбзоу. Дара дгъылкѣаарыхыѣѣоуп, ианырѣоит асаргы. Ари аѣыхѣтѣантѣи анхамѣа хкы, ахѣынтѣкар-ра хазына адгъылкѣа анрымнах, арахѣ рхѣырѣта аѣыцкѣа ааха гѣгѣа рауит. Абарт инарчыданы, урт ашьхымза раа-зоит, ашѣыр карѣоит, ирымоуп азахѣартакѣа, аѣѣаѣакѣа. Пыхъаза урт рѣы, ирызхѣа-зыѣѣон абымбеи, абырфыни, аласеи. Ажѣакала инхо-инѣуаз ииѣахыз, иѣната иаѣѣна-газ зегъы злырхшаз анапыла-сыратѣ бакѣа раалыцкѣа.

Урт акгы ртизомызт, аха акы аахэарагы рыкэшэомызт. Ажэлар рыцсы еивган, икамызт абесицэа, аха атэылафсы онык зызгыламыз цэара азэы идамзаргы уао ғарк дуцыломызт. Дарбан моасыоаалак рацха даазыкэшэаз анхабы ионасы днымоахытыр илшон, уи уака еигэыргыацэа ицылон, згыама бзиоу афатэ, зеицш шамахамзар иуцымло аиара цкэа иауан. Дахьрыдыркылаз азын ахэ зшэарц зызбаз ауабы ацшэма игэы нирхон (ахымзг ииргон). «Сара анцэа иссито сымала исфарц, изжэырц азын акэзам», атак карцон урт»². Гь. Чачба икаицо азгэатарақэа рсы иаагоу ахшыоцакқэа мацк аидилиатэ цэаоа уабы ишрыдибалогы, моашыарада ихадахыларатэы икоуп ацсуаа рказшыақэси рынхашыақэси рзы иихэо.

Абасала, иааидкыланы ҳахэацшуазар, Ацсуара, тоурыхла зегь рацхыаза иргылан ақытатэ цацэы змаз милаттэ казшыан, культуран, дунеихэацшышын. Уи иахышыақэгылаз, иахытышэынтэалаз ацсуа қытасы ауп. Хэарада, иара ашыақэгылара иалахэын, шамахамзар, ускантэи асоциалтэ гэыпқэа зегы. Аха ихадаз, уи шыатас иамаз ацсуа нхабы иакэын зегь рацхыаза иргылан, анхацэа егырт асоциалтэ гэыпқэа хыцхыазарала иахьрсиҳаз азы. Дасаганкахыала, анхабы ихдырра, ихэышшыа, ихымоацгашыа ухэа ианакэзаалакгы аконсерватизмра рныцшуеит. Иара егырт асоциалтэ мчқэа рааста сиха имачны анырра иртоит имилат иацэтэыму ашыцыларақэси аказшыақэси. Ара ажэа «аконсерватизм» анегативтэ цакы атаны акэым схы ишасырхэо. Исхэарц истаху: амилац цэаоа, амилацтэ казшыа сикэзырхоз ашыцыларақэа, ацкарақэа, ацасқэа, ақабзқэа ркамыжыра, егырт амилацтэ культуарақэа ирыламзоартэ алзыршаз анхабы иоуп.

Аха, иара убри аамтазы, иарбан системазаалак онуцк-ала ицсахымзар уи ажэусит, ихахэхоит – ацстазаарафгы имчыдахоит.

¹ Гьаргь Чачба (Шервашизе). Ишымтақэа. Еиҥеигеит, ағхыажэеи азгэатақэеи исит Б.Гэыргэлиа. – Акэа, 1983. – Ад. 257-258.

Л.Н. Гумилиов иоуан: «Живое иррационально. Слишком жесткая система теряет пластичность и при столкновении с внешними силами ломается»².

Ўырцштэык аҳасабала иаагозар, абас еицш ахыт хәа сыцхызоит сара Ацсуара XIX ашөышықәсазы. Аха ам-хацпырра ашытахыгы, Ацсуара айқөырхарей, арсиарей знапы ианыз, шамахамзар, анхацәа роуп, ақыта ауп. Анаосангы, змилат рзы абыратә культура ашыата зкыз-гы, иахбатәи аҳаракыра акынза ихазгалазгы еихараоык ацсуа қытей ацсуа нхацәеи ирылцыз аинтеллигенция роуп. (Ихбаагатәу – урт ирыоуа лассы-лассы рыхшара зацхьом. Аха ари абырцштэгы ихайларкаауа даараза ирацәоуп. Аинтеллигенция рыжәлар апрогрессивтә ыырцшыгақәа инарываргылан, амилацтә хдыррей ахымәацгашьей зыр-хәашьуа ашыцыларақәагы рыладырцәоит).

Абрака, инықөырцшшәа акәзаргы, ихәатәуп хәа сгәы иаанагоит: иахыагы, тоурыхлагы Ацсны ацсуаа анырра рызтақәоз иреиоуп ацивилизациятә типқәа өба. Акы – амраташәаратәи ацивилизациятә тип, егы – амра-гыларахьтәи. Хәарада, урт рыонутқа икоуп имацымкәа арасатә, амилацтә ухәа ахырхартақәа. Ацсны агеогра-фия иааннакылоз атыц иабзоураны Ацсуара аонуткала итазеит арт аө-типк рказшыақәа, ркультуратә кәырча-хақәа. Иазгәатәтәуп, хазтагылоу аамтазы Амраташәа-рахьтәи ацивилизация амчхара ацсуаа хей сиха-сиха ацжәара агауа ишалагаз. Ари злабзиоу ауыкахым – уи адуней асы иамоу амехак атәы ххәозар. Аха ииашахом игәахамтар уи иамоу ауашәшәырмақәагы. А. Сол-женицын икәгыларақәа рей лассы-лассы иазгәситоит Амраташәарахьтәи атәылақәа ркны ауаа ипрыщәмачу ахынкылар (самоограничение). Зызбахә имоу – ауаац-сыратә силазаашьаей аиааира зго иалагаз ауааы ицста-зара қыафла ашыақәгылара культны акацара. Ас еицш

²Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. М., 1990. – Ад.230.

икоу аидеология ауабы ицстазаара адоухатә ган акыр ихысханатәуеит. Ус анакәха, апсуаа хаицш зхыцхьазара мачу амилацкәа уи абыза апстазааратә знеишья иахкьяны егырт ажәларкәа ирылазѡахар аусит.

Апсуараґы акәзар, апстазаара азнеишья даса доухатә принципкәак рыла ишьякәгылан. Уака икан ишпәаны-изаны иказ анорма; икан изыкәныкәоз аилкаара, зхыцара амуаз – «азхара». Апсуараґы уи «адгьылтә пстазаара» хатыр шакәырпозгьы, ипеичахауазгьы абсолюттә пакы артомызт. Уи ишахәапшуаз иаидкьыланы ауабы шака акьиарси, ахалалрси ухәа аус бзиаракәа дрыкәныкәо, инаитзо, убри акара «нырцәйтәи ицстазаара» аґы бзиарала ипылоит хәа акәын. Ажәакала, ишакәхалакгьы, Апсуара аонуцка кодекск ахасабала ишьякәыргьыланы икан атагылазаашья ауабы иматериалтә тахракәа дыртәырымтәыртә еицш.

Апсуара, зегь рацхьаза, – адунсии ауабы рызнеишьяґы моралтә категориоуп, дасакала иаххәозар, уи аґы адоухатә принципкәа еиха ацьжәара рымоуп ацәсижьтәии амазаратәии рааста. Иаххәар калозар, уи иара миссиас иамоуп. Убри акнытә, имашәырни акәмызт, апсуараґы ацыхәтәантәи аамтакәа ркынза ахәаахәтра пату дук акәны изыкамыз. Апсуа малс имаз итаацәа зланыкәигапаз, асас дизааир ахьымзг злаимгапаз, инапала иааирыхуаз асаѡра акәын; дасакала иаххәозар, уи далазауан изхашаз. Акомфорт, кьафла мацара апстазаара апсуа ицәтәымын. Апсуаа тоурыхтә аамтакәак рзы ицьыргаз – хьызрацарси акәыларакәси афырхацара акәын мотив хадас ирымаз; уи етикатә пкараны икан ахьызрхаразы. Иара убри аамтазгьы, ахырехәара (уажәтәи атермин ала иаххәозар – ареклама) Апсуара псабарала иацәтәымын. Даараза ацак ду рыман ахынкьларси, ачхарси. Ацас егьа ацьабаа апзаргьы, изыхәтаны иказ ауабы исацхьа инагзатәын, мамзар – ихьымзгын.

Арака иаагаша аґырцштәкәа рацәоуп. Уажәы хазаатгьылап урт руак.

Иаххәап – ахәаахәтра ацсуаа традициала ишазыкази иахьа ишазыкой атәы. Ацсуара доухатә кодекск ахаса-бала иаднакыломыт ахәаахәтратә цыпшәа. Иаднакыломыт уи бзазаратә хныкәгашьак ахасабала, избанзар, Ацсуара иацәтәымын аекономикатә прагматизм. Ари атагылазаашьа зыршахатуа, изырцабыргуа атоурыхтә документкәа мачым. Шәазхьасырцшырц стахуп «Ам-пкәа мцәыжәәан Сухум-кале...» зыхьзу С. Лакоба ишәкәы асы иаагоу материакәак. Зызбахә цәырызгаз атема аусумтаәы имацымкәа атыц амоуп. Иаагоуп В. Стражев, Г. Рыбински, иара автор ихата ухәа разгәатакәа. Хазатгылап 1894 шыкәсазы Рыбински икаицаз анцамта. Уи иоусит: «Причины бедности абхазов заключается не в недостатке хорошей земли (с этим они еще могут мириться), а в историческом складе их жизни, традиций, обычаев, отрешиться от которых они не в силах, потому что на них зиждется все почитаемые ими догматы нравственности... Эти догматы и самобытный склад мирозерцания абхазцев делает их брезгливыми к торговле, к промышленности. Они считают за величайший стыд быть торгашем в лавке, а тем более содержать духаны, кабаки и крайность доходит в этом до того, что считают за стыд промышленять, пользоваться доходом от продажи продуктов своего хозяйства: молока, масла, сыра, яиц, кур и др. продуктов, и эти вражденные понятия настолько сильны среди них, что за 40 лет нашего влияния на склад их жизни, они примирились лишь с необходимостью продавать только кукурузу и фрукты, и то, не сами ведут эти продукты на базар, а ждут пока к ним заявятся скупщики, хотя прекрасно понимают, что то самая невыгодная форма продажи. Их стыд появиться с возом продуктов, результатом их полевого труда превосходит и стыдливость наших бар... Но над стыдом абхазца призадумываешься, потому что в основе его стыда лежат нравственные принципы, присущие всем горцам, способные вызвать к ним невольные симпатии, хотя они и являются аномалией нашего века... Всякую продажу, торгашество абхазец считает грязным де-

лом, оскорбляющим достоинство человека-воина, а поэтому и по сей час никто из них не живет в Сухуме, в Гудаутах, в Очамчирах, предпочитая жить вне пунктов торговли, среди просторов роскошной природы, занимаясь сельским трудом земледельца-хуторянина. И этим свойством абхазцев, народа, который не может забыть свою воинственность в прошлом, присоединяется также ненавистничество к позорной, по их мнению, форме труда в виде батрачества...»³.

Ишаабо ала, Г. Рыбински ацсуаа ахэахэтра пату ахьырзакэмыз агэынамзара пизнырцысызгы, уи атагылазааша ииашаны имзызиркусит адоухатэ принципкэа рыла. Сара сгэанала, арака иацпатэу уи ауп, ацсуарафы синраалазар акэын адоухатэи асэкономикатэи ганкэа. Ацсуаа ицхашаны мацара акэзамызт рца алцшэа хэа-ахэтратэ тауарны изахэамшуаз. «Иаххылацшу хныкэга-гас ихатэишыз амал иццалаххуеи» хэа акэын урт цаци-гэыс иартоз.

Ацсуа иахьатэи ицстазаара уахэацшуазар, иаабо дасакзоуп; хара хақэзбазом ацсуаа ахэахэтра напы ахьаларкыз. Хара хьыршэо уи иаиуз амехак ауп: иалахэу ауаа рхыцхьазара ахьырацэахази, уи формақэас ишытнакаази. Иахьа алагаага иаеу ацсуаа ихадьргало атауаркэа реи-харазак дара рца-пса иалцшэоу аалыцым – цьара иаархэаз ауаа ирыдыргалоит. Ари атагылазааша иалцшэахар аллоит ауаабы ихатэи интерескэа ацыжэара роура, апатриотизм еицш икоу адоухатэ категориа ахьысхахара.

Даараза аинтерес цпоу зцаараны ацсуарафы ицэыр-пцусит ауааи ацсабарей реизыказааша. Ацсуаа даара иазааигэан ацсабара, уи аалцкэа рыла дара рхы аланы-кэыргон. Иара азакэанкэа злашьтыркаауаз цышэала акэын. Ацсуаа даара ибзиан ирдыруан ацсабара акэама-цамакэа, рхархэарафы уи иахызаауан, ихыршэаауамызт. Иара убас акэын ишырзыказ арахэ-ашэахэгы.

3 Лакоба С.З. Крылились дни в Сухум=кале. Историко-культурные очерки. – Сухуми, 1988. – С. 32-33.

Иныкэырцшшөа акэзаргы иахарбаз Апсуара ачыда-
ракэак рымсацгара алнаршон иара ныкэызгоз ауаа ичы-
доу аамтатэ координаткэа ахырмаз. Зсицшла иаххэозар,
уи аамта даара итынчны имсацысуан, ауабы иблахац зыр-
гъежышпа аинформация ахымауаз иабзоураны.

Апсуара иаданакуа апаскэси акъабзкэси рынагзаразы
аамта рацэа атахуп. Иаххэап, уацэы ашыжь асаат 9 рзы
аусурахь ицараны икоу ауабы, уаха шаанза игэыла чы-
мазао дидтэаланы атх изцеуам. Аха анхабы уацэы имхы
дымталаргы, уацэашьтахь дталаратэы аамтеи алшарей
анимоу, игэыла дихамьцгылар цхеишшон. Дызланхо ау-
аажэлларгы – иуацэси игэылацэси дырзеилкаауамызт
ус дымныкэар. Ажэакала, ахныкэгара акэымкэа – ах-
ныкэгашьпа, афара акэымкэа – афашьпа, ажэра акэым-
кэа – ажэшьпа, ацэажэара акэымкэа – ацэажэашьпа, ацэа-
шьпа ухэа уб. ицегы ракэын сиха зыхэ харакны иршэоз
апсуарацы.

Еилкаауп, абас сицш иказ амилацтэ дунейдыкылашьатэ
система мышкала ишышьакэымгылаз, атоурых моацы
аеыпсахракэа шахтысуаз. Иаххэап, ахэычаазарацы.
Ишыжэдыруа сицш, уи шыатанкыла аитакра дукэа аныц-
пит ашколтэ парайуреи аазареи силагзаны ианыкала. Уи
ашьтахь ахэыцы иаазарацы итаацэа рахьтэ имаз анырра
сиха ипсыхесит. Ёырцштэык ахасабала ишэгэаласыр-
шэоит Б. Шынкэба ироман «Ахахэ сиоса» акнытэ тыцк.
Абымта ианарцшуеит апсуала аазара даеа моак ишыкэ-
лаз ашколкэа раамта анааи. Лаган ашколахь дцаанза
драазон сихабацэа рхымсацгашьпа асырцшала (сихарак
иабду Бежбан), аха ашколахь данца ашьтахь даеа систе-
мак – ибызцэси иареи реицаазара, ацара реицдырцара –
ахь диасуеит.

Абасала, сиусицшым атоурыхтэ моаду ианысны Апсу-
ара иахьа уажэраанза иааит. Нас иалшарыма Апсуара,
ихалшарыма апсуа жэлар хаамта ихазнархиаз ацивили-
зациятэ зыблара асацэыхьчара? Азцаара атак акацара
удааууп. Угэы казыжыша рацэоуп. Аха «имгэыгкэа ицс-

хьада» ахэоит апсуа жэапкa. Апсуара атагылазаашьа зыруашэшэыруа ихэатэу афакторкэа иреиуоп апсуа кытакэа сиха-сиха ртацэра, ақалақь асы апспэа ахархэара апсыгхара. Иахьа иеыцу абзазаратэ тагылазаашьақэа анышьякэгыло аамтазы иалкаау азанаатқэа рнапахьы ирзаамгар ҳауаажэлар ирцэызыр алшоит Апсуара ихадароу ахэтакэа – ахақөитрси, ахьыцшымрси. Сара сызэу аполитикатэ хақөитра мацара акөым, аскономикагы. Хэарада, хыхь иасырбаз итрадициатэу Апсуара шыта изыкалом. Атагылазаашьақэа реырцсахит, ииасхьоу архынхэра ауам, егытахзам уи асазышпэара. Апсуара организмк ахасабала сихаразак апсы тазароуп, исиалароуп, астихиатэ казшыа аманы. Аха уи иатахуп сиусицшым ахэынтқарратэ усмөацгатөкэа рыла амөақөцара, апсуа жэлар ирыхэо ахырхартa атара.

Лымкаала сазаатгыларц стахуп зцаарак: «Апсуара» матэарк ахасабала апколтэ программа иалагалатэу иалагалатэыму? Сгэанала иахьала ари аус ҳазыкацaм. Насгыы «Апсуара» апкол асы ахэыцкэа дырцара иаанагом урт Апсуара рылаазара. Уи аоыза алшоит апколкэа реы арцаөцэа зеггы цсуала рхы мөапыргозар. Ус ианыкамла «Апсуара» хымцада «Анаукатэ коммунизм» иахьыз ахьуеит. Ускан ацаөцэа аматэар рцар акэхоит рхымөацгашьясы икэныкэарц азы акөымкэа, ахэшьара роуразы.

Апсуара апкол хэыцкэа рылаазара алымшои егырт аматэаркэа – апсуа бызшеи алитературеи, атоурыхи, ашэахэареи, акэашареи, аботаникеи, агеографиеи – ишахэтоу реиқэыршпэарала.

Даара ибзиахон, иаххэап, апсуа литература апрограма иалагалазар «Апсуа нарттэ епос», иара убас илцшааху апсуа жэлар рфырхацаратэ хэамтакэа. Ускан ацаөы сиха Апсуара илаазахоит өымта еизадак дапхьозар, ма Апсуара иазку лекцияк дазызыроуазар ааста.

Даараза игэцарактэуп ашэахэара. Аибашьра иахнарбеит хажэлар рашпөақэа цкьа ихалацэаны ишыкам, изымдыруа шырацэоу. Тэамбашақө акөымкэа, ишахэтоу ари

аматээр иазнeизар, алцшәа бзиақәа хымцада иаиусит.

Ақыта школқәа рҕы «Ботаника» арцашәа аметоди-
ка псахзар аусит, иаххәап, уи ахәыцқәа рызнагараҕы
атеориатә дыррақәа рытара инаваргыланы апрактикатә
урокқәа рыпцарала. Уака ацаоцәа ақытанхамоатә куль-
турақәа раарыхшәа, реихахашәа практикала идурцар
камлои. Уи иацхраар алшоит ацсуа қыта аиқәырхара,
аҕар ақыта радцхьалара, агәбылра дыркра.

Абас икоу азнеишәақәа рыла егьырт аматәарқәагьы
Ацсуара иацхрааратәы ишәақәыргылатәуп. Аус злоу –
атахреи анагзарей роуп.

АШЬАҢАМЫРЗГА

Ари азцаара иахьа ицөйрпит, азөйрөггы ахцөажөа-хьейт, иахырхөаахьоуггы көнүшьяртө, насггы иара хөй-цыртас, интересс измоу, ма уи атцаара знапы алакыу, ихы иаирхөашагы мацзам. Зеггыцөкьа сзеикөымцхьазарггы, убарт иреиуоуп, рацхьа инаргылыны Ш. Инал-ица ишөк-өы «Ацсуа етикет иазку аочерккөа» (1984). О. Дамения иусумта «Ацсуа культура аочерккөа» (1990) азыбжак ак-ара ааннакылоит «Ажөа ацсуаразы». Ацсуара иаххөааны астатиакөа лкыцхьхьейт М. Көыпниа. «Ацсуаа реыбг-аказара» (1978) атцаара иазкуп Г. Амчба иусумта. Ацсу-аа рыфатө хыккөа ишөаны-изаны рыкатапья хнарбоит Г. Копешавизе лышөкөы «Ацсуа чыс» (1989). Иара убас иазгөататөуп Е. Малиа лышөкөы «Ацсуа жөлар рнапка-зара» (1970)...

Хөарас иатахузеи, ирымөатөны акөзарггы, Ацсуара апкаркөа жөпакы ирылацөажөахьейт ацсуа бызшөадыр-цөеи, атоурыхөөцөеи, аетнографцөеи, афольклорист-цөеи, иара убас арт заанатс измоу егырт ажөларкөа ирыкнытөу авторцөагы азөымкөа-өыцьямкөа. Ххы иа-хархөар халшоит шытрала иахгөыцхөу аедыгьаа ретикет (адыга хабза) иазку Барасби Бгажноков ишөкөкөа: «Ае-дыгьаа реитанеиааира аочерккөа» (1983), «Аедыгьтө ети-кет» (1978), «Ачеркестө хөмарракөа» (1991).

Ацсуара шыахөла ирныубаалоит Д. Гөлиа исахьаркы-ратө ыымтакөа (рацхьа инаргылыны «Камачыч»), агазет «Ацсны» (1919–1920 шыкөсакөа раан) ианылаз истатиа-көа. Ацсуаа ркьабзкөа ирызкуп Миха Лакрба иновеллак-өа реизга «Аламыс».

Ацсуара акьабзкөа жөпакы ртөы (иаххөап: ахшара ишыхөычу инаркны ртаацөараөы, аламыси, ахачхарей, агөамчи рыманы, рхатөы бызшөеи ажөлар рөацыцтө хөамтакөеи агөбылра дыркны ишыраазоз), ханахөоит Б.

Шыынқөба ироман «Ахахә-сисса». Егьырт хашәкәыи-
ицәа рыреиамтақәагы ирылоуп хзыхцәажәо атцаара
иацхраауа аматериалқәа.

Лымкаала Ацсуара рныцшуеит ажәлар реапыцтә
реиамта.

Ацсуара шыарда крамеханакуеит, ицаулоуп, ус унад-
сылангы, аилкаара мариам. Уеизгы, азык азы чыда-
ла иазгәахташа егьа амыкәмабарақәа рыхтыргахьазар-
гы, жәытәнатә аахыс изыкәныкәақәоз, ршыа-рда иалаз
ақьабзқәа хажәлар идмырзит, еикәдырхеит иахьа уажә-
раанза (аамта иаонаххьоу акыр шыкоугы).

Ацсуара иацанакуа цьоукы инартбааны иахәацшуеит
ацсуа культура инаваркәылань. Даса цьоукы уи амехак
еиха еицакны иазнеиуеит. Сара арака сеазыскуам инеиц-
ыхны урт рылацәажәара, ма иеыцу акы ацәыргара. Из-
леилыркаахьоу ала, иаазыркаеыны иухәозар, Ацсуара
цацгәыс иамоуп аитанеиаира (аицәара), аибабара ает-
нография – инацънатәу аитанеиаира акультура, дасеака-
ла иухәозар (инартбааны) ажәлар ркультура. Убриоуп
еихаразак изныцшуа амилат ачыдара, ахаеесахьа. Аха
арака иалкаатәуп астикет. Сара стәала, ажәақәа «асти-
кет», «аламыс», «ақьабз» ирыцаркуа ускак еицәыхарам-
шәа збоит.

Астикет ааста Ацсуара ацакы еиха итбаауп, еиха
крамеханакуеит. Ус анакәха, астикет (аамтала мацсачк
аеынеитанак-ааитанакыргы, «аеарыцкьаргы»), иалу-
кааша хәтаны, имажәуа доухатә малыны Ацсуара иало-
уп. Абас ала астикет (аламыс), иаанагоит хауаажәлар
жәытә-натә аахыс ирыдыркылахьоу рхымсаацгашьа, ре-
изныкәашьа (реицәашьа), реибабашьа, рыпату еикәца-
шьа, раамысташәара ацкарақәа. Миха Лакрба иоуан:
«Икоуп убас ажәак – аламыс хәа. Даара крацанакуеит,
дааразагы краанагоит ацсуа ихы-игәы аеы ари ажәа
кьае. Ацсадгьыл агәбылра, аибызара бзиа, пату, излым-
шо ицхыраара, ирыцхау ирыцхашьара, иацахаз иатамца-
ра, игәакуа иеыхра».

Апхэкэыооы аламыс иацанакуа зегьытэкэа реикэып-хызара иеазимкит, ихиркэшоит акэац рацэа ргыланы. Апату (апатукэцара, ахатыркэцара) хэа дызэу иамеханакуа рацэоуп, иаххэап: аихабы (акрызхыцуа), хатыр икэцара, асасдкылара, асаламтара (апснэа еибыхэара, аицыларей аицыртрей раан, жыххэтала акэацшара (изуто «илахь уацшны»), аибаныхэарагы, убас егыртгы. Апсуара иузацрымхуа иацэаооуп – Апсадгылапсы еицш, бзиа абара, иахэцахэо, имеицхьбо апсуа патриотизм. Уи апыхэала абас иоуан (1888 пыкэсазы) апсуа рцаоы, апсуа бызшэа атцааоы Петра Чариа: «Дарбанзаалак амилап, ма сиханы ма еицаны, бзиа ирбоит дара ирызгэакыоу атэыла, аха адунеи асы икоуп дара бзабаала иахьынхо адгыл, ана акэу ара акэу, цыанатушэа изыцхьазо ажэларкэа. Ус узхэом апсуаа рзы. Апсуа дазгышпыны, далашыокны бзиа ибоит ипсы зыгхэароу, ацабыргазы, зегьрыла иссирзоу итэыла цшза, насгы апоет иажэакэа рыла абас ихэаргы алшоит: «Мап, исзыпсахуам, сзаныцуам сара сыпсадгыл, даеа тэылак асы ацанат цстазаара сзыпшызаргы». Апсуа цыара иныкэарак ашытахь даныхынхэуа, «Ох, шыри» хэа, дгэыргьацэа Апсныка даауеит. Иара изы сиха ицшзоу даеа дгыл сацэк ыкам, Апсны аамышытахь. «Уа Анцэа, зегьзымчу, иумырзын, улацш ахыз Апсына», – рхэоит хэычгы-дугы ацэгьара аангы, абзиара аангы».

Бзантык имхэанчо асаанарцшит апсуа патриотизм акыртуа мпыцахалаоцэа хазларгалаз айбапъра хамыпгытхэ аан, ага дацарханы, апсуаа фырхацарала, аиааира аныргаз. Уажэы уи абзоурала, Анцэа ихатэеишъар, Апсны ихыпшыым хэынцкарраны ашыакэыргылара напы ахаркит. Изыбзоуроузеи нас ари? Хэарас иатахыузеи, Апсуара, уи иахзааннажыыз, аамта иазмыроашъаз, иазмырзыз хмилат хассахьа. Мшэан уи акэзами изызхэоу апсуа бызшэа иашъагэгьтны иалоу ажэакэагы – «афырхаца» (даеакала иухэозар – адыди амацэыси рынцэахэы ихылцыз ахаца), «ахаца-ихаца», «ахыз-ацша» (ахыз ацша иманы дцоит ха-

ра), «афырцхэыс», убас егыртгы. Ажэлар рпоезиаеы иахцыллоит имажэзо, афырхацара зхылкьо ажэакэа: «Ихы мыжда астал икэуп, ихэамц макъана еибашьусит»; «Ашэ-акъ мца хайкэнагоит, ахэатыхла хнеси».

Аламыс (апатукэпара, аамыстапэара), апсуаа лым-каала иацклацшусит, акэама-цамакэа иамоу шырацэоу-гы, рыкэныкэара шымариагмы, уи уафы даресиусит, гэыла-псыла дхаранакусит. Хэхэацшып, ыырцшыгак иадамзаргы, шамахамзар даса жэларык реы иуцымло акъабз – аицыларей аицырпрей раан апсуаа еибырхэо, салам шрибатэ (ацспэа шейбырхэо): 1) Ыыца анеси-ырцуа ирхэоит: ышла – «Умиш аабзиахсит», уахынла – «Уцх аабзиахсит»; 2) Абнасы азэ дыуцылар иухэоит: «Абна алыпца уоуааит»; 3) Азэы азы дантало – «Азы алыпца уоуааит» рхэоит; 4) Уыза ишытахька уаанхар, уанихьзалак «Рахэ хзыцшуп» рхэоит, изоухэо атак кайц-оит: «Еицахзыцшуп»; 5) Рахэык шыардаза иугэапхар, ма иара убас азэ дугэапхар – «Изша исасуп» «Дызша диса-суп» рхэоит; 6) Арахэ казцо (иаазцо) дануцыло, ирхэоит «Абза хоуцалт»; 7) Арахэ зыхьчо уаницыло «Убзахэит» рхэоит; 8) Хара дгылык ахьтэ азэ даныхынхэуа «Уахьцо уаалеит» хэа ицылоит; 9) Ауардын иакэтэо данырцы-ло «Аура укэуп» рхэоит; 10) Ажэ зтаауа иархэоит «Нар улбааит» хэа; 11) Абцар азэы ианидыркуа (ма уи хамтас ианирто) «Хьзы алоугеит» рхэоит; 12) Шэарыцара амэа икэло, изеицгаршьоит: «Зыцсра аахьоу узыцшуп», иара «Еицхазцшуп», хэа атак кайцоит; 13) Ацэабара, ма апсыжра ашытахь ианесицырцуа – «Ари шэхазырптыша Анцэа ишэзааимгааит» хэа пархэоит агэакра иакэшэаз; 14) Асас амэа даныкэло «Абзиаразы уафы дааилааит» ихэоит, ацшэма «Абзиаразы хайбабааит» хэа атак кайц-оит; 15) Акрызца (ицэагэо, ирашэо, ак тазгало...) «Бзиа ууит» хэа иархэоит; 16) Асра иаеу ацхэыс «Ерыш! Ерыш! Ерышкан!» хэа лархэоит; 17) Ашэарахжы азэы иани-мцарцо «Ажэсицшыаа уирчсит» хэа иархэоит, изымца-рцо «Есала сурчсит» ихэоит; 18) «Анцэа шэиртхацэааит»,

«Шөңсидыка иазхааит» хэа реиэхэоит ацшэмацэа асас (ма ионатэым дасазэы) аишэа данахыцуа, ацшэма «халалс иуоуааит» ихэоит, убас егыртгы.

Ацсуа етикет (аламыс анаххэо, иазгэатазарц ахэтоуп: иара иахатэны иамоу, анаос – ацсуаи егырт ажэларкэеи ирзеицшны икоу аморалтэ (ацсыпкыаратэ) цкарақэа. Ацыдарақэеи азеицпракэеи еилароашыатэым, аха реикэытхарагы мариам, избан акэзар ажэларкэа, ана ика ара ика (аитанеиааиракэа рымамкэа инхозаргы) ркыабзкэа, рцаскэа, рныхэагатэкэа излеицшу кыкоуп, рыцстазаареи рпсихологисеи асиара ансибсицш тагылазаашыакэа ирыбзоураны. Абри ауп ауаатэыоса симаздо, еидызкыло. Убас икоуп, иаххэап абиблиа («Ажэытэтэи ауасиат») иацнацз, цсра-зра зкэым аморалтэ цкарақэа – «Жэазакэанк». Урт ирылоуп Ацсуара иашыашэалоу, иакэсызтуагы. Цака еикэысыпхызо арт ацкарақэа («азакэанкэа»), ацсышэала еитаганы, К. Магавариани Д. Гэлисеи еикэдыршэаз 1892 шыкэсазы итыцыз «Ацсуа нбан» ианылсит.

1. « Сара соуп иукэицу Унцэа, думоуааит дасанцэак, сара сыда.

2. Икоумцан ухазы аижыагакэа (амуртаттэ нцэахэкэа ркыашанакэа, рсахыакэа, рныхэагатэкэа), закэтэызаалак урт иреицшу, урмсиыхырхэан урт, рымац умун урт.

3. Усы итумхын иукэицу Унцэа ихыз мыцла (мыцла умкэын).

4. Иухоумырштын асабша-мш иушыарацы; фымш кырула, икаца убыкан уускэа зегы, абжыымш – асабша шытаца иукэицу Унцэа изы (акыырсианрасы ус ирыцхыа-зо амешша ауп).

5. Хатыр рыкэца уаби уани, бзиала уакзаарацы, аду-неи асы кыр нуцырц утахызар.

6. Уао думшын (Ари азакэан иунаруам: ауаошыра, айбарцсра, аешыра).

7. Укалт уашытамныкэан. (Ари азакэан иунаруам: ацэыбзара, уцстазаара злоуцаз азэ лсиха, иакэым акы угэы итакны, дасазэы леилахара).

8. Умгычын. (Ари азакѳан иунаруам: аггычра, архѳара, мчыла ацѳгара, ацартышагара).

9. Мцышахатра умун дарбанзаалак азѳ икны (Цабыргымзар мцы умхѳан).

10. Улмсилахан уцнытѳ ицхѳыс, урмсилахан уцнытѳ иѳнгы, игѳарагы, имацуѳгы, иахтынцхѳысгы, ицѳгы, исадагы, иарбанзаалак иара ирахѳ, уцнытѳ имоу зеггы акы аанмыжкѳа».

Ацкаракѳа рцыхѳан игылоу ажѳаба иахнарцоит: «Азѳы итѳы уацамшыыцын, иумоу уара иузхазоит». Абри апкара гѳахтар, ацѳыгышыыцра хгѳацхарым, ихамоу хазхап, ихамам азы хѳацсы цѳгѳахарым.

Ацсуаразы шыарда крацанакусит аидгылара. Ари ажѳа агазет «Ацсны» аѳы рацхѳаза ихы иаирхѳсит Д. Гѳлиа, аурыс фраза абас ситаганы – «Мчыс икоу сидгылароуп». «Иарбан милатзаалакгы, – иѳуан иара, – акы хѳацсаханда, мчык хаманы, изабалакгы цхѳас хѳацаны, иаххысны имцандаз хѳа згѳы иаанаго – сидгылароуп, рхы сидыркылароуп. Ас ззыкамцаз амилат ескынагы илакѳуп, имчыдоуп, избалакгы тѳыс икарцоит». Ашѳѳкѳыѳѳы гѳыроас иман, ускан, «ацсуаа ражѳеиѳѳымшѳара, рхѳоу сицымнеира, рхеидымкылара, реихымхѳыцра». «Уи иахкѳаны «самырзаканааи абжыуааи ражѳа сѳѳѳшѳом, абжыуааи абзыцѳѳеи рхѳоу сицнеиуам», – иѳуан уи.

Агазет «Ацсны» аѳы, 1920 шыѳѳсазы С. Чанба иѳуан; «Аидгылара мчуп» рхѳоит. Иагѳиашоуп. Усидгылазар, ухѳа-ууы сицнеиуазар, сѳѳѳшѳозар, икоумцари, иумпыцаманшѳаламхари! Ажѳлар рхѳа-руы сѳѳѳшѳозар, сицнеиуазар, абахѳ ду дырцысып... Хѳачуп хара (ацсуаа), аха ма ххѳатѳы сѳѳѳшѳѳауандаз. Иара абри хѳашмачугы, ххѳатѳы сѳѳѳшѳозар, даара акыр хѳалшон, уѳѳгы ус дхалакѳакѳауа изыкаларымызт. Хара ацсуаа, – абзыц, абжыуаа, самырзаканаа хѳа хѳеиѳѳымшѳакѳа, иаххѳауа, иаауа сѳѳѳшѳѳо хѳкалар, хусѳѳа есѳхоит».

Ацсуара аprobante иадхѳалоу азѳараѳѳа раѳѳоуп, аха цѳака иааркѳаѳзаны акѳзаргы, сырзаатгылар сѳахуп игѳртынчгам, еснагѳ иѳацрыхѳ зѳаараѳѳак.

1. АБЫЗШӘА. Хәарас иатахузеи, Аңсуара уанах-
цәажәо, зегъы ирыцкуп аңсуа бызшәа (аңсшәа). Уи адам-
здам даса мчык ыкам Аңсуара сикәзырхаша, сихазхаша.
Убри еснагъ хәыщыртас, гәхьаас иман аңсуа литература
апыатаркөы Дырмит Гәлиа. Агазет «Аңсны» асы 1919
пыкәсазы уи абас иоуан: «Рацхьаза дасу имилат бызшәа
бзианы итароуп, уи абызшәала аорси аңхьарси идыруа-
зароуп. Уи злымшо ажәлар рцыхәтәа кьасхар алшоит...
Хара аңсацәа хабызшәа пату хзақәым, ихәазом, иаахры-
хуам. Аарыхра аңынхәрас, иалаххузеи, излахахәартоу-
зеи хәа зхәо рацәоуп. Хабызшәа «напыкла ианахам-
кылар хабызшәала аорси аңхьарси мыцхәы ихтахамкыр
иарласны иахцәызыр калап. Хабызшәа анызлак, хара
аңсацәа хтәы егъыкам, егьырт амилацкәа хрылазәахоит,
хабжьазуеит, хайасуеит».

Уажәы хазтагылоу аамтазы хашәкәөыра ситазкьо из-
пшахауа акыр калсит. Уи аибашьра адагъы аңбармыкьатә
система аңәырпрагъы аңырхагахеит. Аңсуа бызшәа аңц-
шәа азто, изыргъацо, игәгәацаза апыапы икәзыргъыло,
рацхьа инаргыланы ашкол ауп. Егъа ипшымчымхароугъы,
уи ипшахәтоу арцага шөыкәкәа рыла ианхзеиқәмыршәа,
иазыкацо арцаөцәа рыла ианхзеибымта, аңсуа бызшәа
азха-зыгъара удаәхоит, аңыхәтәа шәартахоит. Анаөс
ицегъ хзызхәышпа, цкьа силкааны ихамазароуп хабыз-
шәа ззахкуа, иара ахархәара амехак шака иахзыртбаауа,
пыкәсырацәала хзықәныкәаша, имәацаагаша апрогра-
ма ду шхадахкылахьоугъы. Аус злоу – хамч зқәымхо аида-
ра ацагылара акөым, аус злоу – иахьанатә, хара имгакәа,
хамч зықәхаша, зда ххәартам ауп нап зхаркышпа ажәаңка
ипшахәо еицш: «Уқәпатәы уаңшны ушыапы еицых».

Иаххәаз инаваргыланы иаакәгылоит узвымсша азцаа-
ра – хазыкацоума иахьазы, ма ихалшарыма, хара имгакәа
аңсышәала аусныкәгара (делопроизводство) ахәынцкар-
ратә усхәартақәа рөы (ақалақь акны акәзааит, ақытан
акәзааит), аизарақәа, аилацәажәара раан, убас егьырт-
гъы. Ари азцаара еилыкка атак амтакәа, аңсуа бызшәа.

Аконституция ишахэо ала, ихэынтқарратэ бызшэацэк-
баны акацара амур калап. Хзыхцэажэо инаццатэуп, сгэы
излаанаго ала, игэыгэтажытэым даса зцааракгы – Ацс-
ны агеография ашколқэа рсы арцара. Уи «ацсадгьылца-
ра» хэа хыс иаманы, иахысуан 20-30-тэи ашықэскэа раан.
1925 шықэсазы итыцит ацсышэала силыкка-силыхха иоу,
С. Чанба ирцага шөкэы – «Ацсадгьылцара (Аицбыратэ
классқэа рзы)». Уи ацхьаоцэа идирбон Ацсны ацшзара,
апсабара абейарақэа, инхо урт рзанаат, рыхныкэгара,
атоурыхтэ бакақэа, убас егыысгы. «Ацабырг ххэозар, –
иоуан С. Чанба, – Ацсны цшза хэычы идырны, еилкааны
ихамазам. Идырны еилкааны ихамазар еихагы изыцсоу
аадыррын, бзиа иаабарын, гэыблыртасгы икахцарын.
Абас акакала излацэоумшара ыкам Ацсны! Убри ак-
нытэ хара иахуалуп Ацсны, ишыкоу дырны, есилкааны,
ицаны ихамазарц».

Иара абри аамтазы ашколқэа рсы рхы иадырхэон С.
Басариа ииоыз, урышэала итыцыз «Ацсны агеография»
(иаазыркьаены).

2. АТААЦӨА. Анкьа уарла-шэарлаза акэымзар
апсуаа рсы ахапси ацхэыси зсильцуамызт цсаренынза.
Ацхэыс лкажьра згэагыз ахацагы дшэартан ианамуза
дахьдырхэуан (ицхэыс лышьтрахь ала). Ускан атаацэара
еиха идун, рыхшарагы рацэафын. Хэычгы дугы еиц-
хыраауан анхараеы, афын усқэа рсы. Аб итаацэа дреи-
хабын, ихэатэы харцон. Ани аби рыхшара раазон цсы-
уа цасла ианаамтоуггы атаацэара ишаланагалашаз ала
иазыкацаны. Ацхэысаагара, ацхэысхэара, ахацацара,
ачараура апсуаа рыцстазаараеы шьардаза крызцазкуаз,
агэыргьа-ччара зцыз, ицыхэтэа мырзгаз хтысқэон, урт
зеггы мсацысуан нацьнатэ ишацыз Ацсуара ишақьабзыз
(иаххэап: амхара, ацхэысхэара, аматырбага, хацацара,
атацаагара, амакарацэа, аихрацара, ачара, атаца аонду
лнагара, атацабара, амхаратгара, махэрацара, абхэараа
раацхьара, ажьахара, агылахьа, хапси цхэыси рхымсац-
гашья убас егыыртгы).

Уаңөымөашыо иубоит акы – арт зеггы атааңөара сидызкылоз, изыргөгөоз мычны ишыказ.

Аңсуа тааңөара уажө хаазқөылаз, изыхкызаалак, акыр еиҥахо иалагеит, сихарак ахшароура ахьмачхаз иахкыаны. Ҳөаңхьа иаақөгылеит уи аингалара, азырхара иаңхрааша аускөа, урт рылаңөажөатөхөит, симҥақтөхөит. Ыөоукы ргөы иаанагоит ҳөснахып ҳөа амсылманңөа ирымоу ақьабз – хаҥак өыңьа-хөы ахөса раагара азин изто. Аңсуаа рыңстазаараөы асеиңи икоу ақьабз макыана иахңымлаң (ңыхьа уарла-шөарла, аңхөыс хшаа дызмоуаз авартөа данлыртөз атөы хамхөозар), насггы ари шака иахзыбзиахо, шака ҳөснахуа атөы ускак салаңөажөом. Егьа умхөан, асеиңи икоу, ажөлар зышыңылам ақьабз өың аңцара мариахан ҳөа, аңсуаразы ихырҳагахан ҳөа сгөы иаанагом.

Дыроөгых, ианамуза, хшаа дызқөашыым аңхөыс авартөа лыдгалара – акы иамусуң, (иара убрыгь акыр ишымариамиггы хаңеи ңхөыси аөыңьаггы ақөшахатымкөа ишамуаггы). Аха уөизггы, ңхашьарам ҳазцаар: аңхөыс лымацара лоума ахшарадара зывбахтөра? Уи ахаца ианихтынкьатөуггы камлои!?

Аңхөысаагараөы дңөырңыр алшоит ақьагьариа, аха убрыгь деиҥазырхо ыкоуп. Изласгөалашөо ала, арңызбеи аңхөызбеи реиниара (реибабара) ажөыгтө сиха иңкын, уажөы ааста сиха иаанкылан. Убри акныгтө ускан аңхөысаагарөи ахацацарөи зырманшөалөз, еиөызкаауаз ауаөы – ақьагьариа датахын, уи илшөзггы маңзамызт. Ҳазтагылоу аөатө аамтаз арңызбеи аңхөызбеи (ахаңеи аңхөыси) реиниара, реибабара иаңықөсылло сгьыкам, имариахөит (иаххөаң: ашколаө, аинститутаө, афабрикаө, азауадаө, ахөаахөтыртаө, аколнхараө, атеатраө, аизараө ухөа убас сгьыртггы). сгьа ус акөызарггы, издыруада, иахьаггы ақьагьариа цьара датаххар, акы дахахөартаны дкалар?

Иахьа, Аңсуара еиҥазкьө игөнаагаша, хөыңырҥас икаҳцаша – ңхөыс даазымгаң арңарңөөи (ахаңөөи) хаца имцаң аҥыңхаңөөи (ахөөөи) амңхө ираңөаөхөит. Асеиңи

икоу атагылазаашы ажелар рыхэтэа иапырхагоуп, ирызнархауам, иаргъаом. Уажэы, аибашырасы зыпсадгылы зхы ақөызпаз асар рацаоны ианхапха ашытахь, атаацэара аингалара, ацхраара, азырхара, иус дуззаны апсуаа реапхы иаакөгылеит, аха уи атыц иузыкөпом ауаоны ибазара атагылазаашы хазхьамшыр, избан акөзар ахөычкөа раазара иахы, чыдала ақалақь акны, цыбаала зхы ныхөызго ауаа акырза ирцөыуадаохсит.

Атаацэара апцарасы ажөытө рхы иадырхөон (уажөгы иналаршө-ааларшөны иуцыло) «ахатэара». Ари ажөа иазкны «Апсуа бызшөа ажөар» асы хапхьоит: «Ахатэара. Цхөыс даазгаз иааигаз апцхөыс лыоныка нхара аиасра. Уи ахатэара дцсит. Уи апцхөыс еибак дылхатөсит».

Мачк тэамбашакө ишахөацшлогы абри «ахатэара» ақьабзгы цыара уаоны ихы иаирхөар алымшаришь (еихарак хапарцыс дахыонамыз атызтыцае, аиқөырхарасы). Ишакөхалак, иара абыргь азхөыцра атаххар калап.

3. АДИН. Абыргь хөтакны Апсуара иалоуп. Дин змам жөлар ыкам. Ажөытө апсуаа ирымаз (амуртаттө) динхапаракөа, анцөахөкөа, урт ирызкыз аныхөагатөкөа, шамахамзар, асатө аамта иаонахит (иаххөап: Аитар-ныхөа. Жөабран, Цыабран, Зиуоу, Хөажөкыра, Амза-ныхөа, Амра-ныхөа, Чачхадыл, Ет-ныха, Ацла-ныхөа, Асы еиқөхөит: Ашықөс сыц, Хыачхөама (Бзыцан), Қыырса (Абжыуа), Амшац, Ацуныхөа, Ажыра.

Ишаадыруа, апсуаа ақырсианра рыдыркылсит (официалла) хазну ашықөспхьазара VI-төи апшөышықөсазы. Ари адин ашыта-мта Апсны ианылахьан уаанзагы. Ашытахь Тыркөтөыла анапы ацака ианыкала, Апсны амсылманра аанагөит. Егьа умхөан, амсылманреи ақырсианреи ирзацанамырзит апсуаа жөытө-натө аахыс изыкөныкөоз адинхапаракөа, насгы излазгөартахьоу ала, апсуаа рыбжьара ақырсианреи амсылманреи еиеагыланы игыцебакуа, «еицөгөышуа» икамлеит, атаацэарагы ианымцшит, избан акөзар уи апырхага анатөмызт арт адинкөа рыла еикөытхаз хапси цхөыси рыцстазаара аилацара.

Аха уеизгы, мсылманс, ма қбырсианс зхы зыпхаз-
оз апсуаагы ирхадырштгамызт надынатө ирымаз дара
рынцөахөкөа, рныхагатөкөа. Егъа ус акөзаргы Шъа-
пъана, Анаца-нага, Цаца, Анана-Гөнда, Агызныхөа,
Анацара, убас егыртгы).

Ажөйтө ныхөкөа рахьтөгы, апсуаа дрымоуп зегы
ирзеишпу, «Хыхь икөтөоу» Анцөа ду. Уи иахъа уажөраа-
нзагы ихөоит, иашъапкусит абас икоу ажөа гөйтлыхкөа
рыла: Анцөа улыпха хат, угөапха хат; Иаххылапшхөу,
зегь зымчу; Зхыпшаргөйтца хакөыхпоу...

Урыстөбла ианадла ашътахь Апсны акъырсианра
ситашъакөгылеит, акырцъара ауахөамакөа дыргылеит,
апсыпшөала ситаганы итрыжыит анцөаиматуратө (акъыр-
сиантө) шөкөкөа мачымкөа, асвангелиагы наладаны;
ицөырцит апсуа цшъаөцөа (апапцөа), ауахөамакөа рсы
анцөа иматура апсыпшөалагы амоапцара апшъыргеит.
Аха асоветтө аамта аан акъырсианра (амсылманрагы),
иара убас апсуаа рхатө динхацаракөагы ртагылазаашъа
баапсхөит, анцөаиматура иакөырхит.

Апыхөтөантөи ашыкөскөа раан апсуа уахөама апсы
алало иалагеит. Уажөы, сихарак апшъафы Виссарион
(Цлиа) ибзоурала анцөаиматура мөапыргоит ауахөамак-
өа Лыхны, Гөдоута, Цсырзха, Акөа; анцөаиматура аан
апспөагы рхы иадырхөоит, азөык-өыцъак апсацөагы
адинхацаратө семинариакөа рсы апара рцоит (Д. Дбар,
А. Амцар), асеминариа иалгаз Киут (уажөы Цсырзха ау-
ахөама апшъафы Назари).

Акъырсианра Апсны арлахөыхра акыр дацхрааит
еицырдыруа акъырсиантө мацзуфы, абиблиа атцаафы,
Америка (США) инхо, уака ажурнал «Ацабырг лацаафы»
аредатор Платон Харчлаа.

Анцөаиматура игөыгөтажъзаны иаанхөит Абжыуаа
рсы. Арака инхо Анцөа иахьихөаша тыцкгы рымам, уи
амац зуа уахөамакгы ыкам, насгы ари аус арөыхара ма-
къана азөгы дахамцгылеит. Апсуаа ртоурых иузакөымт-
хауа иадхөалоуп апсуа хөынтцар Леон III (957 – 967) Мыкө

иргылаз ауахэама. Мықә аныхабааш амыкэмабарақәа изыкәшәахыоу иаххэааны, абас иоуеит Платон Бебиа ишәкэы – «Мықә» асы: «...Ани ашәышықәсақәа иргәылхәхәа хтоурых згәыпәхәхәаны иаауаз ауахэама гәыгәтарыжыуа иалагесит. Адәахыы изырцшзоз ант ашәт цла бзиахәқәа хыжәжәесит, нас ршәапқәа ирыпдыркааит. Аонуцка уи ианыоналозгы, Анцәа иан Мариа лсахыа ссир инаркны хәы зманы иааказ зегы маза-аргама иааоныганы, избалак ирымангы идоыкәлесит. Ацыхәтәантәи ах Хамытбеи Чачбеи уи ица Гьаргь Чачбеи рнышпәынтрақәагы иахыкоу узымдыруа, хтоурыхгы иалахәмаруа рсаархесит».

Мықәтәи ауахэама иазкны акыр рыхәсит, акрырхәахәсит атоурыхәсәи ашәкәыооцәси. Аха иахыа уажәраанза ари ацсуаа рдоухәтә бака, анкыа зны силаарцыруаз, илашарбагаха иказ, иахыа сибакәсибаха, сиқәылапшыца игылоуп, уао дазхыамцшуа, илахыеиқәцаганы. Ари – шьарда игәнаха дууп. Дкамлари нас, Абжыуаа рыегы, Мықәтәи аныхабааш зырсыхаша, аонуцка ацәымза аркра зышпаша азәы?

Амсылманра атәы акәзар уи иацныкәогы ацхыраара ртахуп. Ацсны иаанымхесит ари адин иатәны бакакгы. Уажә излакоу ала уахәапшуазар, ацәама аныкамла, акәыркан иахәо анузымдыр, иара ацкарақәа уанрыцымныкәа – амсылманра хара хы иыхыба-сыбжаны, адоухара ацәмачны иаанхоит.

Хыхь исхәахыоу аамышпәтахь иахәтаны исыпхьазоит: уажәы уаоы ипыхыамшәо, ибжыазхыоу, анкыа, аурыс хәынтқар ихаан ацспәахь ситаганы итрыжхьаз адоухәтә (ақырсиантә) литература, асвангелиа азааргза, аитатыжра. Хәбацәа иахзаанрыжыыз ари акультуратә тынха, гәымбылрала хазныкәар, Анцәагы иахцыишәшам, иагьхакым. Ицьоушәаша, зызбахә сымоу алигатура исиуоу ашәыкәқәа акык-обак асвангелиа налацаны, рацәаза цуам, ацсышәала итрыжыит Америка (США).

Адин, иаххәап: ақырсианра, амсылманра, аиудаизм (ауриацәа рдин) ажәлар сидызкыло мчуп. Атыцантәи

(амуртаттə), зхыцхьазара рацəу, ма жəлак иахьыцшу аныхəгатəкəа ус сицш амəхак рымам. Уи схəсит хəа, ари иаанагом урт рызхьацшра атахым хəа. Ацсуара иацхра-ауа иахырхагоу акыр злоу мап ацəктəым. Иааган ажьира. Уи ажəйтə амч ду аман, ашəкəыюфы Михаил Гочуа иажəкəа рыла иухəозар «креилнаргуан, цычи-цəычи аанарцшуан», ацыхəтəаны иарпатон. Цыхьа ишыказ сицш ажьира ахнырхəра удафуп, ианааурты ажьигы дахагылазароуп.

4. АИХАБАЦƏА. Акрызхьыцуа, зыкəрафы инеихьоу (дхацаз дыцхəысыз) пату рыкəцара акьабз ажəйтə, уажəы ааста, сиха амч аман. Ускан, ажəлар ацара-дырра анры-мамыз (ма ианрыцəмачыз), аихабацəа (атахмадацəа) ацəгыей-абзиси ирызкыу аускəа силдыргон, ирызбон. Аихабы итаацəагы драцшəыман, ихшаара ионацəы икан, ихəатəы харцон. Уажə ус икам асар, ацарей амапурей анроу, реихабацəа ирхьыцшымкəа икалсит. Уимоу асар азəырыфы, зыкəрафы инеихьоу ранацəей рабацəей акыц-ан иааныжыны, акалакькəа рышка ицахьсит. Ари акыта ацстазаара акырза сицанархоит, Ацсуара иацыкəслоит.

5. АФОЛЬКЛОР. Ацсуаразы иказшырбагоуп, иагə-ыцпхааусит ажəлар рəацыцтə рəиамта (аспос, апоезия, алакə, ажəацка – афольклор хəа изышыцəу). Уи шыахəла изырнагоит афырхацара, ага исацхьа амшəа-мырхара, ахачхара, иасацнаусит ашəаргəындара, акырза иац-клацшуеит ауафы итəицыцш, ичацашьа, исилахəашьа, ихымцацгашьа; арцызбей ацхəызбей реицартəышьа, ирыгу-ирыбзоу, ртəашьа-ргылашьа, рцəажəашьа. Атыц-ха цшза лакəзар, «абла тшаша, лыхцəы сырмоуп, лыхəда цəыцоуп, амсыр кьаадыш цəеижь лымоуп, ашəуа камчы сицш деихатыруеит, амшын қаруа абла лыблоуп, дцəажə-оит хрыжь-хрыжь, ацыс мəас асахьа тьлхусит, деинааланы, дгəыкы цшзаны». Арцызба иакəзар «деихышəашəуа, деихатыруа, иоура ицбаара назаны, игəышцы кьакьаны, инацəкəа кахəхəа, изара ткəыцəаа, даниоу ацгəы иццаратəы».

Апагъара асырхыкәымцара, анымха-хымцәара ицъ-
бароу ицџафыруа ажәала иакәызбон, иахџаап:

– Арцыс цагъа цаџа кьакъа,
‘Ебаа хыс-хыс, кәадыр чыжъ-чыжъ...
Иара мыжда дыцџарсысуп.
Иеы мыжда харкәусеит...
Апхәызба цашъа мака кьакъа.
Сақәла-цәацшыла лхы-лџы еибыџоуп...
‘Еахра еиоымпа, џаџа хампал.
‘Онымыцсса, кьымсар хтәала.

Убас, икалап, зегъы рылымкаа Апсуара рныцшуазар,
хажәлар ркәыбчарей, рыхшыџцаррей, ркьабзкәей узыр-
бо еиусицшым ажәацкакәа. Харзызырџып уи моашъахуа
изнубаало ҫырцшыгакәак:

Аеы цсыр – адәы атынхоит, ауабы дыцсыр – иажәа
итынхоит.

Апабырг ухәар – ацсгъы даргылоит.
Аоыза ирҳара иашътамлаз – ихы даџоуп.
Ахшыџ ацшәымоуп, аџара сасуп.
Дасу ицсадгъыл Шьам еицш ибоит.
Ацәгъей абзисей рышъхәакәа еивџоуп.
Зашхәа уџоу, иашәа хәа.
Уззымиааиуа – уихәламгъаџан.
Амашәыр ахампал иалоуп.
«Мап» еиџуп, «мап-чап» ацкыс.
Апхәыс бзиа лхаџа – моаныфа иџахым.
Ахаџара – Нарџаа ирхылџит, ашәаргәындара – џы-
стаа цыркьоуп.
Аура – хаҳароуп. Укалт зкыз – дудкыл, ухәдацәа зкыз
– уигәтас.
Ацспәа ахы ахьуам, агәы ахьуам.
Акыр зычхаз – акыр ибейт.
Мыцхәабы иџа – гәырџа дагеит.

Ацсра аихаггы – игэгэоуп аламыс.

Ацстазаара зны иуардынуп, сазны ифартынуп.

Ахэынац акылхара изкылсуамызт, амкэыба ацра-
нахэон.

Ауаоы ишптахь ицэгъа умхэан, исацхьаггы уасны ду-
мырехэан.

Ажэытэра иагаз ацсуа къабзкэа, шамахамзар, иуэх-
нырхэуам. Иаххэап: асовет аамта аан икарыжыт анхаоы
итаацэараэсы тауади-аамыстеи рцеицэа раазара акъабз, убри
иахкьаны ахархэара иалцит, иажэит абарт ажэакэаггы: ана-
зеи, абазеи, ахэцха, абзыцэапшэ, абзыцэахэпшэ, ауцпшыл.

Убас асатэ иаонахыз рацэоуп: ирхадырштхэоу анцэа-
хэкэа, аныхэагатэкэа, адинхацаракэа, ажэытэтэи абза-
зара исиуоу ртэы зхэо. Анкьатэи къабзкэак аанхсит, аха
цъара-цъара ресидыркылеит. Егъа ус акэзарггы, иаххах-
рыштрым – ажэытэи асатэи рышпхэакэа сивпоуп. Асатэ
ажэытэра акэнубаалоит. Асатэ, ажэытэра анацэылымс,
зынзаск ианацанарз, Ацсуара ацъал аанагоит. Абарсырц-
шыгак – атацаагара иазку. Ажэытэ атацаагацэа апхэыс
лыоныка ицон сыла, атаца (ларггы дсыжэын) дрыгэты-
ларгыланы, ашэа хэо, зны-зынлаггы акэкэахэа ихысуа.
Уажэ ус узыкацом асэа мацхсит. Апхэысаагаоы ионыка
ицоит амашынакэа ырыкэтэаны, аха акъабз мызит.

Цыхьа сицш уажэггы апсцэа ырызкны имоацырго-
ит: ацъабара, ауоу, аиныхра, аишпэ-матэа – аншпан,
асабпахэ, апсхэра, ашыкэсцэымза; арт рыдаггы нанхэа
мзазы апсацэа реишпэ дыргылоит. Иара убас асасдкы-
лара, ачеицдыка апсуараэсы иахьа уажэраанзаггы ускак
асеитакракэа ацэмачны иаанхсит. Шьарда иацкляцшует
астол амоацгара акъабз, сихарак ачараэсы (уи архиа-
ра, ауаа рыртэара, реилыргара, атолбошэ иалхра, акэац
шара, аныхэасацэа раццара, ашэахэара, акэашара, убас
егьыртггы).

Ажэытэра иагаз асатэра иаанагакэаша, зыцсы танац-
ашаггы ыкоуп, иаххэап: излымшо, инанамго ицхраара,

ауаахәра (кьараз), ахәмаррақәа: 1) аимпакьачара, 2) ахахәрцара, 3) акьыброу асра, :) ацсыуала айқәцара, 5) ашьапықәсра, ахылпахас 6) ахтарца хәмарра, 7) мцымца, анапказара.

Анкьа (уажәы ааста) ацсуарась ихьмызгыршьоз ицхаршьоз сйха ирацәан, иаххәап: анцәхара, ацхәыс лкажьра, айхабы пату икәмцара, изымзырфара; ачсицъыкка амамзаара, ма асас ицара ахыццакра, аонатә псаатә, аматәа-оытәа ргычра; атәымуафь ирахә рыцхьазара, ананамга (агәак) ирыцхамшьара, ицымхыраара, ашьа-мура («шьажә баауам, ицсуам» рхәон), айбапшьрась ушьтахьала ахы уқәшәар; акахцра, амахагьара, шытрала (иужәлантәу), ма аазарахьала иузааигәоу лыхнахәара (ма цхәысс лгара); ублакы-блацәо акрыфара, акрыжәра (сйхарак атәымцьара), арыжәтә асаршьра, ахырсхәара, амцакьакьара, абзцәгьара...

Апсуара (чыдала аламыс) ханахцәажәо, хазрывсуам ихамбазошәа иара иамоу, ма аакьыскьа иаанахәаз грақәакгы. Изахамхәарьзси ажәытә қьабзқәа (ибжьамзкәа сйқәхазгы) цьара-цьара реситаркит, уи аныцшусит ачарагы. Иара аныруа акәашарси, апшәахәарси, ахәмаррақәәси рааста сйха иацклацшуга иалагсит «иаанаго-инанаго», «иахашәало» (ажәытә ачара ианымиаз, ашьтахь тацабара днесиуан, изылшоз «ахаршәгы» неигон).

Иахьатәи аамтазы игәырфәаганы, игәыццәаганы икалсит ацәгьаурақәа. Арыжәтә асадцалара, аәсаршьра (алкоголизм), арошьшьыгақәа – анаркотикқәа (абырзен ажәа «наркотикос» иаанагоит «ухы тызкьо, узырдысуа, узыршанхо») – аа, абарт рами лассы-лассы ацәгьоурақәа, амашәырқәа, ацстбарагы наладаны изыхкьо. Баша ирымхәозар акәхарын хабацәа – «Анцәа ицәымгхаз агьычра цигойт» хәа. Шьардаза игәныугартә икоуп агазет «Апсны» асы (2.8.94.) абас уанацхьо: «Иахьа апсуа хәынтқарра аизха-зыцьара аамтазы.., уафь ихафь иузтамгзо уи ацәа цызсуа, ахатыр лазыркәуа акы акәны икалсит ацәгьоурақәа. Архәрақәа, агьычрақәа, ақәыларакәа,

ауаӧшьракӧа инарываргыланы, апыхӧтӧантӧи аамта-зы атыц роуа иалагеит ауаа ргычракӧа. Ари зынзаск хзырцхашӧ, халахь апхзы аазго (ада цызцӧо) хтысун». Агычра аукахымыз ажӧйтӧангы. Аха ускан уи «хацарасгы» ирыцхазон, сихарак асӧа рзара; урт рыдагы иргычуан апшамак (асӧа, акамбашьӧа), апсаса ускак иазгагамызт. Амач-сач рылакысра ратӧаршьомызт, ихымзгун хӧа.

Исхӧахӧу иамариашаны апхӧа игӧаласыршӧарц стахун, апсышӧала анцӧаимацура амӧацгараз иаапсахыз апшӧаы Н. Ладариа 1916 шыкӧсазы агазет «Сухумски вестник» ианылаз иажӧаӧа. Уака уи дахцӧажӧоит «апсуаа ибзианы ирымоу апасӧа (афырхацара, асасдылара, атӧымуааи атӧым милацтӧ ныхӧӧеи хатыр рыкӧцара, убас сгыртгы)». Нас дазаатгылоит рыграӧагы: «Апхӧагылара змоу ауаа, рапыцӧа сипбацӧеи дарей рнапы сикӧыршаны апара лапарахь анейра ацынхӧрас, имӧацыргоит ицшзам аусӧеи асанраалараӧеи (акомпромиссӧеи)». Апыхӧтӧаны дахӧоит «апсуаа дара-дара рхӧоу сикӧшӧо, нак-аак гӧык-цсыкала сибабо икаларц». 1929 шыкӧсазы агазет «Апсны капшь» асы абас иӧуан С. Чанба: «Харт апсуаа ихамоуп азӧи-азӧи ргӧеибамцара, азӧи ицӧгьа асазӧи идыруазаргы, ицаикыр, имхӧар цӧгьа иубауам». Анаӧс, Апсуара иацырхагоу акы акӧны дахӧапшусит, иахьа уажӧраанзагы зышьта-мта аанханы икоу апшӧура.

Ажӧйтӧгы Апсуара еилагьаны, асырсеира злымшо акы акӧны икамызт. Ускангы асарееиун, асарыцкӧон «иара, иалнаршӧшӧон ижымдырны иаанахӧоз, «ахьаабааӧа» иазцысуаз.

Апсуа бызшӧаы иахцылоит ажӧаӧа: аччара, арччага, аччархӧ, ахыччара, ччархӧс акацара. Арт ажӧаӧа имӧашьахуа иахдырбоит аиумори асатирей ркультура апсуараӧы шака крацанакуаз, шака ажӧлар ирылацӧаны иказ. Аиумор (арччага) арбаразы апсышӧала рхы иадырхӧоит «алаф», «асамыркӧыл», урт зхӧоз (ачараӧы,

аизараҕы, ачапшыараҕы...) алафхэаҕа, асамыркэыл-хэаҕа хэа ырыштыан. Асатира хзырбо ажэаны ихацхызар алшоит «ахызыртэра». М. Лакрба иажэабжык аҕы цхэызбак, бзиа илбоз, рацхыатэи адунейтэ сибашыра иа-лахэыз, аха ишпэаргэындаз. «Хыхыча» хэа ахызчыда зы-ртахыаз асалам шэкэы изылыштыт, абас анцаны: «Сара акы еицшымкэа сгэы иалоуп уара ас уахыкоу. Убасцэ-кэа ушпэаргэындазаарцу? Ицхашырамы ари! Сухэоит сара, хацхыакатэи хапстазаарахы иахыей-уахей умэа иац-шу, сахатыр убозар – убри ахыз баацс, ахыз ччархэ нак иухырхыртэ икаца! Ус уанаанха, узкэымгэыцра икоу-зеи, икалап Жана Ачба ацхыарца уанипар, ухызыртэы? Ускан – апсра еигыуп, ушыбзоу уцсны адуней укэзар ацкыс». Ари ашытахы «Хыхыча» (Мрамба Кэабзач) ишпэ-аргэындара даиааит, фырхацарылагы дтахсит.

Ахызыртэра икылкааны агракэа арсаастон хызыхэала, даамстоу, дтауаду, дынхаѳу, дхацоу, дыцхэысу еилымх-кэа. Ирымхэои нас: «Ажэлар ражэа хэшэуп», «Абз уаѳ дахэусит, дагыахэшэтэусит». Ахызыртэра иацэшэомызт.

Хэарада, ицегы излацэажэатэу, симпактэу мачхэума, ирацэоуп, аха ахпэажэара мацара азхом, алпшпэа амаза-роуп. Ус анакэха заанац итыжытэуп инопулиару, ацхыа-ѳцэа инартбааны рхы иадырхэаша, илахыху, еилыкка-еилыхха иѳу апэкэы, «Апсуа ламыс» (ма «Апсуа естикет») хэа хыс иатаны, избан акэзар, хазтагылоу аамтазы зегы ирыцку усуп ажэлар лымкаала абицара ҕа цыцкыала, цысуа цасла раазара, рыхычара. Цабыргуп, хыхы ишыс-хэахыоу еицш, астикет (аламыс) хэтакны Апсуара иало-уп, зеицштам доухатэ малны. Ари абейара амкэыпчыжыра атахым. Уи ауп хызыхуа, хайыызкаауа, гыыла-цсыла хаз-разо, ауаѳрахы хылызго, ауаѳытэыѳса хадзырдыруа.

Арака акэац хыргылом. Хазелымханы итацхааларо-уп, ихырхаганы акаларазы, Апсуара иацанакуа, ажэлар рнацныатэ базаратэ культура иеиуоу егырт амахэтак-эагы, иаххэап: ажэлар рынхашы, рсыбгаказашы, рдин-хацаракэа, реацыцтэ реиамта, рашэахэара, рыкэашара,

убас егьыртгы. Арт аздааракеа тоурыхтө хасабла ирыз-
неитөуп. Чыдала игөцарактөуп Ацсуара иахьанза иазын-
ханы икоу, иаңөызхьоуггы гөыгөтамыжкөа (уахьынтө
өаңхьа хнырхөышпа змоуггы азгөатаны).

Апыхөтөаны, имыцхөхарым хөа сыкоуп, иахгөалахар-
шөар, Д. Гөлиа 1920 пықөсазы агазет «Ацсны» ианицаз
(иахьатөи хтагылазаашпа акыр иақөсызтуа) ажөсинраа-
ла, «Ацсуа жөлар рныхөара» хөа хыс измоу:

Уа анцөа ду!
Азалымра хөкөга,
Агөакра хөхга,
Хөажөа сикөөыршөа,
Ахөахөа хөцөнырха!

Бла хаала уахьыцшы,
Ххьаақөа хөышпөтөы!
х-Ацсынра умырзын,
Хөацсуаа силоумган!
Агьычра хөцөыршөа,
Апара хгөарцха!

Ацсуара – ари зда ххөартам, ишпөтамырзганы ихамоу
– ишатөоу ала ххы хазныкөгар, раңхьа инаргьыланы хө-
ламыс хзыхьчар, иахзсикөөырхар, – хөтнагап, зегь зымчу
Анцөаггы дхөацхраап, хгөхөтөы хөахьызап.

АПСУАРАЗЫ ГЭААНАГАРАҚӘАК

*Аңсуара – өадароуп.
Аңсуара – хьантәроуп.
Таиф Аңьба.*

*А совет Еидгыла ацакырадгылы иқәынхоз ажәларқәа реи-
ҳаразак рзы ацыхәтәантәи ашықәсқәа кәлеит «ахьышьт-
рахь ахьаңира» иаамтәны.*

*Ацивилизация иага маниәалара ацааиргы, – атехника,
аматәа бзиа ухәа, – ауафьтәыөса дызлиааз ижәлар шәы-
шықәсала идьрҕиоз адоухатә мал далхәыдааны даныкала,
дшабо, азы зцабаз аңсыз еиңи, дышқәхо зегьы иахнырит.*

*Аха «ахьышьтрахь ахьаңирагьы», шытахь инхаз, аха
имызыц аиқәырхара, ашьтыхра ус имариамзар акәхап.
Аргамаду иубаратәы икоуп, иаххәап, аурыс жәлар ду
рхатәрнакқәа «ахьышьтрахь ихьаңитәуп» хәа ааңхьара
кацо, арахь дара рхатәқәа зықәныкәо рыжәлар идьрҕиаз
ахьышьтратә доухатә мал зынзаск иақәымиәо иқәханы
ишыкоу. Иара адоухара (духовность) хәа иахьеи уахеи
излацәажәогьы, адин акынза илбааганы, ихтәркзациеит
(икалап зыбжьы ускәк иумахауа аурыс интеллигенция ае-
акала ихьыцуазаргы).*

*Аңцәа иңышьаны, ҳара аңсуаа «ахьышьтрахь» хәа ааң-
хьара уны, нас аңцәахацареи адоухареи еиларфашьо, адин
зеазтәцәаз ауаа хыңхьазарала ирацәафым.*

*Ара еиҳа аеынкыларә, агәкәышра тың аиуит:
«ахьышьтрахь» акәзар, «ахьышьтра бзиахь» хәа ахәыц-
ра ңыжәара аго иалагеит. Абри иабзоураноуп нас Аңсуара
шьтыхтәуп, ирзтәым, уи ацараиуртәқәа рахьгы мат-
әарк аҳасабала инагатәуп хәа ацәажәарақәа икоу ршьаны
зҳаз, ихацзыркыз.*

Апсуара шытыхтәуп, иеиқәырхатәуп, ма иеихаҳалатәуп анаххәо, зегь рацхәа иргыланы ххәхы иаахгароуп уи иапу ахьантарақәа, ауадафрақәа зегьы. Апсуара ахәычы илаазара – ари иаанаго ацбабаа, ацбабаа, ацбабаа Апсуара ахәычы илазаазо изы, избанзар уи шықәсык ма жәохә шықәса рыла интәом, ихыркәшахом. Апсуара шытызхуа иалагаз изгы Апсуара – ацбабаа, ацбабаа, ацбабаа псраенынза, уи моу ицсхыхмтазынзагы. Апсуара ныкәызго ауафы кәалзыла итылахау, ма енагь зкәымжәы еицарбака иеилахәоу диоызоуп.

Доухала, уаоышәарыла Апсуара ауафы дыштынахуеит, дхаранкуеит. Амала икалалоит ихатә цстазаарафы «ианицырхагоу», данҕанахәогы, иаххәап, амацура ду иашытоу – акариерист, ма амалрхара мацара иазхәыцуа ауаофы игәтакы анагзаразы амәақәа зегьы ихы изархәом, иапсуара зымәа иныштамцакәа. «Са сапсуара сымоуп цынгылас» – ихәсит Апсуара иазышәахәоз, Апсуара ыканацы иагырхамштәа апоет Тайф Ацба.

Ажәакала, Апсуара ашытыхра анакәха, уи амариарей ахьантарей, ацәгьарей абзиарей ишәа-изаны адкыларакәхароуп. Акыс, иара Апсуара хәа изышытоу, иахьала акыраамта акәадыр иацәыхкьаны икоу асура иахьеицшқәоу рацәоуп. Иаххысыз а-10-шықәсақәа – амхацбырра ашытахьтәи апериод – хәычы-хәычла ихаларгалаз «асендурра» (Фазиль Искандер иажәақәа рыла иаххәозар) иарцысуан, ицнашәауан Апсуара асистема. Иахьала «асендурра», ахәаркамейицш, адацкәа Апсуара иаларцаны иакуп: «Саргыс сендуруп» хәа баша имхәазар калап Чагьамтәи Сандро.

Хадаратәла «асендурра» халазгалаз рыоныха иеит, ихаларгалаз хаиааины ихазхалцар. Уи сихагы ихьантоуп, иуадаоуп.

Нас иахтахума, ада ххәартамкәа хакоума ухәычы нахыс акәымжәеицш утарбака узку, псраенынза ухы-

ухәа ирсиуакәоу – аайдкыланы, аморал-етикатә хәшһарақәа хәаакәцара рзыруаны избоит. Абрахь иацанакуаны (аморал-етикатә хәшһарақәа хәаакәцара рзыруаны) избоит иара убас апостулатцәа зыкәну, жәапқала иаарцпшу аилкаарақәагы мачымкәа, иаххәап, **«ацхаражәхәаодкым, дшһым»**, **«уағә чейцыкала дшһы»**, **«абзиа уны азы иат»**, **«алабзиа ацхәыс илеишһуам»** хәа ирсиуакәоу.

Ажәакала, са сзын, хатала, Ацсуара – ацсуа ицстазаашһа, ихымәацгаһһа хәаакәызцо, имәақәызцо аморал-етикатә алеишһәтә хәшһарақәа (ценности) реизак ауп (ацсабара азыказаашһагы абрахь иналацаны).

Ацсуара – (особая) сфера духовной культуры, охватываемая совокупностью морально-этических представлений, которыми руководствуется абхаз во всех областях своей жизнедеятельности (включая ценностную ориентацию по отношению к природе и т.д.).

Иазгәатәтәуп, цстазаашһәтә модусны, зызымцсахуа мәанызак ахасабала Ацсуара иааицмыркызакәа иацу – ахәшһара «ишцаихәтоу ацсуа абригь-абригьы атагылазаашһаҿы [ихымәацгара]» шакәу (модусом существования ацсуара является представление о том, как подobaет поступать абхазу при тех или иных обстоятельствах).

Хымцада, ацсабараҿы «кәалзыла итәхкаау» системакгы шупымло еицш, Ацсуара асистемагы, акарпыжә арақәа аутреи адәи шейцнашһусицш, аса системақәак ирцызшһуа ахәаакәа амахапт: асеицш ахәаакәа ыкоуп, иаххәап, абызшһәа алексикатә система аоныцкагы: ахьызкеи акацарбеи рыбжьара, ахьызкеи аказшһарбеи рыбжьара ухәа уб. иц. убас ахьызкеи акацарбеи, ахьызкеи аказшһарбеи рразриадқәа рыбжьаратәи ахәааҿы иуцылоит ажәақәа ргәыцқәак, казшһарбагара рзызуа ачыдарақәа рыла разриадс издукыларатәы икоу аауцәсилаәашһо, иаауцәуадаәхо. Уи моу, системак иатәуп хәа ицхьазоу ажәақәа рҿы аса системак иатәу аказшһарбагақәа цыжәара рго иалагоума ааугәахәуа ианыкақәоугы ыкоуп. Асеицш ахәаакәа ыказароуп, ацсуареи, иаххәап,

адини рыбжьара, чыдала апсуареи аестетикеи рыбжьара, апсуареи аэкологиеи рыбжьара уб. ип.

Иуадафуп, хымцада, арт ахэаакэа ахьейхысуа, иахьейлало-иахьейлыцуа ашыақыргылара. Иара атермин «Апсуара» ахатагы, хатэы хызык ахасабала хазлапэажэо асистема иаанахэаанза, апсуа ичыдаракэа, иказшыа, ицэааа, асакала иухэозар, ихаташыа, насгы зейцшыла икультура зегы ачыдаракэа рхэаакэпара акэхарын изыкыз, анемсаа «рдоичтум» еипш. Ажэакала, иара атермин ахата ацакы убриакара казшыарбарала итэызар акэын, аурыс ихэапшыала, «по существу иадиективуп» ухэар аиаша мыцхэы уацэыхарамхо – арахь иара хызыканы. Анафсан, сгэанала, абри ажэа иаанарцшыуаз апсуа идуней иадхэалоу ачыдаракэа зегы ирылцуа иалагаз **ауафшыпэара, алеипшэа** ирыдхэалоу аилкааракэей системак ахасабала реанейдыркыла, ианышыақыгыла, убри асистема ахатэы хызык ахасабала икалсит.

Еилкаауп аморал-етикатэ хэшыаракэа догманы ипшыкамло, икаларгы шхэартам: ускан урт аритуал аиуашпэарахь рхы дырхоит. Апстазаара – ахауа, аптэапыцбац инадыркны – асацсахыцыцхыаза, Апсуара иейднакыло аказшыақыей аилкааракэей реырыцсахусит, амала урт реыцсахшыакэа уаф ибла иаахгыло икам, хымцада.

Апсуара, исахьаркны иухэозар, Гэмыста азиас иафызоуп: унталт – Гэмыста, шыаааак афада икоуцсит – уигы Гэмыста, еицах шыаааак – еицах Гэмыста, аха апшаааааа зегь зтагылаз Гэмыстак акэым (хаташыала), усптэа унарбоит аха.

Апсуарагы убасоуп, тышпэинтэалашыак амамкэа аамтакэа ирылсуа ицоит, ицоит, ицоит, иахыццуа ажэцэа атыцан асацэа акэнылауа: иахыа хазтагылоугы цсуароуп, иацы хазтагылазгы цсуаран, уацэы хазтагылогы цсуароуп, аха хаташыала урт еипшышыа рымам. Аамтала, иаххэап, аиашыа дтахар, итахаз ихэыцкэа раазара хыкэкыс икацаны, итаца хатэы цхэысыс дигон иаанхаз аиашыа. Ускан уи апсуаран, иахыа – махагыароуп. Иара убас

апсыжрагы: анкыза апсы атла акөпөан дыкөырцон, иа-
гьацсуаран уи, иахьа – мап. Ацсабарей ауафьтөйөсеи ре-
изыказаашьакөа хөаакөызцозгы иара акөын: «шөарахк
зшыз изы, «хай аламысда, акы изымхоз» рхөон. Ус 1500
фырцштөй.

Ацсуара злауаажөлартө хдырратө формоу, настгы
излатоурыхтө категориоу ала, иагьахөацплатөуп тышө-
ынтөалара змам (в движении), сицкьара зкөым адинами-
ка цзоу, цсыс асиара зхоу (абызшөа еицш) системак аха-
сабала.

Асиара иакөыцыз, иаангылаз, «ихашхатөрахаз» аси-
стема, уи ахахөарахьы, ацсрахьы зхы зырхаз системоуп.
Иахьала Ацсуара асистема зысиарафь иаатгылаз акоума
ухөаратөй акынза инеит, сгөанала (абызшөа алексикатө
система аицш).

Иаатгылт – уи иаанагом ицсит. Аха абри акризистө
момент иазааигөазтөйз атагылазаашьакөа цкьа ирыз-
хөыцтөуп. Акы – аибашьра сиха интканы иухөозар.
Ацсуа-урыс еибашьра; хажөлор рымч мырхо, ирызным-
кыло азыхөашь дузза ирыжөлаз, дара зыкөныкөоз ацка-
ракөа – ауафьшөара, аламыс, ачхара, хапачас аибашьра,
агөагь ухөа акгы иацсазамшөа иказцаз. Анафсан – ам-
хацьырра. Хажөлор жөанбгарак ирзафьзахах амхацьыр-
ра, иага ихнашьаазаргы, еицамкуа ирзеицөахсит амхац-
ьырра ашьтахьтөи апериод азы рацсуара хөычы-хөычла
ицызшөаауа, уи ацстазаарафь хырхарак аламкөаны ид-
зырбо иалагаз аендурра. Аендурра апату ахөынткарра
иахьчон, ихаракны иакын. Уи Ацсуара сиеызбаауаз ацө-
афакөа акакала иканакькьон, избанзар ацстазарафь хыр-
хара зланы ацсуа инарбоз иара дзыкөныкөоз ацкаракөа
ракөмызт, иара урт иага игөы иатахызаргы, иага бзиа
ибозаргы.

Акы-фба фырцшы. Сара санахьаз, иаххөап, исгөа-
лашөоит, параллель хасабла иеикануа ишалагахьаз ауафь
итеитцш иадхөалоу ф-еталонк (ус ухөар ауазар): 1) дейфа-
хаха, дкалаза, рацөа дхацоуп; 2) ауафьаза, ауафьсыла за-

мана, дцырпыруа, зны-зынла «ихэда агалстук ахапаны» нацырцон.

«Ауафы ааза» анкыа дцадасафызаргы, иахыа ашкол, ма аколнхара деихабын. Амчра (иара убас ахыызгы) иара итэын. Асистема цыжэара знатоз аендурра акэын, иказ апстазааратэ пабырг уацсуара асистема хыхынтэи илбаацшыны «ауафааза» иблала иахэацшуан. Убас, иах-хэап, акыта иалцыз ахэычы знык-фынтэ доагыланы автобус асы иеихабу днеиртэаргы, уи хэшара дук аиуа ибомызт: икэлацаа, иаастагы иеигыны иеилахэаны, ртыцкэа рфы итэан, рахатыргы еицамызт. Иани иаби илараазо, игэылацаагы ирыхьчоз апстазара ду асы хырхара аламкэа ибон. Апстазаара ду аиааиуан. Абасала, хэычы-хэычла ицсыдахон изыхьчоз хэа егыызмамыз (хкыта силанхартакэа рыонупкатэи амикроклимат алоумпозар) Апсуара асистема.

Нас сикэырхашыа амоума, ишцаихэтоу абригы-абригь атагылазаашыафы ацсуа ихы моацигарц хэа ауафытэыюса исацхыа адиллема ыкэзыргылоз, настгы, сара абасала исзегьзаргы, ацсуа абас иуалуп(!) хэа ауали апрактикатэ хырхарей сисаргыланы, нас ауал цыжэара азтоз ацсуа идоухатэ ниша, идоухатэ цсарта, инормативтэ, ус ухэар ауазар, етика – «Апсуара» хэа иахыала хзышьтоу?

Хбызпэа сикэхарц азы иара алексикатэ система онупкала асиара иаламгар ада цсыхэа шамам еицш, хацсуарагы сикэхарц азы онупкала асиара иалагаратэи импульск, иапхо цыара акы Апсуара асистема иаиуруп. Ус икаларазы атагылазаашыа маншэала ыкоуп иахыа Апсны.

Зегь рацхыа иргыланы, сгэанала, Апсуара еиёызбаауа аилкааракэи ацэафакэи рыцсабара, нас урт раксиохырхара (аксиологическая значимость) иахыатэи аамта иадкыланы итцаатэуп.

Урт аилкааракэи аказшыакэи ауаатэыюса рсоциалтэ практика иадхэаланы ега цсабаратэла, стихиала иеиозаргы, аикэшахатра (аконвенция) амомент цыжэа-

ра агома ухэаратэы ирылоуп. Уи ибзианы ирныцшусит аригуалтэ казшыа аазхэахыоу ххымсацгапшэатэ, асакала иухэозар, хетикеттэ цкарақэа акыр.

Анаосан, аксиохырхара злоу хэа ицхызахо, иахьанза имызкэа иааиз аилкаарақэси аказшыақэси иахьатэи аамта ианаало пэаоақэак рыдгаланы хақэныкэаратэы иахзыкацар, асистема ахата адинамизм ацаланы иэиауа идэыкэлар алшаусит.

Хымцада, ара хаштра амоуроуп атрадиция иашьашэалоу атоурыхтэ тагылазаашьеи аамтеи ирташэо иканаты пакэу ипрогрессивтэу анырра аныканато. Ииазаахыоу, ажэытэ цстазааратэ цабырг мацара иакэшэо атрадиция цхьа узго, хра злоу акакэны ишзыкамло.

Ацсуара сиёызбаауа ацэаоақэси аказшыақэси (астикет иадхэалоу рыда) иригуалтэқамхароуп, асакала иухэозар, **аригуалхара иацэыхьчазароуп.**

Ацсуара асистема ахата, ацсуа уи дшазыкоу, иарманшэалоит асеицшала уи азнеишыа.

Акы, Ацсуара системоуп, аха иаарту системоуп, абызшэа алексикатэ система аицш.

Иобахаз, асистема сиёызбаауа аилкаарақэси, аказшыақэси ацэаоақэси, ашаблон, арутина ирцэыхьчоуп: «Ацсуара иагьакуп, иагьыобоуп», – иажэа иалоуп ацсуа. Ас анакэха, енагь зызырешцлар зылно, ашаблон иацэыхьчоу, «акада уаха акагьы» хэа икам аилкаарақэа рыла сиёыбаау асистема – ари цстазаара змымцэар зылно системоуп.

Ихцахаз, асистема ахата ашыата (основа) казшыала илабильтуп – ари асистема ашыата амчхара иамоу атэоуп иахэо. Иарбанзаалакь икэуа, аитасра иацэымшэо ашыата змоу асистема – ари знарха дуу системоуп.

Ишдыру сицш, «арамка цыцхькэа» иртаку, «итатам» ашыақэгылашыа змоу асистема анарха енагь имачуп, иуашэшэыроуп.

Хшыю хьшэашэала, изоыдоу знеишыала иазхэыцтэуп Ацсуара хэа хзышытоу афеномен иахьеи-уахеи иеицагыло асар раазагак ахасабала хархэара аиур алшозар, уи

алыршашы амсақаа. Иазхэыцтэуп иара убас ахэынтқар-
ратэ хылацпра аиуаштэарааы ари афеномен напхгаратэ
мсақэцагак (матэахэык) ахасабала уааы ихы иахынзаи-
зархэо.

Абартқеа раан уаа иахыы иааимгар ауам, хымпада,
Ацсуара сиғызбаауа аилкаарақеи аказшыақеи реиҳа-
разак ишуниверсалтэқеу, ипзеицшуабытэысатэқеу,
аха урт аайдкыланы Ацсуара хэа хабаца хызыша-
рас изартаз, дара тзыртэауа апакы ачыдарақеа иамоу
спракэу. Уи ауп иахадароугы.

Абри атэы ибзианы ианыцшусит жэытэ хэахыак:
ичыдоу зацэыкоуп акультурааы зеицшла (универсалла)
хра зланы икоу («В культуре универсально значимо лишь
отличное»).

Убри ичыдоу хэа икоу Ацсуара иалцны иарбеиахэу
ажэларқеа мацым, рацаак ус убла ихгыларатэы иумбо-
заргы. Арац дуней иалазэаз арицарца зыкэныз амам-
лиукцеа рышыта-мтакеа роума, иахыала атыркэ жэлар
рылазэара иаеу иаанрыжыа ашытамтакеа роума (иах-
гэалахаршэап «абаза стиль»), ма Қырттэыла (сихарак
Гэриа) иалазэаз ацсуаа рышыта-мтакеа. Еггырт хар-
кеацып, «рацаа дацсуоуп», «цсуацас дазоуп» ажэацка-
кеа Қырттэыла ахархэара тбаа зларымаз ала, зака руаа-
ра харанакуаз, зака рхымсацгашы «ацэуаз» атэы ахэара
уадаоуп (иахыала дара ишыказаалакгы). «Ацсуа убла
дхыцшылоит енагэ, ишэхашэмырштын» хэа А. Чико-
бава иахэхыз ажэацка иаспирантцеа енагэ иахрейхэ-
оз, уигы баша ибжызуам; дара цқа изхэамцшыргы,
ирыхшо мачк сиха ауаорахы иханарцшыр аусит. Қырт-
тэыла инеицыхны ирдырусит анекдотгы, ацсуа етикет –
убжы мырдукэа, иныцакны, аамстаптэала ацэажэапшы
иадзыцхалоз.

Иацэптэатэым амалахазгы Ацсуара аныхэаса шытыз-
хуа хэхырацаоу, арахы иара икэныкэо, иацныкэо мыц-
хэы хэхырацаам. Енагэ ус икан. Ацсуара – енагэ уаа
дызкэыцшуа, дызэыцшуа системоуп: шыхак унхалар, уац-

пожелать, чтобы оно стало всеобщим законом» – абаспәа ахәоит анемец философ Кант иуафышпәаратә (илеишпәатә) закәан «категорический императив» хәа изышпәтоу постулатк. Кант илеишпәатә постулат хәдеи Ацсуара еиҕызбаауа ируаку апостулати цакылеи хәашпәалеи ре-икәшпәара акомментари атахымзар калап. Европатәи ахшыҕи ауафышпәареи р-Олимп икәгылаз «икәныкәатәуп» хәа иицхьазаз, Ацсуара – «укәныкәар пхашпәроуп, илеишпәадароуп» хәа ус инамоатәны иахәсит.

«Ахрапәа» аоазареи Бах иацпамта шпәхәкәа рыоазареи сисурцшыр (аиҕырцшпа ара мыцхәы иатыцымзаргы) иафызаны избоит хәтала ари. Иага Бах дхаракызаргы, «Ахрапәа» аиканра акынза, сгәанала, дызхамлеит, халашпәагы имамызт. Икалап, «Ахрапәа» дазызырфхьазтгы, иахәхьазтгы аиканра исанишпәар цәҕа имбаргы. Хыбла илыбзоураны азеицшуафытәыосатә культура арбсиаратәы, уи асиараҕы импульс дук анатаратәы икалеит «Ахрапәа», аха, сгәанала, уи макъана хшыҕоцара наза амоуцзар, «ирызымырсацзар» калап аказара знапы алаку – иаххәап, Европаа – рыбжьара. Икалап «Ахрапәа» анкәа ишынарыгзалоз адунеи зегы иахаратәы, ипегь игәныркыларатәы акацара ацсуаа руал хадакәа ируакзар.

Агәра ганы сыкоуп ускан азеицшуафытәыосатә хымоацгашпәагы, – ашәахәашпәа мацараҕ акәымкәа, – адунеи зегы аҕы асситакратә процесс иахтысуа импульс дук, нырра дук шаиуаз, иаххәап, Ацсуара зда ихәартам ацәаа – асынкылара, хәкәашарақәаҕ хәаакәцара рызтоз, «ихзырчоз», абри ашәагы ибзианы ианыцшуа, аиуашпәараҕы.

Хәкәашарақәа, сгәанала, сихарак уаф игәы зкуаны ирылаз, уаф дреицхызуа иказцоз ирыцацәахыз амаза – аамстапәатә сынкылара акәын: акәашаф, сга дыццакны дкәашпозаргы, иешикажоз, иешникилхоз убон: – иенимкылар дыприт! – уи шпәта ахәацшәы ифантазиа итнахуаз сахьан.

Уажә кәашарақәак урыхәацшыр, мазахәа егьрыцам: акәашаф ацхзы илоу зегы илихит. Ацирк аҕы ицсыеу акробат илшо атриуккәа, зны-зынла анапсинкьара дукәа

ироуа мачк илакәыз хҕама иаказшырбахсит, сгәанала. Аха уеизгыы угәы кахаратәы икам. Хакәашарақәа изма-
накны иказ атенденция ааныжыны, анкыатәи, ахышпът-
ратә тенденция анылара цәгәа ирымбо, рыешпаныршәо
убла иаацашәо икоуп. Ари атенденция, напсинкыара дула
акәымкәа, тынч, игәку гәахәарак шырнаҭо убаратәы ика-
ны избоит. Ари иахәо, хзымеханакны иказ атенденция хә-
амаххратәы агьаматә потенциал хзынханы ишыкоу ауп.

Ихиоу, исихахау, апшәышықәсақәа иргәылхәа хажәлар
иааргаз, нак-нак ауаажәларра зеггы рзы ихәартахараны
икоу адоухатә мал ахәта дуззак аныбжыз, – адунси асы
зеггы сидарак сидарак рыкәуп, – хара хшыкалалакгыы,
ихакәыз аидара бзиаза ххазгыы егырт ажәларқәа рзгыы
акгыы иацсамкәа икахцеит ауп. Ари залымдароуп ауаатә-
ыоса рсацхәа. Цоуп, хкультуратә хыбра ицыцны ицақәаз
аилкаарақәси ацәаоқәси мачым егырт ажәларқәа рахь –
Арацтәылака, Тырқәтәылака, Қырттәылака уб. иц. Урт
уа цқәа ирызмырсазаргыы, «хымха-цымшыа мгәалрхаара
ицеит, ибжызт» ухәаратәы икам, аиашазы. Аха иага убас
акәзаргыы, хацсуара сиеызбаауа аилкаарақәси ацәаоқә-
әси азеицшуабытәыосатә силкаарақәси ацәаоқәси из-
латдыртәааша, излсихархаша ичыдоу апозитивтә маҭәахә
мачымкәа ирымоуп. Убри ичыдоу, ауниверсалтә хырхара
зланы хацсуара иалоу акәхап Вадим Кожиновгыы «Адунси
акыр еиқәнархозар, Апсуара еиқәнархоит» хәа зхихәааз.

Иара Апсуара ахатә аикәырхара азцаара акәзар,
жәытәла уи аус ауан, иацагылар зтахцәамызгыы дацма-
гылар ауамызт, избанзар икан Апсуара зыхьчоз аинсти-
тут – ақыта, ажәла. Амахагыара казцоз, иаххәап, ақыта,
ажәла дрылырцон. Ускан уи цсра-зрак изабызан, избан-
зар, апстазааратә сиекаашыа иказ ала аиндивид икыҭеи
ижәлеи дрыдхәаламкәа акгыы дацсамызт, дтахон. Иахәа
ауабытәыоса аиндивид икыҭеи ижәлеи уиакара дыр-
хыцшымы, дрылырцаргыы, уеизгыы-уеизгыы хәа дус ику-
ам. Ас анакәха аса институтк иироуп Апсуара асистема
зыхьчаша. Издыруада уи ахәынтқарреи аинтелигенци-
еи, ақыҭеи, ажәлеи реимадара изахылҕаар?

АПСУАРА АХЫЛЦШЫТРАЗЫ АЖӘАҚӘАК

Иахъа зеицшла Ацсуара ханалацәажәо, уи ашьта-мтақәа, ма ақырсианра, ма ацсылманра, ма амыртатра, ма ацсуа «ипсабара цкьа» ирыдызхәало ыкоуп. Ацсуара еиҕызбаауа апкарақәа рышьтамтақәа – акык-обак, цыт-чытқәак рыда, сгәанала, интыртәааны уао хәаакәцара изрытом иахъала.

Амуртатраз ииз, аха нас зезыпсахыз ыкоуп, адин зынза иадхәаламкәа ауабытәыџса исоциал-практикатә бзара иадхәаланы иҕиаз ыкоуп, атәым культуратә хыбра (асдыгъ, ауацс, агыруа, аурым, абырзен) ирыцыцны хкультуратә хыбра ицанагалаз, иаабыз ыкоуп, нас ақырсианра, азороастризм, ацсылманра ухәа адинкәа ирылцыз ахылцыштытрақәа рацәаны.

Ажәакала, Ацсуара, сара сзын хатала, ақырсианра, азороастризм, ацсылманра, амуртатра ухәа адинкәеи, еиуеицшым атәым культуратә хыбракәеи ирылцыз, ирыцыцыз аилкаарақәеи аказыпәкәеи, нас, хадаратәла, атыцан, ацсуа ипрактикатә бзара, ипрактикатә цышәа ирылцыз аилкаарақәеи, аказыпәкәеи, ацәаџакәеи еидызкылаз, аккумуляция рзыуз, нас, иалкаау ауабышпәратә џазаракынза иџаганы, «ирсаны», ус ухәар ауазар, иацсуаразтәыз феноменуп.

Ара уао аиҕырцшра аналогия каицар аусит абызшәа алексикатә система иадхәаланы. Абызшәа ажәар хада шықәгылоит хадаратәла иара абызшәа аматәахәкәа рыла, иара абызшәа ахра ахъауа ацакырадгыл асы. Аха иага убас акәзаргы, зхала ииз, иҕиаз бызшәакгы адуи ианым: атәым бызшәатә системакәа зынмыруа, атәым, иҕыцу аилкаарақәа ирыцны атәым ажәақәа зламло, уиала зхатабзиара харазымкуа, зесихазымхауа бызшәа ыказам. Цоуп, ирыцхазон аизолиткәа ыкоуп хәа, иахъагы изыцхазо ыкоуп, аха абызшәа-изолит фикционуп, ажәлар – изолит шфикцион еицш.

Аморал-етикатә хәшыарақәагы рыҕиашы, реицыцшы, адунеи реахыгзашы азакәанкәа абызшәатә фак-

тқәа рсиныршыа, адунси рсахыгзапшыа азакәанқәа – лым-каала абызшәатә цәкәырцақәа ртеория (теория языковых волн) – ирықәшәоит.

Иарбан уафытәысатә силазааракгы асы атыц рымоуп, аус русит хырхартала еикәымшәо «мчык: ганкахыала, алокалтә хатәхәаақәцара, алокалтә «етахкаарахь» зхы хоу, аилазаара аоныцка ииз ахәшыарақәа аказшыақәа ухәа аконсервация рзызуа, изыргәгәо, «зтәы иасыгәхәаауа» амчқәа; аса ганкахыала, зхәышпәара, зкультуратә «хыбра» ицганы ахәшыарақәа атәым культуратә «хыбрақәа» ирзызго, адунси иахызызго, уахынтәигы (атәым культуратә хыбрақәа рахынтәи) зкультуратә «хыбра» аса хәшыарақәак, аса силкаарақәак азаазго амчқәа. Арт амчқәа еиуаршәарыла, исибакапануа аус ансицыруа ауи иалкаау ажәлар, амилац рбызшәагы ркультурагы хырхара дула, хырхара бзиаала ианәио. Асалоуп азеицшуафытәысатә хәшыарақәагы, азеицшуафытәысатә нормакәагы шышыақәгыло.

Амала, инацшыны еицах ихәазар ахәтоуп, сгәанала иаххәап, 16-тәи ашәышықәсазы Ацсуара еиднакыло аилкаарақәси аказшыақәси рыбжсихара иахбатәи Ацсуара асистема иеиднакыло аилкаарақәси аказшыақәси ишрықәымшәо, урт иахыала «Ацсуара» ишатәым (диахронияла – ааи).

Уи моу, 30-40 шықәса рышытахь, ҫыц пхәыс даазгаз арцыс еихабацәақәак илацш нарыкәшәар, алтарра ма ацшырта «хыла дасны» дцозтгы, иахыала мацк исаахьеикыр, «хаи рацәа джәытә цсуоуп!» – рхәо акынза инеит. «Ажәытә цсуа» ихымәацгашыа иага хгәы иахәозаргы, уи шыта Ацсуара асистема иатәу нормак ахасабала ахәацшра удаәхо иалагсит. Мацк ахнавакра акәхсит иахыала иаамстәшәатә хымәацгашыахаз, инормахаз.

Иара Ацсуара асистема ахата анышыақәгылаз аамта азцара акәзар, уи, сгәанала, икьаеу аамтахцәахак иузтагзом.

Дасакала иаххәозар, иалкаау аамтак азы абригы-абригы ампш инаркны «уара уацсуоуп» хәа ацсуа азәгы

ишиимхөз сицш, апсуараггы, иахьа инаркны «иапсуа-роуп» хөа аамтахцөахак азы – иаххөап, апсуа хөынтқар-ра – апсхара ахаан, уафы ишьтмхит.

Зқышықөсала исилалоз иеильпуаз ажөларқөа рыб-жъара казшьалеи бызшөалеи иеилибакаауаз, сиха иеи-зааигөз ауаатөйөсө егырт ажөларқөа маң-маңла ры-ешрылыркаауаз сицш, шөышықөсала иеицылөз иеила-лоз аказшьақөеи аилкаарақөеи маң-маңла реаидкылан хажөлар рыбжъара системак ахасабала ианышьақөгыла, хьызышъарак – Апсуара роуратөи икалеит. Иалкаау аа-мтахцөахак уи адхөалара сара ииашаны избом.

Аеа усуп зыкашьатө знеишьала асистема аеиара, апшьақөгылара ианалагаз хөа аамтахпөахак азбахө ахөа-ра, иаххөап, Апсуара еиөызбаауа ихадароу аилкаарақөа ацөгъеи абзиси еиөырцшны «ацөгъеи абзиси рышьхөа еи-вцоуп» хөа апсуа ианихөз аамтахцөаха, ма «ацхаражө-хөаө дкым дшьым» анихөз уб. иц.

Абартқөа зеггы аайдкыланы ухахьы ианааугалакь, уа-мырхөыпър залшом иахьала апсуаа ихаланагалаз абазақ-өа, акабардақөа, ачеченцөа, ауапсаа ухөа ртагылазаашъа.

Урт хара шъала-дала иахзааигөу ажөларқөа иазла-рыхшароу ала – ас анакөха, Апсуара хөа хзышьтоу агө-ыцөхөта дарей хареи иеицахзеицшуп, – хөпсуара цхьак-атөи аеиаразы зда уаф дхөартам апозитивтө казшьа змоу аматөахө бзиаза хзааргеит шъханхыцынтөи атоурых адакьақөа шахатра шыруа ала, анкьаггы ишахзаарга-лоз сицш (Цабал аөырцшы. Абызшөа ажөамцсахқөа реырцшы. Ажөлақөа Осиа, Зантариа, Аламиа, Зыхөба, Шоугъан ухөа реырцшы уб. иц.).

Урт хадгьыл иаабны, апсуараггы системак ахасаба-ла апсы таны иеиауа ианыкала, дарггы «хөпсуара» иаа-намхөар, ишьтнамхыр калазом, апсшөа хатөи бызшөак ахасабала ишьтыркаауа ишналагалакь сицш. Аха абри апроцесс инамаданы, дара хөпсуара системак ахасабала ишрыдыркыло сицш, дарггы радьгъара, рчеченра, ру-апсра аелементқөа Апсуара ианмырыр, иаламлар, иаа-

намхээр аузом. Адунси ас иеибаркуп; убла ихгылартө икамзаргьы, цөырцрак асакахьы ииасуеит, асацсахуеит, иалазөөит, мамзар ус шытада хабарда ибжъазуа изыкалом. Уи моу, ус апозитивтө казшыа змоу аматөахө акөым, анегативтө – хдунсехөацшышыала – казшыа змоу ацөырцрагьы, хацсуара иеиднакыло аилкаарақөа, аказшыақөа сихагьы иансырцөаауа, апозитивра иалоу иандыргөгөо асырцшқөа ыкоуп, иаххөап, «агыруа махөи алтө мей» иреиуоу ажөацкақөа.

Абри акнытө, иахьа хажөлар ркультура, рацсуара цхьакатөи асиаразы хырхара ду злоу аматөахө амцацшы иалагыланы иахзаазгаз хшырзыкоу ианыцшуеит хацсуара системак ахасабала асиара аганахьала изтагылоу аиашацөкьа. Урт ара атагылазаашьа бзиа рзацпара, ма раамырбра иаанаго Ацсуара цхьакатөи асиарамөа агөашө кьакьа азаартра, ма асакөароуп, хымцада. Хбызшөа атерминологиа уаоцас иеиалар хтахызар, ххатөы бызшөа аматериал хырө азымукөа атөым бызшөатө материалгьы хазхьамцшлар шамуа еицш, – ус аныкахамца ицсабаратөым, хырхара злам амөа ханылт ауп, – Ацсуарагьы цхьакатөи асиаразы анцөа ихадигалаз аматөахө каимат хырхарала ихадахкылароуп.

Ари иаанагом, хымцада, нхыцаа мейгзарахда ихырцөаны арахь иаагалатөуп хөа.

Алексикатө система «иазырсо» ажөамцсахқөа иреиханы ишаднамкыло еицш, амилацгьы «ирзырсо» акароуп атөым (ажөа «атөым» ахөара ара иатыцымзаргьы) матөахө шрыдыркыло: иансехаха – уи хырхара алам.

Тыркөтөылантөи иахзааиз хашьцөа ртөы зынза иагьалацөажөатөым. Диалектқөак змам абызшөа сиарамөа бзиа хөа акыр амазар, зашыцөа сидызымкыло – Тыркөтөыла, Бзыц, Сириа, Абжьюаа... – ажөларгьы сиарамөа бзиа роуратөы ишыкамло хажөлар ибзианы ирныруеит, ирдыруеит (азөык-өыцбак алахамцозар).

Апсуара матэарк ахасабала ацарайуртақәа рсы ала-галара азцаара алацәажәарақәа ршыапы зларкхьоу ала, Апсуара иазку рцага шәкәык, ма алекциақәа ркурс айқ-өыршәара изыхәтоу шыоуки рнапы аларкаанза, уеизгы-уеизгы излацәажәатәу хәа сгәы иззаанаго зцаатәқәак:

1. Апсныжәлари, иаидкыланы адунеи иану ауаатә-бюсеи рзы Апсуара аксиохырхарас иалоу?

2. Иахьей уахей иеицагыло асар раазагак ахасабала Апсуара хәа изышытоу афеномен иахьала уабы ихы изар-хәо икоу икаму, насгьы изархәо иказар, иабанзаизархәо? Уи ахархәашьа моақәас иамоу?

3. Изалшوما абри афеномен хаамтазтәи ахәынтқар-ратә еиқаара икоу ианрааланы лцшәабзиала хархәара атара? Иалшозар, иабанзалашо?

4. Изакәышәкьоузеи иара «Апсуара» хәа хзышытоу ахата, насгьы иабанзаназо уи ахәаақәа?

Абарт азцаатәқәа инеицыхны реилыргара анаосан ауи, сгәанала, Апсуара матэарк ахасабала ашытыхра, ма ашытымхра аус «збоуп» хәа уабы ихәаратәы ианыкало.

Ари азцаара «ишытыхтәуп, иахәтоуп» хәа ианызбаха, – уи ацарадырра-практикатә хырхарта змоу конференци-ак иалцшәахозар акәхап, – насгьы Апсуара ацарайуртақ-әа рсы дырпарахьы хкылсуазар, сгәанала, уи зегь реиха иазыманшәалахон афилологиатә факультет аобатәи ма ахпатәи акурс асы ичыдоу матэарк ахасабала, иаххәап, «педагогика» аицш, иалагалазар. Заа иазхәыцтәуп, хы-мпада, «Апсуара» теориала изпо астудентцәа ианырца-щәахалакь, ироуз адырра ашколхәычқәа рызнагашьа, рылаазашьа иакәшәо (иоахьза акатехизис еицш аурокқәа рсы ахәычқәа ирызнарго акәымкәа) разыкацара азцаара (аметодика).

Иара атема «Апсуара» знапы алазкраны икоу атцаа-щәа (айқәыршәащәа) ихымцадатәины икарцараны икоу хәа сгәы иззаанагақәо акык-обак.

1. Ацсуара атоурых иатәу, иадхәалоу аилкаарақәси ацәаџақәси иахьатәи Ацсуара асистема сиҕызбаауа аилкаарақәси ацәаџақәси реикәыгара, асакала иаххәозар, адиахрониеи асинхрониеи реикәыгара, реилыргара.

2. Ацсуара тоурыхла, диахрониаала, ус ухәар ауазар, «иркьаны аграцшра», асакала иаххәозар, уи тышпәынтәалара зқәым системак аҳасабала аҕиаша (аҕиарамџа) уаџ ибла ихгыло акацара. Ари аус хра алоуп Ацсуара уацәы «иахькылсуа», уацәтәи аҕеицш абаразы, ас анакәха, уи системак аҳасабала цхьакатәи аҕиара арманшәалареи, казарыла амџақәцареи рзы. (Ацсуара злауаажәларратә хдырратә формоу ала, ас анакәха, аиқәшахатратә, аконвенциатә момент аздацәтәымым ала, уи цхьакатәи аҕиарамџа казарыла арманшәалара азцаара ицакыдоу акы акәны изыкалом).

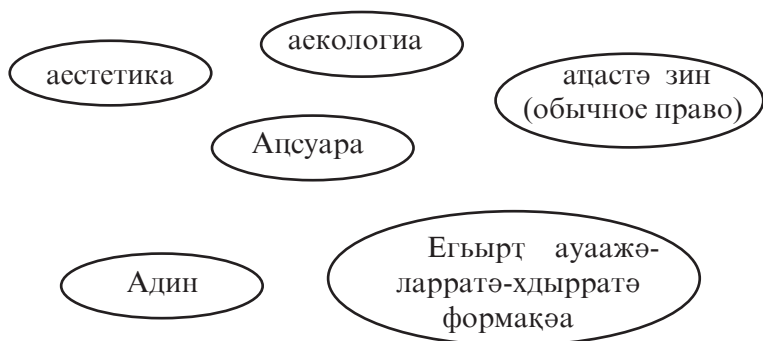
3. Ацсуара сиҕызбаауа аилкаарақәси ацәаџақәси, егырт адунеи иану ауаатәыџосеи идырҕиаз, «азеицшуа-џытәыџосатә» хәа изышпәтоу аилкаарақәси ацәаџақәси реизыказааша (иахьеиқәшәо – иахьеиқәымшәо, реинырра ухәа) аарцшра. Абри аан: Ацсуара сиҕызбаауа аилкаарақәси ацәаџақәси «азеицшуаџытәыџосатәкәа» иреырцшны хәхәацшуазар, ирылоу ачыдарақәа (универсалла хра зланы икақәоу) уаџ ибла иаахгыло рыкацара (ацсуаштеи уи ацаки иреиуоу аселементкәа гәыгәтыжьра рзымуа).

4. Ацсуара еицш икоу афеномен иир, иҕиар ахьалшпоз кавказтәи «адунеи мач» ачыдаказшьякәа хәаақәцара рзура, реилыргара, урт зеицшла, иахьынзалалшо «адунеи тбаа» ачыдарақәа иреырцшуа.

5. Тырқәтәылла инхо ацсуаа «рацсуара» асистема атцаара, уа инхо ацсуа жәларшьтракәа хазы-хазы ачыдарақәа ирымоу хырџ азымукәа. Аинтерес ацоуп абри аганахьала, иаххәап, зпәаара макьана иубаратәы икоу, Ацсуара иначыданы ахчыцсаа зықәныкәоз «алеишәа» хәа аса цәырцракгы. Уи закәу хатала хәаақәцара сзатом – сдырра хатәаам, иазхом. Икалап уи европатәи ари-

царцәа зыкәныкәоз ацкаракәа, ма иапониаа «Бусидо» (ма «Бусидон») хәа изыпшәтаз асистема иашпашәлоу цәырцрак ашпәтамтәкәа ракәзаргы.

Схемала иахарбозар, абаспәа икоуп апсуареи егырт ауаажәларратә хдырратә формақәа реизыказашпә.

Апсуара – егырт ауаажәларратә хдырратә формақәаи апрактикатә цыпнәи шпәтас, цацгәыс иамоуп, рыдагы ихәартам, иаххәап, иарбанзаалакә афункциа материалтә еиәкаарак шпәтас, цацгәыс иамамзар шзыкамло, ада иш-хәартам еицш.

P.S. Абри икыпцху анцамта ын 1993 шықәса рзы. Апсуара иазкны Апсуа институт асы еиәкааз аконференциясы сацхьейт 1994 шықәса рзы. Хыхь сызлацәажәаз хашыцәа рыбжеихарафзак ахынтәааз ицагәышпейт. Цқәа ихазхадымкылт. «Азәы-фыцбак ракәым-зар хажәлар ибзианы еилыркааусит» хәа исхәаз иашагәышпәоуп, аха убарт «азәык-фыцбак», ишыкалазаалакгы, жәлары зеггы ргәатахыра иакәшәоз ацыргара рылшеит.

Зхаы хапсахыр халшоз хақалакә (ахыбракәа ирну афырақәа инадыркны) иахыа-уажәраанзагы иахзымпсахт;

пъта апсахра халагаргъы, ауабытэыоса изин «ахьчацэа» аеыцныхэақэа рыкацара иалагозар акэхап. Амөадуқэа рсы апспэа сиха имацхейт... Ххымөацгапъақэагъы сйгъхейт ухэаратэы изыкамлейт...

Апсуара иазкыз ацэажэарақэа, айсыхарақэа ухэа сйха-сйха сйцхьбо иалагейт. Аха иага убас акэзаргъы, хгэы итыхо азцаатэқэа хылацпра бзиа роуп, агэра ганы сыкоуп иахэтоу асиарамөахырхарта шыаагэгэала ханыларатэы хакоуп хэа. Макъана. Уацэы ихышэацэахар алпоит.

Ианын ажурнал «Алашара», № 4, 1998 ш. ад. 115-126.

АПСУАА РТРАДИЦИАТӘ УСЕИЛЫРГАШЬА
(XIX ашәышықәса инаркны иахьатәи хаамтанза)

Ақбабзтә зин – ари ажәлар ашәышықәсақәа иргәылганы абицарала, җапыцла инеимда-ааимдо иааргаз, аамта иазрыжәыз, ртоурыхтә цабырг зныцшуа зинсилкаа-роуп. Ақбабзтә зин апсуа ицстазаашьан, уи ианыцшуан иара ныкәызгоз ажәлар ацәгьей абзиси, ахьзи ахьымзди шеилыркаауаз, ишазыказ.

Ақбабзтә зин иахәтаку – аймак азцаара ҳазаатгыло иазгәататәуп уи зыхкьо амзызқәа рыонупка ишупыло акыр ачыдарақәа. Иаххәап милатк ркультуратә нормақәа ирықәшәо, ма уи акара хьаас ирымкуа ахымәацгашьақәа, дасә цьоукы рәы уи аймак шахьлҗаауа. Убас апсуаа ронупка, хымцада аймак зхьлҗаауа мзызқәоуп – ахамцгылара, апсшәа амхәара, аишәа ианахатәоу ахәызба аимдашья ухәа убас ицегьы.

Апсуа цас ишазгәанатә ала цьоук тәаны азәы даарыхтықәгылар, ишацу еицш хәычы ду зегьы ихацгылоит. Агәараанда ма агәашә иаадгылаз асас ицылон, аоныка даарцхьон. Данцо рхабла далсаанза днаскьаргон. Апшәмацәа асас дахьынзартоу, егьа ус рымазаргы, зегь нкажьны иртоу апсуацас ишацу ала пату икәырпон. Апшәма, апшәымацас ихы шымәацигоз еицш, асасгы икәнаган дызтоу рахатыр ибар, дтәанхаланы ацашья дақәымшәо асыкамцара.

Апсуаа рәы аймак зхьлҗаауа амзызқәа ируакуп, аишәа-чаран акама ма ахәызба аимдашья. Ари, азныказ уахьнахәацшуа, цак дук ацамшәа ишыкоугьы, ацас ақәымныкәара аймак цәырнагар алпон. Избанзар ахәызба иахәаз, ма уи зырхынхәуа, изито иахь асы рханы анашьтра, апсуацас иааного ақәмақарра аууп.

Уи анаәсангы, апсуаа аишәа ианахатәоу патусиқәцарак аҳасабкала ацәца шьтызхьыз цыфас акәац хәызбала

ианидыргало хымпада иазхэыцроуп, хажелар нацънатэ аахысижътеи изыкэныкэоз ацкаракэа. Аишэа, ацэгъара иазкны ирхиазар, акэац-цыф амызхуа, ахэызба асала иара иахь ирханы иамихыр ауп¹. Аишэаргылара – аб-зиара иазкызар, ускан акэац-цыф изукуыз иахь хэызбала иарханы ицукар алшон.

Хыцхъазара рацэала казпъала еицшым желарык ахъеиланхо, иагъа атаххарей агэахэарей шыкоугъы, изыкалом зегъы рхэоу еикэшэаны, цъара симакык цэырымткэа аицынхара.

Иагъа ус иказаргъы, апсуаа шэышыкэсала идырхаз апцшэеи, уи аилкаарей азнейшъеи ирыбзоураны, ирылшон шыкэсырацэала еицагыларада аиланхара, ма урт рхыцхъазара акырза армачра.

Ари абыза атагылазаашъа асиара, зегъ рацхъа иргыланы изыбзоуроу атоурыхтэ мзыкэа роуп. Нацънатэ аахысижътеи, архэцэеи акэылафцэеи ирцагылаз апсуаа, желарык рахасаб ала рхеикэырхаразы, иацырцар акэын, рмилат хдырра, ртрадициатэ зинсилкаара иапъашэалаз, ронутка икалоз аймаккэа изларылцшаз аиныршэаратэ хккэа. Ари апшэышыкэсакэа иргэылыргаз апцшэа иабзоураны, апсуаа ирылшон аймак атышэныртэалара адагъы, уи аосра, аламгара.

Апсуаа рыонутка, аймак рыбжъалар калоит еицэыхароу реицш, иара убас сизааигэоу аиуацэагъы, дызустзаалакгъы ари аус азэгъы дацэыхъчам. Аха иара убри аамтазы иазгэататэуп аймак ахацнаркызаргъы, уи аизхара алзмышро атагылазаашъақэа шыкоу. Иаххэап, апсуаа пату рзақэмызт, аиуацэа рыонутка аймак асиара, хымызгъык ирцафызан ацхэыс лацлабра. Аймак зыбжъалаз руазэк социалтэ тагылазаашъала, ма шыкэсыла деихазар, ма деицазар ачхара аарцшуа аицагылара ацэхъацра дадагон.

Аймак мырцыхцыхкэа аанкылара рылшон, еицаналаз рыуацэа, ртынхацэа, рықэлацэа ухэа уи аамтазы

¹ Малиа Александра илхэамтоуп. Диит 1925 ш. Аацы ақ., хлыфцэажэеит 2007шықэсазы.

рааигәа иказ. Ахпатәи аган бжеихан ибжъаказаџцәахон, ма аус иамароу азәы дадыргалон. Абжъаказаџцәа силых камцакәан, гәыкала аус ианазнеи алцшәа бзиа рауан, аиҕагылараггы сизмырхакәан атыҕаҕы иааныркылон. Ус акәымкәа аймак ирзеикәмыртәакәа ирымпыткыар, аус иаанахәар алшон даара иуадаџу даса хырхартак. Ускан аймак иадыргалон, хықәкыла уи азы иаарцхьоз азбаџцәа.

Ацсуаа рзинеилкаара инақәыршәаны, зегь иреицәоу ацәгъоурақәа ируакуп аныха, анцәа рацәхара, ишакәым рызныкәара. Қәнамгала аныха иазныкәази уи иамцаныхәози дарей хымцада аймак рыбжәалон. Аиҳарак, арт роыза аймакқәа силгон ақыҕа, аешыара ухәа, ацәгъауаџ иуаажәлар реилазаара иалцарала.

Аймакқәа зхылҕеиаауа амзызқәа рхыцхьазара акырза ишырацәоуггы, хықәкыла ацсуаа рыонупка, сиҳа уи ахь укылызго хәа иалукаар калоит абарт:

1. Адгбыл (атира, аихшара, хамтас атара ухәа уб.иц.).

2. Ашьхархәыртақәа (рхәаакәа, рымпытачалара, рхархәаразы «ажьыз» амшәара).

3. Арахә (ргычра, адкылара, рышьра, ааха рыҕара, амхы рталара ухәа уб.иц.).

4. Аггычра (амал аггычра сиусицшым аформақәа).

5. Архәра, ақәылара (амч ахархәарала, атәым ампыц-ахалара).

6. Ажәсимакра (ишакәым азәы иацәажәара, ма их-цәажәара).

7. Амал аихшара (хаҕсеи-цхәыси реилыцраан; абихә аихшараан).

8. Аисра, аиқәпара (иарбан формазаалакгы, ауаџы иахатыр лазыркәуа, ахьымзг изырго).

9. Апкара (аиҳарак алаба аархара).

10. Ишакәым ахымџацгара (ахәычы, ацхәыс, аиҳабы ухәа ааигәа-сигәа икоу дызустзаалакгы ишакәым рызныкәара).

11. Ацсуа цаси ақьабзи идырны, ма залымдыррала ацәхьатра.

12. Ачархәара (ацсадгьыл, ауаажәлар, аспһара, ата-ацәара ринтерескәа рыцәхьатра).

13. Азелибамкаара, азымзырәра, ахымхәыцра.

14. Ацәгьахәара, ацәгьабжьыгара, ацәгьаршра.

15. Амцхәара (иарбан формазаалакгы).

16. Ауалмшәара.

17. Хаңей-цхәыси рсильцра (ганк ишакәым рхымәац-гашьа иахкьаны).

18. Апәыбзара (аихарак итыцыз аус).

19. Акацпра.

20. Ацәацера (мчыла ишакәым ацхәыс (азғаб) лых-цәажәара, лызныкәара).

21. Азғаб, ацхәыс лымцарсра (аихарак өнра икоу, ма ихәаны итәоу).

22. Амахагьара.

23. Мзызда, ихәаны итәоу азғаб, илтииз лажәа мап анапәылкуа.

24. Мзызда, ачкәын ихәаны изтәоу азғаб, мап лыцә-кра.

25. Ахьымзг аргара.

26. Астикатә нормақәа ирықәымшәо ала ассилахәа-шья (ишакәнагам ала ацәахтра).

27. Ахәра (машәырны ма хықәкыла избаны).

28. Ауаөшья (машәырны ма хықәкыла избаны).

29. Ачеицъыка пату ақәымцара.

30. Социалла, ма дасә мзызқәак ирхыркьаны, сика-рам, сикәнагам хәа иазгәадоу атаацәара аццара (тоурых-леи, иахьей).

31. Анхацәа тауади-аамыстеи рганахьтә изакәаным апәахтәқәеи абацьи рықәцара (тоурыхла, ажьыз).

32. Анашцара.

33. Амчра аймакра (атыцкәеи ахәынтқарраеи).

34. Ани, аби, аихабырси ишакәым рыхцәажәара.

35. Ахи уи итаацәарси ишакәым рыхцәажәара, рыз-ныкәара, рыцстазара айәазара (тоурыхла).

36. Аныха, анцәа рацәхара, ишакәым рызныкәара.

37. Атыц змоу аймак аизҳара, сицѳоу ахь ииасыр ал-поит – гѳацшақѳ ашьра; ацсы ишакѳым изныкѳара; ахара зду, агацѳа рыбла ахгылара.

Зызбахѳ ххѳаз (ацыхѳтѳантѳи ѳба рыда) аймакѳѳа зегы, иалшон аихабыра, азбаѳцѳа адгаланы традициала аилыргара.

Ажѳлар аймакѳѳа зынзаск ишырзацымхуазгы, уи анцѳырц ишьтнахуан «ахатѳы цѳаѳакѳа», «егырт ашьхарыуаа ирѳырцшыны урыхѳацшуазар, ацсуаа рыѳонупка ашьѳуора ацас иамамызт уи акара ацырхага»². Уи ацыхѳала лымкаала иазгѳататѳуп ускантѳи аамтаз акѳитра змаз ацсуаа зегы абцъар шныкѳыргозгы, ацѳгъѳуракѳа рхыцхъазара акырза ишмачыз. Ари аѳыза атагылазаа-пша аѳиара зыбзоураз, ажѳлар рда-рпша иалаз рацсуара акѳын. Ацсуаа ус баша рабцъар иаахомызт, атра иантыр-гагы хъзы аларгар акѳын.

Ацсуаа ркъабзтѳ зин инакѳыршѳаны, ашьаус ацѳгъауѳ иахъырхѳеразы имѳацыргоз цасын, аха иара уи аамтазгы иазгѳататѳуп, ганкахъала ари ацас еынкылагак ишаѳыаз. Ахѳынтқарратѳ уззбарақѳа рымч кѳадараан, ари ацас ауаажѳлар рыцстазаара ахѳтак ханартѳаауан³.

Ашьѳуора амѳа ианылаз ипша иуаанза иуаажѳлар дрылцны абна дылалон – дабрагъон. «Апша баауам, ицсуам» хѳа шырхѳо сицш, ашьѳуора аамта аныцшуамызт, уи хаштра акѳмызт, шытрала аб икынтѳ аца иахъ ииасуан, ацыхѳтѳантѳи уи аамтаз мгѳарта дтазаргы⁴.

Иагъа ус иказаргы ацсуаа хъзуп хѳа ирцхъазон, ари ацас иаразнак, ма ацсы анышѳ дамардаанза анагзара, лассы ашьѳуора зылпаз фырхацак сицш дрыцхъазон, уи ажѳлар рѳы иахѳатыр шытыцуан, ашьѳагы данырцон.

² Завадский Ф. Абхазия и Цебельда // газета « Кавказ» . – 1867. – № 60.

³ Куправа А.Э. Из истории абхазской традиционной культуры. Народные сходы. Книга первая. – М., 1998. – Ад. 65.

⁴ Торнау Ф.Ф. Воспоминания кавказского офицера. – Черкесск, 1994. – Ад. 7.

епныхәа имамкәа дыказар акәын. Аңсуа «абз зәоу, ахаб-
ла ихәынчойт»¹² хәа шырхәо еиңш, азбао хымцада иңә-
ажәабыз, убри аамтазы зажәа хымкакаакәан, еилажәжәа-
еилаңца акымкәан, дмыңцакзакәа иңкаауа, изызыроуа
иихәо еилффаңа, рызнагара иаманшәалаз, зажәа цхыл-
даз, уи иаңшәымаз, онуңкала иңкыаз, еилых камцакәан
аиапа иадгылоз, изыхъчоз,¹³ аусзбара иаңоу акәаматцама
нтырхәцааны издыруаз, аңсуа хаңазар акәын.

«Аңцәа иаамышьтахъ – аихабы» хәа шырхәо еиңш,
еиңәаңхыазаз рнаос, азбао иалхраан, ахшыюзышьтра
артон акәра.

Аңсуаа ртрадициатә усьбарасы гәгәала аус руан аде-
мократиатә принципкәа. Тауади-аамстеи рнаосангы, ах
лымкаала ахшыюзышьтра аитон, аусеилыргараан хъзи-
ңшеи змаз анхабыжәлар иреиуаз аихабаңаагы ралархә-
ра. Уи милатк раңхыагылабык иахасаб ала, аңстазаара
иднаңон иуаажәлар ртынчреи рхаңәитреи рыхъчара,
аңсуа цаңкәа нтырхәцааны рдырра, урт рныкәгара. Ах
иакәзаргы, ажәлар ианарыжьуамызт рабаңәа, рабдуңәа
иныкәыргоз, аңсуа цаңкәа рыңхәаңра.

Аңсуаа, ажәлар азеиңш ус ианалаңәажәоз, еизон тың
ңшзarak, цла дук амцан. Атәыла зегы азы аңакы змаз
аус ианалаңәажәоз, ах Лыхнашгәс еизигон ахъз-аңша
змаз ауаа¹⁴.

Аңсуаа аймак ахъеилдыргоз атың – аусзбарта, аусхәа-
рта ма адоура (адаурта) хәа иашытан, русеилыргаратә
процессыгы моаңысуан еырхәала, шәкәы-бгыңц ианы-
мцакәа. Убри акынтә ажәлар рсы наңынатә аахысыгы
ахъз-аңша рыман, рсахәы ахәара казарыла изылшоз,
ажәа сахъаркны, ажәаңкакәа нагәыларгыло, еихышә-
шәо изхәоз ауаа¹⁵.

¹² Шыңкәба Б.У. Адаңкәа бзанаңы – аңла аңсы тоуп. –
Акәа, 1995. – Ад. 51.

¹³ Аргәын Иу.Гә. Иарбоу аусумта.

¹⁴ Иара уа. – Ад. 160.

¹⁵ Дзидзария Г.А. Народное хозяйство и социальные отно

«Ази амцеи синзыршәоз» хәа ззырхәоз, ажәа иазказаз ахацәа ирылшон, иагъа ус гәгәазаргъы, иакәнагоу ажәакәа азыцшааны, сисагылоу аф-ганк рхы хымызгъык адрымбалло аус разагара.

Аусеилыргараан инарцхьоз азбаџцәа рхыцхьазара, хәџык ма быжъџык иреихамызт¹⁶. Аха иара уи аамтазгъы аус зсеицпроу сицш, азбаџцәа рхыцхьазара акырза сиҳахар алшон. «В зависимости от сложности дела, – илџеусит уи апыхәала М. Барцыц-цха, – количество посредников бывало от 5 до 50 человек»¹⁷.

Аусеилыргараан, сисагылоу ганк иакәнаганы ирцхьазар, иара уи азгъы шахатра зуа аилкаа рымазар, иалшон рагацәа иаарцхьаз збаџык мап ицәыркыргъы¹⁸.

Атрадициатә усзбара аиџкаашъеи уи амџацгашъеи иаман ахатә чыдарақәа. Азбаџцәа ркынтә (иреихау аусзбара акәымзар) хантәџора иуан, иаха апышәа, ақәра змаз руазәк. Уи афеодалцәа дреиуазар шауаз сицш, иалшон дынхаџызаргъы. Аусзбараан азбаџцәа рнаџс уи иалахәын даса цшъџык. Урт ацшъџык рахьтә џыцъа цҳаражәхәаџцәан, дцастгъы ирыдыз, аусеилыргараан сиусеицшым азцаарақәа аҳ илымхакынза рнагареи, аусзбара антыц сиусеицшым азцаарақәа рынагзареи. Егъырт аџыцъа – алахәылацәа, азбаџцәа ирыдыркылаз ақәца анагзапъа иахылацшуан.

Иреихау аусзбара аилатәара ишапыз ала имџапысуан аҳ иахтынра ааигәара цла дук амцан, ма абаагәара аџнуцка. Уи аены дыка дыкам, снадгъ хантәаџыс ицхьазаз ах иакәын.¹⁹ Аҳ дыпхантәаџызгъы, аусеилыргаратә про-

¹⁶ Дзидзария Г.А. Народное хозяйство и социальные отношения в Абхазии в XIX в. – Сухуми, 1958. – Ад. 144.

¹⁷ Барцыц М.М. Выход из конфликта в традиционном правосознании абхазов // Роль неофициальной дипломатии в миротворческом процессе. – Ирвайн, 1999. – Ад.51.

¹⁸ Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – №60; Чернышев К. Еще об Абхазии // Газета «Кавказ». – 1954. – №83.

¹⁹ Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – № 60

цесс моацигон, қарала сихабыз, аус иазказаз, апышәа ду змаз азбаөцәа руазәк.

Аусеилыргараан азбаөцәа ргәаанагара сикәымшәар, ах ацас инатоз азин ихы иархәаны илшон ихала аймак азбақәа атара.

Ах ацсуа пасқәеи ақьабзқәеи ирхылацшуаз, изыхьчоз иахасабк ала, илшон Ацсны аонудка икалоз аймакқәа ихатәгәацхарала иеалагаланы, аус ажәлар рызбартәс иахәацшаанза аамтала аанкылар¹⁹.

Ауаөшәра аныкалалак, аус еицәоу ахь икылымсырц азы, ах алцсаа дзауз ауаа рницон, аусеилыргара калаанза ашьоуразы реааныркыларц. Еихараөыкгы уи иаххәы-цуан, убас алаггы ашьоура аанкылахон²⁰.

Аймак аамтала аанкылара анаөс, ацәгәауаө ихымөац-гапша ауаажәлар ашәартара итанаргыло, ртынчра сила-наго икалар, ах илшон ас икоу ауаөы аамтала ахақәитра имхра, ирбаандаөра. Аха уи анаөс, иагәа итаххаргы, ах илшомызт хатәгәацхарала аус азбақәа атара.²¹

Аусеилыргараан, азбаөцәа аймак змаз рыбжьара итә-он. Хәтала дара зус рызбоз ракәзар, уахь инеиаанза зны рабцъаркәа шытарцон, аймак-аисак аан цъара залымдыр-рак камларц азы.

Дызустзаалакгы аусеилыргараан ицәажәоз иажәа хәта-хәтала сихишон. Уи илабаша ларсны, дыззааиз аус хадахь диасаанза, «ажәлар шәхацкы» хәа сизаз рахь ихы ирхон. Алагалажәа ашьтахь ацәажәаө диасуан иха-доу, хықәкыла дыззааиз аус ахь. Ацәажәаө иажәа дац-клацшуа, ибжы аинтонация азгәагә, ианатаххалак мацк исаҳаракуа, дызлацәажәо аус шеиликаауа иазызыроуа ирызнейгон.

Ацыхәтәан, ацәажәаө иажәа хыркәшо, «абзиара шәзыкалааит, ажәа шәасыршьит» хәа ҫыц ажәлар рахь ихы ирхон.

¹⁹ Иара уа. – № 60.

²⁰ Аргәын Иу. Гә. Иарбоу аусумта. – № 60.

²¹ Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – № 60.

Аусзбараан, сисагылоу аганқәа ирхәо шцабыргу ала иқәгылар рылшон ашахатцәагы. Аха иара уи аамтазгы, – ашахатра ацәгьахәарахь имиасыр акәын. Ацсуаа рсы, ианакәзаалакгы ацәгьахәао пату иқәымзт. Аха иагьа ус иказаргы, ганк дара ишыртау аусқәа мцошәа анырбалак, иалшон ихьз ижәла мхәакәа, аус шыкоу издыруз избаз азәы иажәакәа айтагара. «Без крайней нужды, – илыоусит Марина Барцыц-цха, – без очень кровной заинтересованности люди старались не переходить ту тонкую черту, которая отделяет свидетелей от осведомителя»²².

Ацәгьахәао иажәакәа ситазго, ихьз шааимырцшуа сицш, иара убасцәкьа ихьымзгуп хәа ирцхьазон уи аилкаара асазышпәарагы²³.

Аусзбараан, азбаоцәа аиаша ашьякәыргылара рцәыуадаохар, сисагылаз ахрыцқаратә қәра рыдырцон. Ақәра здырцоз ахықәаацәа иманы аныха, ма ажыира дацәгылар, уи дыцқьоуп хәа дрыцхьазон, аусгы аанкылахон. Ус акәымкәан ақәра илымшар, ахара иара идхалон.

Лассы-лассы акәымзаргы, ахцәа Ачааи Чачааи ирыбжьалоз аймакқәа реилыргаразы даарцхьон ашаоы аилыргао – Ауыблаа²⁴.

Ацсуа жәлар ашәышықәсақәа иргәылгаз цышәоуп, урт рыонуцка ицәырцуа аймакқәа лцхала, тынч моала алтра алзыршоз. Уи ацыхәала ацсуаа аиныршәаратә хкқәа, цытк шырдырузы, ацстазараасы иаха рхы иадырхәоз, алцшәа бзиа рызтоз хәа ицхьазан.

²² Барцыц М.М. Иарбоу аусумта. – Ад. 41.

²³ Краевич. Несколько слов о приминении народных обычаев к судопроизводству в Абхазии. – СССКГ. Вып.IV. – Тифлис, 1871. – Ад. 32.

²⁴ Беигәаа О. Амшыннырцәи коу ацсуаа рәапыцтә хәамтақәа // Агазет «Ацсны». – 2003. – №75-76; Гожба Р. Обычное право абхазов как возможный источник методов народной дипломатии // Роль неофициальной дипломатии в миротворческом процессе. – Ирвайн., 1999. – Ад. 66. Века. Из жизни и обычаев абхазцев. Этнографический очерк // Газета «Север Кавказа» . – Грозный, 1913. – №242.

1. Ахәпхара (акыкацхара, аазара).
2. Ашъацсахәцхара.
3. Ашъацса.
4. Анышәынтра аҭаара.

Еикъыпхъазоу аиныршәаратә хккәа рсы, ихалоу усрбаганы икан, атынхацәа рөнупка ашъаус аҭиара алзмыршоз, аиҭацәа аиуара рыбжьацара.

Ахәпхара (акыкацхара) аҭас амоацгара иаман мчылатәи, ма хаалатәи аформақәа. Абжьацәажәаоцәа урт рхы иадырхәон, изыниаз аус иахәацшы.

«Ухъзи ухъымзги хнапы ианца» рхәон абжьацәажәаоцәа, ааха змоу исы ианнеилак, насгъы урт иахънсеуазаалакгъы рус ылҭаанза чагъак аҭама рбомызт. «Шәчагъа хәашәцозар, хажәа шәыдышәкыл» хәа, аус рыдыргалон²⁵.

Абжьацәажәаоцәа зегъ рацхъа иргыланы, ааха змаз ихы хъымзгык адимбаларатәы аус дазааргон, иагырызбон иарбан гану азсеицәас ма ахәпхас икалоз. Уи аан иазгәартон сеаҭагылаз рсоциалтә тагылазаашъа. Ахара зду исоциалтә тагылазаашъала, иаҭа иааста длакәызар, азсеис акалара зықәнагахоз иара иакәхон.²⁶ Аха иара уи аамтазы иазгәататәуп, ацсуацас ишаңу ала, аймак зыбжьоу реинраалараан, аиҳарак азсеира здыркыло ахара зду шракәу.

Икалаз ацәгъара машәырзар, аус меихахакәа, ацәы аламцакәа сиқәыркуан, амашәыр зымпыцкьаз акыка дадырцхауан²⁷.

Акыкацхара, аазара аҭас ала силырган, аҭоурых иазынхаз ацсуаи аубыхкәси акыр шықәса ирыбжьаз аймак²⁸.

²⁵ Смыр Урыч ихәамтәуп. Диит 1924 ш. Аацы ақ., хьәцәажәеит 2002 шықәсазы.

²⁶ Векуа. Из жизни и обычаев абхазцев. Этнографический очерк // Газета «Север Кавказа». – Грозный, 1913. – №242.

²⁷ Смыр Урыч ихәамтәуп. Диит 1924 ш. Аацы ақ., хьәцәажәеит 2002 шықәсазы.

²⁸ Гожба Р. Иарбоу аусумтә. – Ад. 54.

ра (лыпцхәызбара) дынтагылаанза. Ахәцха, иаазара (лаа-зара) аамта анхыркәшахалак, пәсла ишаңу еиңи, ачара изуны (лзуны), аотәаңәак ирыбжәаз ашәа иақәнагахапша ахамтақәа иңцаны (лыпцаны), иаби иани (лаби лани) рахь ддырхынхәуан.

Аус хаала аиқәыртәара амургы, ахара здыз ирылшон рхала, ма ирзааигәоу цьоукы рыңхыраарала ари ацас мчыла амәаңгара. Уи азы хыхь ишаңхәахьоу еиңи, ра-гцәа рхәычык дымцарсны ран лгәыңхәыхи исарцон, ма лкыка дадырцхауан.

Ахәцха иаззеиңәа (лаззеиңәа) ркны дахьынзакоу иңә-гәа ибзиа (лыпгәа лыбзиа) зегьы дара рнапы ианын, иаңкляңшуан аңсуаңас ишақәнагоу драазон. Иаззеиңәа рыхәцха анамыс, апату, аилкаа бзиа иманы иаазара анаәсангы, даара иазәлымхан деилкыаза азәы ишәтахь дымгыло, гәышәамхыла дгәаңаза, дымшәо-дмырхауа икалара. Дызгабзар зегь раңхәа иргылыны хьымзгык лыдымхаларатәы, лнықәгылара синааланы, илхәо-илуа, аңсуа згабк ишлыкәнагоу еиңи лаазара. Уи аамтазы иазгәатәтәуп, аңсуаа дара ирхылцыз рхәычкәа рааста рыхәцхаңәа иаха ахылаңшра шрыртоз, бзиарас ирымаз акы ишахырымбаауаз.

Ашәоура аанкылара, уи аңыркәкәара ауп изыкыз, аңсуаа рхы иадырхәоз «ашәаңса» аңасгы.

«Ашәаңса» аңас, аңсуаа ртрадициатәусеиыргара иаха ихышәаны иаланагалаз агоуп. Хатала ари аңас аңәырцра аибашьрей, аңсуаа рхызыраңарақәеи ирхыләиааит³¹.

«Ашәаңса» аңас ала аус аиыргара алыршахон, ааха зауз ршәа рзымуа, ма рымч мхәо ианыкоу. Ашәоура зықәнагоу дгарзар, дшәыргәындазар, ма ишәа зуша тын

³¹ Джапуа З.Д. Традиционные формы примирения в повествовательном фольклоре абхазов // Аспекты грузино-абхазского конфликта. – Ирвайн, 2001. – Ад. 249. Торнау Ф.Ф. Иарбоу аусумта. – Ад. 55.

ха димамзар, реиныршәара алыршахон сиусицшым аҳамтақәа (ашьацса) рыла³².

Асыратә хьцхыртақәа ихартә адырра иабзоураны, иаххәар халшоит, апсуаа «ашьацса» хәа ирцхьазоз рахь ишацанакуаз ауаацсыра (анхацәа, 10-12 шықәса зхьцуаз, хәыза-фыза иказ ачкәынцәа), арахә, абцбар, апара ухәа убас ицегь амал³³.

Аиҭацәа реиныршәараҭы, алцшәа бзиақәа рнәтон, апсуаа иныкәыргоз – «анышәынтра аҭаара» хәа изышьтаз апас. Амәацгаәцәа ари апас сиҭыркаауан даара иацкәлацшны, цьара гхак рмыхьырц азы.

«Анышәынтра аҭаара» апас аиҳарак имәацыргон мазала, ааха змоу рзы ацыхәтәанынза имырзакәа. Апас аиҭкааәцәа, алцсаа дызмаз адырра иртон, аусқәа анеиқәдыршәалак, иаххәап ашьра кызтаз, иишьыз инышәынтра дадсахәаланы, ма дпшамхнышгьланы данаанрыжылак ашьтахь.

Апсуаа рзинеилкаара ишазгәанатоз ала, аусеилырга-рақәа мәацыргомызт, абарт реицш ибаацсыз, ашьаугатә усқәа хәа ицхьазаз ацәгьоурақәа рзы: аныха ишакәым азыныкәара; анцәа ирцьара, ихьз арцхашьара; аб, ан рышьра; ахи уи иахтынуааи рышьра, ма уи азы асазышәара, ахьымзг дыргара; ачархәара; амахагьара³⁴.

Арт ацәгьоурақәа ирсиуоу кызтаз ауааы, икәыз – ақыта, ашьара ухәа дызлаз иуаажәлар реилазаара иалцара акәын.

ХІХ ашәышықәсазы ақьабзтә зин инақәыршәаны апсуаа иныкәыргон абарт реицш икоу ахьырхәрақәа: ақыта, ашьара ухәа иуаажәлар реилазаара иалцара;

³² Клапрот Генрих-Юлиус. Путешествие по Кавказу и Грузии, предпринятое в 1807-1808 гг. // Адыги, балкарцы и кара-чаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. – Нальчик, 1974. – Ад. 250; Кавшбая Л.Л. Обычное право абхазов в конце XVIII-XIX вв.//Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Н. Новгород, 1999. – Ад. 16. Завадский Ф. Иарбоу аусумҭа. – №60.

³³ Торнау Ф.Ф. Иарбоу аусумҭа. – Ад. 55.

³⁴ Завадский Ф. Иарбоу аусумҭа. – №60.

ахапсы итартөөра; абаа итакра; апһамтлаҳәла ишһаҳара; акөыңҗа ихөыңҗакра; аңхын аңҗа ихышыны, амра иңөыртөөлара; азын деилыхны аңаа иларгылара; зынңбырла исаҳөөра; аңла ма агөашһа иадсаҳөөлара; араҳө рңөа ихарңара; асада аңыхө ахь ихы рханы иакөыртөөра; иңаңа ахпөөра; аңҗөыс лхы асара; атөрахьы атира; арз-ра; апһаңса иқөңара; аара зду шахала дсаҳөөаны инагара ухөа убас егьыртгы.

Апһра збақөңак аҳасабала апсуаа ирыңөтөымын, уи рңас иаңанакуамызт³⁵. Аңгөауаөы гьангөаш хөа ззырхөо иакөзаргы, азбаөңөа ари аөыза ақөнага иқөырңо-мызт, акызаңөык ас икоу аусқөа апһа ахөтоуп хөа ирңҗыазозар, урт зынза ари аус иагьахапгыломызт³⁶.

Амаҳагьара кзңаз, излоу рыуаажөлар реилазаара ралңара зылһоз, дара зланхоз рқытауааи, ма рысөһарси ракөын.

Ақытсеизараөы ирзбаз иахымхөыңыз, иалһон ақыта алңара иқөшөөргы. Иара убри аөызаңөкьа ақөнага дақөдыршөон, ақыта иалырңаз, иуаажөлар азин иртаанза, згөараөы дназышыңызгы. Ас кзңаз раңҗа игөиса-нырңон, аха дасазнык ианыкалах, усқан иаргы изыңшыз иуаажөлар рылңара акөын. Хатала иара, ари аөыза аус зхылҗисааз, иалһон уаанзатөи иқөңа ситаҳөаңшы, хатала ма ишынтааңөоу рқыта алңра рыдырңаргы³⁷.

Ақыта иалырңаз, игөылаңөа рыңөгьси-рыбзиси дһа-лахөымызгы, ажөлар иеиңырзеиңшыз атыңқөа, иахҳөап амхурстақөси абнақөси дырзахьбаауамызт. Ақыта иалңоу ңытраамтак апһтахь иеирсеир, изааигөоу азөы ихөатөала, иалһон уи җың агөылаңөа реилазаарахь ддырхынхөыр. Аха икалон уи иңегь ихы далаңшып хөа, ма-кьана мап аниңөыркуазгы.

³⁵ Торнау Ф.Ф. Иарбоу аусумта. – Ад. 55.

³⁶ Барцыц М.М. Иарбоу аусумта. – Ад. 51. Аргөын Иу.Гө. Иарбоу аусумта. – Ад. 162.

³⁷ Аюзба Зыкьа ихөамтоуп. Диит 1926 ш. Ааңы ақ., хөңөөажөит 2002 шықөсазы.

Зыуаажәлар рыцөгъси-рыбзиеи рахъ инармыштыуаз иааста, еицәоу аус данион, зынза зынхара тыц ахыпра зқәырцоз.

Амахагъара иахкъаны ақыта иалырцаз «дыздыруаз зегъы мап ицәыркуан, цъара еиҕахаргъы иацәажәомызт, цәынхақәак иртаргъы, изымфоз хәынгапшаны алақәа ирыртон, днызкысуаз зегъы хәынгаршъон»³⁸.

Ацсуаа амахагъа дуафуп хәа дрыцхъазомызт, лажәк дабырхуамызт. Асасдкылар ацас ихы иархәаны, цъара дымфохыцдыргъы, мап ицәыркуамызт, аха цъара патук икәырцомызт, цъара даанхаргъы касыжәқәак ицартон. Амахагъа азәы дишбыргъы, итынхацәа шамахамзар ишъа рузомызт³⁹.

Ақыта иалырцаз анхарта ҕыц ахъ аиасра мап шицәкымзгъы, уи аус даара иуадабын. Избанзар шықәсырацәала еиланхоз ауаажәлар итышәынтәалахъан, рыцөгъси рыбзиеи шеилаз еицш, ирдыруан доусы иказшъа иуабышъа. Иҕыцу азәы дрыланхар итаххаргъы, зны ақытауаа, агәылацәа дразцаар акәын. Агәылацәагъы хазы еизцааны, иаку гәаанагарак иазкылсуан, дрыдыркылазаргъы дара ронутка ишъакәгылахъоу апкарақәа дрықәныкәаларц идыртон⁴⁰.

Ақыта алцара анафс, ацсуаа нацънатә аахысижътеи хыбрхәрак ахасаб ала иныкәыргоз акоуп, амахагъа иешъара иалцара, ижәла ихыхра.

«Зыжәла иалырцаз даныцслакгъы уацас дыржуамызт, уи ауаа иахырҕахырстамыз бнакаҕы дыржуан»⁴¹.

Амахагъа анышә дартон дшыцсыцкәыз, апәыуара хәа акгъы камцакәан, ҕыцха даархәны, ма аоныргәаҕы надаада.

³⁸ Аргәын Иу. Иарбоу аусумта. – Ад. 162.

³⁹ Аюзба В. Ақабзтә зин ахархәара анамаз, ашәоура аанкыларазы ацсуаа рхы иадырхәоз аиныршәаратә методқәа // Ацсуатцаара. – Ат. IV. – Акәа, 2007. – Ад. 149.

⁴⁰ Чанба Р. Иарбоу аусумта. – Ад. 91.

⁴¹ Аргәын Иу. Гә. Иарбоу аусумта. – Ад. 162.

Амәсихда азааигәара анышә иартоз амахагъа, илеис-
оеслак ырылшон, – «Шәеицп икоу, уаха дымиаат» хәа
ишәины, хахәык ыршәны ацсыжра агәы икәрыжбыр. Аа-
мтала ас икоу апсыжра, хахә гәартак ахәсикәыжбу, амаха-
гъара иапоу ахәымгара аазыртшуа «бакак» ирзааызахон.

Атрадициатә зинсикаара ишазгәанатоз ала, азбаоцәа
рызбақәца инақәыршәаны, иалшон ацәгъауааы аамтала
аимак силдыргаанза иаанкылара, ахақәитра имхра⁴². Ацә-
гъара казпаз абаа дтадыртәон, акәыпха дыпаркуан, ахац-
сы дтадыртәон, ацла, ма агәашпа дадсархәалон апшамт-
лахәқәа ишпацаны, зындырла дырцахон ухәа убас уи
иситансиааира аамталси тыцлси идыркасуан. Ауал ззым-
шәаз шасыс дыргон⁴³. Ари ааыза аус иакәшәаз, ахақәитра
иауамызт итынхацәа сицхырааны ддырхаанза.

Акәыпха анаос, ацәгъауааы дхәыпаркуан (дыонарку-
ан), анхартасы ырызгылаз сиусицшым ахыбрақәагъы⁴⁴.

ХІХ апәышықәса асәшамтаз Ф. Завадски иазгәеице-
ит, атыцантәи ауаацсыра ишныкәыргоз абарт реицп икоу
ахырхәрақәа: ацәгъара казпаз, цхынгәы шоуразы, амци
акәыбри ддыргәакырц азы ацха ихышпыны, ма ус амра
дыцәдыртәалон, зынразар, иан дшаалыхшаз дааилыхны
ацаа дыцәдыргылон, икалон азы аниқәыртәалозгы⁴⁵.

⁴² Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – №60.

⁴³ Торнау Ф.Ф. иарбоу аусумта. – Ад. 55.; Чернышевский
К. иарбоу аусумта. – №83; Краеви. Иарбоу аусумта. – Ад.
34; Мықәба А. Ацсны ахцәа // Ажурнал «Акәа», 2005. – №1;
Зыхәба С.Л. Ацсуа жәлар ртоурых-фырхацаратә хәамтақәа
/ Ианицеит, акыпхә иазирхицит, апхәажәеи, азгәәтәи ицит
С.Л. Зыхәба. – Акәа, 1978. Ад. 125; Дарсалиа З. Ауааы шас
// Ацсуа литература. Арцага – хрестоматиа 5 акласс азы. –
Акәа, 2005. – Ад. – 122; Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – №60;
Инал-ипа Ш.Д. Абхазы. Историко-этнографические очерки. –
Сухум, 1965. – Ад. 510.

⁴⁴ Зыхәба С.Л. Иарбоу аусумта. – Ад. 125.

⁴⁵ Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – №60; Инал-ипа Ш.Д.
Абхазы. историко-этнографические очерки. – Сухум, 1965. –
Ад. 510.

Апсуаа ртрадициатә усзбара, ашыра хыырхәрак аҳасаб ала ишацәтәымызгы, иалкаатәуп ачархәао дшыршыуаз атәы. Ашыра зкәырцаз дхацазар уи атәы инапала дыршыуан, дыцхәысзар лаб, лашыа ма лхаца инапала⁴⁶. «Иныкәаз», зхымәацгашыа есимыз ацхәыс ианлыцырх лхаца дшыуан ма лхы саны, лымацәа рхханы, лабраа рахь ддырхынхәуан⁴⁷. Уи аан иалшон лхаца асада ашыта-хька ләы рханы дакәыртәаны ддәықәицаргы.

Ашыа зыкәнагоу аус, ажәлар ахацгыломызт, иахәтоуп хәа рыцхызаанзагы реаларгаломызт. Ашыоура зуалыз иус иара идыруан, ишыа иуратәы имч – илшара дакәгы-гуа дыказар, азәы ихәатәгы дазхыацшуамызт.

Агычра изакәымпыз, аихарак заацрае ари абыза зхы иатәазшыаз, хыырхәрак аҳасаб ала асада шытахыла даархәны дакәыртәаны, ақыта далыргон, ицаца азганк хырцәон, ма иизаз арахә рцәакәа ихарцаны ажәлар рахь дкылыргон⁴⁸.

Ацхәыс ишакәым илызныкәаз илымха хырцәон, ма «ацааста инырцон».

Ишазгәахтаз еицш, апсуаа иныкәыргон имачымкәа ахыырхәракәа. Аха ажәлар ронутка ихадаз, ацәгыауаоы итархара, икәхра акәзамызт, изелымхаз уи ихы хымзгышшо, иааигәа-сигәа икоу рыла ахыцшылара ицәыуадаоы акацара акәын.

⁴⁶ Ашхацава С. Внутреннее управление древней Абхазии // Газета « Сухумский листок» . – 1912. – №196.

⁴⁷ Камкия Б.Ф., Камкия Ф.Ч. особенности правового статуса субъектов обычного права. На материалах Абхазии. – Сочи, 2004. – Ад. 178. Краевич. Иарбоу аусумта. – Ад. 27.

⁴⁸ Завадский Ф. Иарбоу аусумта. – №60; Гәыблиа Гь. Иахыргоу, иршыу? // Агазет «Ацсны». – 2004. – №47-48; Чатцә-цха Зинаида илхәамтоуп. Диит 1931 ш. Очамчыра ақ, хлыцәажәеит 2005 шықәсазы; Зарақәуа Акаки ихәамтоуп. Диит 1929 ш. Чхәартал ақ, хыцәажәеит 2007 шықәсазы.

**ИПШЬОУ АЖӘАҚӘА: «ЦАСЫМ», «ПХАШЬА-
РОУП». АЖЬРАЦӘАРА. АТААЦӘАРА. АЦСУАЦАС
ААЗАРА**

Ацсуа таацәарасы, ацсуацасла ахәычқәа раазара ахатә чыдара аман. Тоурыхла ишьякәгыланы икан хаңи цхәы- си реизыказаашьа. «Ахаңи абнеи, ацхәыси аони» рхәон – уи ала урт ртаацәаратә усқәа (ахаңа уси ацхәыс уси) сихпан, аха сикәытхамызт, аки-аки хеибартәауан. Ата- аңәа дырхадан ацшәма, уи иахатыргыи гәгәан. Ацшәма итааңәа рсы шака иахатыр гәгәаз акара, антыцгыи иа- хатыр ыкан. Урт рыобагә аңеицылалак иеырцшыгахон ахәычқәа раазарасы, аңгыи уи лхы иалырхәон.

Аоны зхагылаз ацхәыс лакәын. Уи шака дкәышыз акара, кәышпыла аонатагыи ныкәылгон, лхәычқәагыи лаазон. Аб иакәзар, агәылеи-азлеи рсы аицш акәын, ихә- ычқәа рсы ихы дацклацшыи ишымәацигоз. Ан леицш, абгыи ихшара ргәбылра имоуп, аха ацсуа хаңа ихәычқ- әа рсаңхәа «ицәанырра кәымшәышәкәа» ааиртзомызт, еснагә асынкылара иман: уи ихәычқәа ишьямхы икәыр- тәаны драхәмарзомызт, игәыдикыломызт, иаартны дыр- хызаауаумызт – уртқәа ахаңа иатәам хәа ицхьазан. Агара арпысра атәы ххәазом – уи хаңа усымзт. Ажәакала ихә- ычы, «днаскыаганы» диргылон: ихаңа иахатыри иеырцши рыла диаазон. Уи аус асы ан еснагә дыңхаражәхәабын: раб иахатыр ыырцшыс илгон, шәаб дышәмырцхашьян хәа дрылабжьон.

Иакәым казцаз ахәычы дахьдырхәуан, дышшахь- дмырхәуаз, аха пкарыла акәымкәа, ахәычы «икәна- гоз» ма «инаалоз» амстодқәа рыла. Цкарала ахәычы иахьырхәра ахаңа иатәам хәа ицхьазан. «Уиакарандаз, ахәычы дышшауцко!» рхәон. Адуңәа ракәым, дара ахә- ычқәа рсаңхәагыи иахатыр лакәуан, избанзар, апкара иацуп аңра, амақарра – уи нас «рыбз сишьнарцылоит»

хәа ипхъазан, ус акәын ишыказгъы. «Пкарала, ршәарала ахәычы дузаазом!» рхәон, аха ианамухгъы уи зхы иатәаз-пшөз ан лакәын: уи лнапы «цшқан» данагъуазгъы лыбз хаан» – лхәычы длыднаркъазомызт, сихагъы иан длыд-хәапаланы дикуан, сатабымпан аанаго.

Аби ахәычкәси рыбжьара ан лхымәацгашъа даара акрацанакуан. Ишысхәахъоу еицш, уи еснагъ раб иа-хатыр шьтылхуан: «Ари шәаб иоуп!» – инацшны ил-хәон, дзакәу жәдыруазароуп аанарго. Зцаарак цәырцыр: «Шәаб данааилак хиазцаап» лхәон, ма «шәаб иихәо хә-хан» лхәон. Ахәычкәа иесим цъара акы карцазар: «Уажә-тәи ала шәаб иасхәазом, амала дасазны иакәымк анаак-ашәца...» – ргәырсанылцон ан. Абас ала зхәоу сикәшәоу атаацәа рәы аб икульт ыкан. Уи ан лакәын иказцоз, аха абгъы уи дацныкәон. Уи зыкарцоз ахәычкәа раазараз акәын. Абас икан аби, ани, ахәычкәси реизыказаашъа.

Ажьрацәарей уи иацу агәбылрей. Ахәычкәа ажьрацәа-ра агәбылра ахьыркуазгъы атаацәа рәы акәын, агәбылра казцозгъы сихаразак ан лакәын. Уи лассы-лассы лашъ-цәси лахәшыцәси урт ирхылцзи дрызгәдуны рызбахә лхәон, урт ржәйтә-рәатә далацәажәон. Зырехәапхьыз уахауа гәбылртасгъы дукусит, знык дызбандаз угәахәуа укалоит. Ан ланшъа ма лашъаду захатыр ыказ азәы ди-ныкәуан: акы анылхәо ишъакәлыргәгәарц ма лхәычкәа данрызгәаалак шәпахъсырхәуа хәа ихъз хәаны диныкәу-ан. Уи дызныкәыз ичъданы игәбылра канацион, нас да-нырбалак исигәыргъон.

Ан лышътрасы чарак, гәыргъарак калараны иказар, гәыргъаран, мчыбжьык шыбжьоу, ныхәак еицш, асазык-ацара иалагон. Абжьаацны, лхәычкәа аашьтхны ус аагы-лара хәа лабраа рахъ дцарц иакәылкуазаргъы, заа аса-зыкацара далагон, ахәычкәагъы ргәы хытхытуа, ныхәак еицш, уи амш лаша аайра иазцшын.

Хажәлар ицас бзианы ирыман ажьрацәара реита-нсияаира, урт иреиуоу ма даса тынхак агәара дааталар: «Унан, иааиуа дыжәбоу!» хәа, ан дгәыргъаны дицылон,

уи лгәырғара иаигәырғаны сицрыссса иналышыта-
лон лхәычқәағы. Лнапы ыргъежъны игәыдылкылон-
ихыдылкылон. Ан дангәырға ахәычқәағы гәырғон,
иртаазгы ргәалакара лырбзион. Убри амацара алагы
ажьрацәара ахәычқәа агәбылра ркуан. Ауа-атахы дахь-
неиз акәтқәа рзыршыуан, рхәы карцон, таацәаратә гәы-
рғарахон уи аонатағы. Уа ирахауаз амацара рхы-ргәы
аткәон, наунагза ргәынкыларасы иаанхон.

Абартқәа ырылаазоу ахәычқәа ажьрацәара закәу рны-
руа, уи иацу агәбылра ихааза рцәеижъы иналалон, нас уи
агәбылра наунагза рхы-ргәасы иагәаанхон.

Абас икан хажәлар ижәйтәзатәиу ртоурыхтә тради-
циа иарсиаз ажьрацәара реизыказаашъа. Убарт ракәын
ацсуа жьрацәара иацыз агәбылра кәзцозгы. Ари жәла-
ры зегы ирзеицшыз милат кәзшыан. Абартқәа ракә-
ын изхылҗаауаз ацсуа чара амҗаагашъа ачыдарагы:
инсихышы-ааихышы рсынза акәзаргы, ажьрацәарси
ауацәси ракәын ачараз изархәоз, урт рнаҗс изланхо
ахабла ма ркытауаа ирархәон. Ажьрацәара асабша иаау-
ан, амешша чаран, ашәахъа акәын ианцоз. Адуцәа гәы-
блыла сибабон, асар сибадыруан, агәбылра рыбжьалон.
Урт реибабара иацын ажәа лыцшаах. Цкарак ахасаб ала
ачарауаа хымцада иркуан абарт аныхәәсәкәа: ажәлар
рныхәәсә (ажәларқәа ракәым, ацсуа жәлар), сиднага-
лаз ахәычқәа (ирыхгәырғәаны «ахәчычақәа» зхәозгы
ыкан), уи ашытахъ ацхәызба дааза-дыхъча (дагъаазаны,
дагъыхъчаны!) даазышытыз ани-аби. Нас арцыс иани
иаби рныхәәсә. Абарт хадара змоу инарышытаргыланы
ажьрацәара рныхәәсә ркуан. Инацшыны ирхәон ацсуа
изы ажьрацәара ицшыоу акы акәны ишыкоу, хажәлар си-
баркны измоу ажьрацәара шакәу. Ус иагъыкан: җыцъа-
хы хатыркәпарала иаидтәаланы цәыцақәак аныркуа-
гы, сихаразак жьрацәарала сидтәалазар, хымцада уи
аныхәәсә ркуан.

Нас ишааи-шааиуаз ажьрацәара аныхәәсә акра ианак-
әыц, уи аныхәәсә иацыз агәбылреи иамаз аазара цәки ызуа

иалагсит. Избан аныхәәса акра изакәытчыз? Урыспәала уиакара «ианааломызт» азы, настгы аидеология «иакәшәомызт». Илахьсеқәцагоуп акәымзар, уарччартә икоуп, аиашаз! Ишца рыхь хажәлар ажьрацәара агәыгәт-ажьра? Уигьы акәым, традициала апсуаа аишәачараҕы иркуаз ажәлар рныхәәсагьы аҕакы цсахны, аидеология «иакәшәо» икарцит: « за дружбу народов!» Апсуаа ари аныхәәса ақьафураз ма сырбашакә акәзам изацырпаз, хажәлар азра ашәарта иантагылоуп ари аныхәәса ркуа ианалагаз: хажәлар сеқәырха хәа Анцәа ихәон!

Апсуара иарҕиаз аныхәәсақәа иагьтоурыхуп, иагьуниверситетуп! Ус икан абицара ҕа рзы!

Атаацәаратә традиция ашьякәкьара. Апстазаара аполитикатә аамта иадхәалоуп: зны ихалон, зны илбаауан. икалалон абзанхацәа иаалыркьаны ианҕархоз. Уи калейт, азхьцра аицц, Сталин иколнхаратә система агәарахәа анхаоыжәлар ианрылаҳаз. Уи асистема абзанхацәа ираҕан, «акулакцәа» хәа ицәылхны ирыман, избанзар, уи аҕарцәа (апролетарцәа) рхәынтқарра акәын – абсиагьы дыкамкәа, арыцхагьы дыкамкәа, зегь «еикаразтәуаз» хәынтқарратә системан. Аикаратәра мацарагь акәым, зегьы аҕан иланагсит. Уигьы акәым, ахаҕеи ацхәыси, зинла шәеикароуп рхәан, лшаралагьы «еикарартәит»: аоны зхагылаз Ан, лхәычқәа даархыкәкәааны, абригада (ахабла) силагыланы аус ахьыруаз аколнхарахь дрыпштит, ахацәа ирықәыз аплан ларгьы илықәырцит. Абас, зкьышықәсала ишьякәгылаз, атаацәаратә традиция сицыркьан, иагырхәашан: ани ахшареи сикәытхан, аоната иацәырзын атаацәара рцхарра. Ари трагедиан, ахақәйтра шәзаахҕеит хәа идьргәырҕахьаз анхаоыжәлар рзы. Аха хажәлар уи цышәара дуны иацгәсит, ирзеиқәмырхаз шырацәоугьы. Агәакреи-ацәакреи рәоуп апсуа ихьзи ихьымзҕи ахьзыжәхо. Урт зегьы рдац-цашә ахьыказ атаацәаратә традицияқәа ркны акәын: айзыырәра, аилабжьара, аихаби аицби рыпату сикәцара – убарт зегьы хажәлар сикәдырхсит.

Ицшьюу ажәа «цасым». Ахәыцкәа ацәгъси абзиси еилдырго ицшьюу ажәа «цасым» кәышрала раазарафь, урт рхымѡацгапъа ацклацшрафь акрацанакуан ажәа «цасым». Анцәа ицәымгу умхәан, Анцәа ицәымгу коумцан акәын уи ажәа иаанагоз. Иаххәап, ауафь дышътәуп ухәаргы, душыргы цасымзт, ус анакәха уи Анцәа ицәымгыз усын. Ачагъа ианыкәуан, ицшьюу акакәны ирцхьазон, уи ишакәым уазныкәар – уагъагылар иахьакәым икаужьыр, цасым хәа ирцхьазон. Иара убас ауафь иатәам ажәа баапс ухәар, иуасцнырхәон: «цасым», Анцәа ицәымгу ажәа баапс усы итагзаны излоухәазаси?!» рхәон. Ицасым хәа ирцхьазон Анцәа имцаныхәартакәа, ацпъа тыцкәа ишакәым урызныкәар, ма урыхцәажәар, аихачамача уака икәу уалакысыр, уака изызхауа ацла хуцәар. Ицасым хәа ицхьазоуп, адыд-мацәыс зысыз ацла хпәаны аоны амца иакәуцар. Ажәакала, иакәым ухәар ма икоуцар Анцәа уахьирхәусит акәын иаанагоз ажәа «цасым». Ажәа «цасым» убаскак амч гәгәан, азәгы сибом – сияхауам хәа иакәым инаркацомызт. Ауафь дуафьны иазарафь иара убас даараза акрацанакуан ажәа «цхашьароуп».

Аха нас 30-тәи ашыкәс еикәацәакәа раан ахәынтқар-ра иахагылаз Анцәа дызмамыз ацәгъаршыѡцәа аухәансхәанкәа ирызәлымхахо ианалага, ажәлар мчыдартәын, аешьей аешьей рыгәра сибамго, аби цей сибатиуа, агәылей агәылей сизапшуа иалагеит. Убаскан изуа иалагеит ицшьюу ажәа «цасым». Ажәлар жәларуп, абжъаапны акәзар уи атыц икәрымцашази, аха ацәгъаршра хыхьынтә ахәынтқарратә мчракәа рахьтә излаауаз ала, дара рхата мчыдан, аказаарей акамзаарей ахьзи ахьымзги закәыз здыруаз, ажәлар ирылабжьон, сибакхьон, ацыхәтәан убригъы иацгәеит. Аамта баапс имѡахнакьаз ауаа лакәкәа ракәзар, уртгъы ацыхәтәан идамыцахан, хьымзгыла имѡасит. Ацәгъей абзиси еиқырцшыны ауаѡ аазарафь ихьымзгу сырцшык ахасаб ала уи иахьа ххы иахархәаша тоурыхуп. Ишьякәыргылатәуп ажәа лцшаах, ицшьюу ажәа «цасым», ахархәара амазароуп «цхашьароуп».

Аухэан-схэан. Зынза дасакзоуп абжыацнытэи ауаа ре-изыказаашыа: агэылеи агэылеи, афызеи афызеи, анапхгаои уи инапацака икоуи, иара ус иахыи уахеи сикэшэо ауаа реизыказаашыа. Ацсуара анцысыха арака аухэан-схэан апжэара аго иалагеит. Уи иахыа ҕагылара амазам.

Аухэан-схэан алоуп сихаразак ауаа агэыхышэашэара прыбжыало. Шамахамзар урт «цхаражэхэафыс» ирыбжыоу дыцэгъаршоуп, уи афыза «амацура» дара рхата рхы иадыркылом акэымзар. Аухэан-схэан чмазароуп. Уи ахы ианаушътхалак иекхоит, аанкылашыагы амазам, нас уцшыр, агэылеи агэылеи рэкэа нархэны сивысуа иалагоит, айфызцэа ихышэашэа-хышэашэаза дэыцспэак нсибырхэашэа русит, ахэынтқарратэ ма акоммерциатэ усхэартақэа реы ртачкэымқэа ыкэкшаны сицэажэо иалагоит... Ускан ацэгъаршы, Иаго иеицш, иара иус кацаны, днаскыаны иаца хахақэа дрылаччо дпэытцшусит.

Ирхэоит ажэларқэа рага Бериа уи амстод шыахэла ихы иаирхэон хэа: ахэынтқарра хэа зызбахэ ыказ апартия Ацентр Комитет Аполитбиуро алахэылацэа азэи-азэи ргэра сибамго икацаны имазаарын, ихы итихэааз аухэан-схэанқэа рыла. Ишаабо сицш, уи ауаа хархықэа ркны мацара акэзам ари ачымазара ахыкоу. Ус шакэугы, ари аказшыа баапс аонаталоуп иахыалаго. Убри акнытэ, ацсуа таацэара бзиақэа реы, «ани ихэан, ари илхэан» хэа, мамзаргы «ари дзакэу, ани дзакэу» хэа, ухэан-схэан зхылсеаауаз ацэажэарақэа рхы иатэаршыомызт – урт ирдыруан уи ахэычқэа рыхдыррасы иесим анырра шыканацоз. Иара убас акэын ахэычқэагы ашкол акнытэ ма агэыларантэ иааганы ухэан-схэан иалацэажэар шырымуаз. Атаацэа реы ус сицш аазара итрадицианы ианыкала, нас уи азцаара ари атаацэара реы уаха ицэырцзомызт. Ауафы дуаоуп, гэалак имамкэа пщакалоз, аха уи ахэашыагы иакэшэон: уаф дыззыырфша агэала иаартны ирхэон, аухэан-схэан ҕкны агэыла-азла ирыларцомызт.

Абас сицш кэышрыла атаацэара бзиа иалаазоу ахэычқэа анысеидаслак, убри раазара шырому ажэлар ина-

рылагылон, урт нас уака еицгэартон, урт уа рыгэра ган – дара зхагылоу аусхэартасы кык-сык калазомызт.

Аухэан-схэан ахылацшра ахынзамоу, агэылагы агэы дабызоуп, аха уи ахыхылацшыдахаз атаацэа реы иеку чмазарак еицш иеиоит, нкылашыагы амазам, нас уцшыр, аоны индэылганы ишхамха агэыла-азла инарылалоит, уаантэ ақыта иналалоит: ашкол асы инеиусит, аусхэарта ионалоит, аибызцэа силнахусит, ақыта аихабыра лахэ-лахэы еишыклацшуа, ргэра еибамго иканацоит...

Ари ачымзара еихагы иекуп зегь рхы ахэеилаку ақа-лакь асы: арака икоуп ацъармыкьа, акахуажэыртақэа, аусхэартақэа... Нас уаантэ хыхь ихалоит, ахэынтқар-ратэ усхэартақэа амеханакусит. Ажэакала, аскы екуп, атаацэа реы имеиароуп акэымзар, знык ахы ианоужьха, аанкылашыа амазам: ацхэысгы ахацагы, ахбыцкэагы асаргы, агазагы акэышгы – зегы ршыра икэнаркьо-ит, зегь ауао игэрагара рыцэнарзусит, зегь рахатыр ла-наркэусит.

Убартқэа рзоуп атаацэа бзиа реы, рыхшара аухэан-схэан чызара иацэыхьчаны, ауаа рахь изкылыргоз. Урт нас рцеира иапсаны иаакэгылон.

Ахэыцкэа раазараы акрацанакуан асырцш бзиа. Ата-ацэа бзиа реы, аазара бзиа змоу ацеицэа еырцшыс иганы рыбзарзы рхэон атаацэа анааилатэо. Уи ахэыцкэа рых-дырра ашыақэгыларасы акрацанакуан, зызбахэ рымаз еырцшыган дара рзы.

Иахьа, ацсуа хэынтқарра еыц аныкахцо аамтазы, ичыданы хшыозышытра атахуп атаацэаратэ дуней азыр-гара. Уи адуней ауп ахэынтқарра шыатас иамоу. Аоната «ахэынтқарра мац» хэа иашытоуп, урт рхада атаацэа зыхыцшу ацшэма иоуп. Уи итыцасы ацшэымацас дан-гыла, атаацэагы иеырцшыгоу таацэарахоит. Аха иа-хьатэи атаацэара рхада хабацэа реицш дыцгэам. Хара иаххамыштгазароуп атаацэа бзиа ирылцыз, ахэынтқар-ратэ усурахь данней, нас ауп ажэларгы насыц рыман иа-ныкало. Уи ус дкаларцаз ианизхалак акэзамызт иазара

ианалагоз, агара дангараз инаркны акөын. Уи хара иахъа аицш иахтахны хкамлацт. Хабацѳа идырѳиаз акультура дузза – Ацсуара атаацѳаратѳ традициакѳа рыла сиқѳхар-хароуп, апарадырра гѳгѳала ахархѳара натаны. Абасала, Ацсуара жѳлары зегъы ишдырѳиаз сицш, иахъа уи жѳлары зегъы сиқѳдырхароуп, идырѳиароуп, инацшугъы-иаацшугъы аилахѳаратѳ икахѳароуп. Хахшыѳ аеиилахѳа, уи иагъхалшоит хара.

АМАТӢАР «АЦСУАРАЗЫ» ЗГӢАТАРАҚӢАК

АматӢар «Ацсуара» ахцӢажӢара салагаанза иаразнак иазгӢаатарц истахыу – ихӢатӢуп аметодистцӢа С.К. Агрбеи Е.М. Тарбеи сиқӢдыршӢаз программазам, ари апрограма аплан ауп, дасакала иахцӢозар, аматӢар «Ацсуара» рамкак итазыгзаша тематикатӢ сиқӢыпцӢазароуп. Иара аматӢар ахынзаӢыцу ханазхӢыцлак, иара убри аплан аиқӢыршӢарагӢы адумпеи акара аусура шатахыз силкаауп. ХзыхцӢажӢо аплан ииашпаны ахӢ ашӢаразы абри атагӢылазаашӢа хӢарада иаххахмырштыроуп.

УажӢы ари аплан азы сгӢаанагара.

АжӢлар милат хасабла излашӢақӢгылоу, иара атрадициакӢа, урт рдац-цашӢ рыла ауп. ИахӢа хазтагӢылоу аамта удаӢо аан урт хдацқӢа рышкӢа ххӢамцшыр ада цсыхӢа хамамкӢа хкалеит. ХӢарада, хцасқӢеи хқӢабзқӢеи – хара хӢцсуара даса аамтақӢаки, уажӢтӢеи сицшым тагӢылазаашӢақӢаки идырӢеит. УажӢы уи халацӢажӢартӢ аамта хазтадыргылаз, ускантӢеи сицшым, хӢарас иатахузеи, – хдоухатӢ культура ашӢартӢа итанаргылт, хдацқӢа рышкӢа ххӢамцшыр ада хӢартӢа хамамкӢа хканацсит. Убри азы ауп аматӢар «Ацсуара» ашкол ахӢ инагатӢуп хӢа изызбахазгӢы. Ииашоуп, хгӢанала, ахӢычы аоны иимбаз апас ашкол аӢы матӢарны мацара дахысит хӢа қӢеиара дук ахылцусит хӢа сгӢы иаанагом. Уи ицстазааратӢым акакӢны икалар хӢагӢы ишӢоит. Аха... Хара убри аус кахамцар ада цсыхӢа хамам. Ацсуара хӢцстазаара згӢы (ашкол акны мацара акӢымкӢа) иалартӢатӢуп. Уи хӢарада зынагзара ус имариам усуп. Ари аус аӢы апропоганда тбаа атаххоит: ахӢычқӢа рымала ракӢымкӢа, атаацӢагӢы аус рыдулатӢуп, арака ателехӢацшреи арадиои ххы иахархӢароуп, апресса «Обхество знании» хӢа ихамаз аус ду мӢапыргароуп.

Убри анаӢсан иазгӢаатар истахыу: харгӢы хӢычык иахаркӢьозар калап, хажӢлар рӢы зынза Ацсуара шӢата

хамазамкәа изит хәа ххәар. Абас зегъы хәсидкыланы аус ааур, цъарак хазкылсып хәа сгәыгуеит. Уажәы хықәкыла иара апрограма сазаатгылар стахуп.

Рацхъаза исхәар истахыу: абри апрограма – аплан аус адызулаз аметодистцәа Агрба Сырма Камыгә-ипцха, Тарба Евдокиа Мурат-ипцха рус даараза ргәы-рыпсы адкыланы икарцеит, алитература ду тырцааит. Уи нацшъны иазгәататәуп. Аха, ак казцаз, агха имаур ауам, акгы казымцо иоуп гхада икоу. Урт агхақәаггы дыриашартә икалоит дара «зеиқәыршәара реазыркуа «Ацсуара» азы аматәар иазкны арцаоцәеи ацаоцәеи рзын ацхыраагза шәкәы акны.

Цыдала аитцыратә класскәа ирзынархоу аплан – апрограма ахәта сахъахәапшыз иахысхәаауа абри ауп:

1. Апункт «Ацсуа бызшәа» асы хықәкыла иарбатәуп арцаоы инаигзапа аматериал.

2. Иара убас «Ацсуа дахъыз, дахъаазаз атыш» – инхашъа-инцышъа закәу, мамзарггы ауаоы дахъыз итыц абзиабара атәы зхәо акәу?

3. Даараза ибзиоуп ахәчыхәмаррақәа ахъазгәатәу, избанзар ахәычы ипсихологиа злеисартәу ала дыхәмаруа иицо рацәазоуп.

4. Егъырт ацсуа фольклортә материалкәа: оына-оына, абазаратә ашәақәа, ахзырхаратә ашәақәа («Ардәына ашәа», «Зыркәи-Зыркәи» уб. иц.) ухәа даараза ибзиахон «ирхәмаруа ахәычкәа идырцатәуп» хәа апрограма ианызар.

5. Иара егъырт аматериалкәаггы (аныхәақәа, аныхәарақәа ухәа ахәычы ипсихологиа гәатаны хәмаррацас изнагазар иаха игәаеы иаанхоит хәа хгәы иаанагоит.

6. Даара ибзиоуп ахәычы ихымоацганшъа ахъарбоу апункткәа. (аихабыра-аитбыра, ацшәа сибыхәашъа ухәа уб. иц.). Убри аматериал анрыдигало арцаоы, ажәала мацара акәымкәа, ашколтә цстазаараегы ахәычкәа рхы шымоацгырго дрыцклацшны ириашалароуп.

7. Акры зцазкуа, дара ихәартәу темоуп «Ацсабара ахъчара» хәа иазгәатәу атема. Убри азцаара рызнагара

иадхәалатәуи ацсуа жәлар ирымоу аскология ахьчаратә традициякәа. (Ахәшә (ахаскын) ахьытырхуаз адыка-ахьачач тарцсон, ацла цикарц зтахны абна илалоз исиха ицәахуан – апсабара шәазызоит хәа).

8. Хара хгәанала аипбыратә класскәа рәы «Ацсуара» прызнагатәу ахәычы ихымәацгашәа иадхәалоу азцааракәа инарыкәыршәаны ауи (нравственные и моральные устои). Ацсуа инамыс, ихапатукәпашәа, ихъзи-ихъымзги ухәа – ацсуаа рдоухатә беиара абасала ахәычкәа ихазрыларцәар, аус зегъ кәхцеит хәа ххәар аусит.

Аихабыратә класскәа (V-XI) рзы аплан-апрограма ахәта сикәзыршәоз Е.М. Тар-цха даара адыбаа шылбаз әашәом апрограма аикәыршәараан. Аха ари ега умхәан ашколтә программоуи, аихабыратә класс иапанакуазаргы, дара хәычкәәуи. Макъана рдырракәси рцсихологиатә шәымракәси аскак итбаау аинформация адкылараз ихиаа хәа сгәы иаанагоит. Уи акәым дара ари аматәар рызназго арцаәцәагы арт азцааракәа ирызхиоуи хәа сыкам. Хгәанала ара зда ххәартам азцааракәа аалхны ицәгы итшәоу рамкак итакны икапатәуи. Хәара атахыума, ас итбаау апрограма иалыхуша рацәоуи. Иаххәап:

1. Ауаәтәыәси ацсабарей реиладара, реиәцара – ауаәы ацсабара анихъча, дахъчоит иаргы.

2. Ацсуа дасәа милатк далазмышәашәа иказшәкәа.

3. Адгыл ақәарыхра.

4. Ацсуа ицсадгыл ахьыцшымрей ахыхъчарей дшырзыкоу.

5. Ацсуаа руастарей рнапказарей.

6. Ахәшәтәракәси атәхәкәси.

7. Ацсуаа ацәгыи абзиеи шеилдыргоз, ишеиәыр-каауаз.

8. Ацсуа анцәа ицишаз ацаскәси ақьабзкәси.

9. Атаәцәара ацаскәа.

10. Атаәцәси ахшарей.

11. Анцәа избахә ахъхәоу апункткәа игәылганы иацшәны акәымкәа, ацсуа анцәа дшизыкоу аәацц хәа-

мтақәа рыла – алегендақәа ахәамтақәеи, ақьабз ныхәа-
рақәеи ырьдхәаланы ырызнагатәуп хәа сгәы иаанагоит.
Ианакәзаалак ацсуа анцәахатара онуцкала, гәыла-цсыла
акәын ишныкәигоз. Уи ацәы иахатаны, ауахәамси ацәа-
амси ионацаны иман дыкәзамызт. Инамыси иқьабзи,
итцаси анцәеи еилатәаны иныкәигон. Ус ауп ахәычқәа-
гьы ишрызнагатәу. Анцәахатара даараза ихьантоу, даа-
ра имариам зцаароуп, аихарак марксизм-ленинизм аи-
деология иаааз абицаразы. Уи намысла, имырхьаакәа,
иркәымшәышпәны изызнеитәу зцаатәуп.

АПСУАРА ИАЗКНЫ ИНЫҚӘЫРЦШУ АПЛАН АЗЫ ГӘАНАГАРАҚӘАК

Аматәар Апсуара ғышуп, ҳпаратә системағы. Уи ҳсар Апсуара рылаазарағы пышәак, хархәара дук аманы макъана икамлацт, цхьака акыр хаҳара шалоугғы, исахьаркшәа иухәозар, уажәоуп изқәиааз адгғыл аарла иқәубаауа ахы анцәырнаго. Аха, ари аматәар ҳауаажәлар рыцстазаарағы ацсынцры ду шамоу җашьом, зегғы рзы иеилкаауп амҗақәа шаату. Ус икамызтгы ахы аз-цәыргазомызт, иаанхон ишыпшқарахыз, азәык-җыцъак рфантазиа ишалаз, мамзаргы амгәарта иштаз. Аха уи зынза даҗа зцаароуп арака иатыцым, икалаз аитакра дукәа – ҳапстазаара ахкқәа зегғы рғы зымехак ыртбаауа ипо апроцессқәа ирыдхәалоуп.

Апстазаарағы ағыц ацәырцра уадаҗоуп, чыдала анаукеи, алитературеи, аказареи, аполитикеи русхкқәа рғы. Уака ағыц пстазаара аманы амчи аныррей гәгәаны ағыпшәәнаргылаанза иапышыклахәуа апынгылақәа рацәахоит. Насгы, иадгылауа рхыпхьазара мацхоит, уи цыпшәтәзам ажәйтәи асатәи реиҗагылара иацрыцуа акоуп.

Хыхь исхәаз ахшыҗақ инақәыршәаны сыззааиуа, аматәар Апсуара апрограма (сара уи апрограма хәа сахәапшуеит иагыу ыказаргы) авторцәа ҳашколқәа рғы ацәа ду збахьоу акыпхь ағы ирдыруа роуп, аиашазы аус бзиа карцеит ҳсар раазарағы хаҳара злоу, лымкаала игәпарактәу аматәар ғыцк апрограма ашыапы ркит. Уи ахацыркра акры ахәоит ари аицш аус ағы. Иазгәататәуип, Апсуара иазкны апрограма акацарағы урт рхы иадырхәаша изықәныкәаша уаанза акгы ыкамызт, дәышкәагьк иаҗызан. Абри афакт амацарагы иуанахәоит апрограма аиқәыршәара шыуадаҗыз, авторцәа ацәа ду шадырбалаз. Уи иацанакуеит I-IX аклассқәа. Ишаабо еицш, апрограма амехак тбаауп, 9 шықәса ахәыцқәа школтә

дисциплинак ахасабала ирцалароуп. Апсуара классың-хъаза арцага шәкәкәа атахуп. Амадәар ҫың ашколтә цара асистемаҫы азингы амчгы аманы егырт амадәар хадакәа инарывагылароуп. Уи уао дзеигәыргыо хтысуп, насгы аазараҫы атакцхыкәра харакы змоу акоуп апсуа школкәа рзын. Избанзар, хтоурыхтә цстазаараҫы Апсуара хсар ан лгәыхәңыхш акнытә ирылараазоз иддырцоз, абзиабара дзыркуаз шәышықәсала иаауаз қабзцас иеилагахъаз афакторкәа сиха-сиха еилышшон, иапәтәымыз, ахаҫра цқба зыршаз ажымдыркәа аанахәон, сихаракгы Апсны шәышықәса раахыс адемографиатә еитакракәеи аполитикатә тагылазаашықәеи имоапысуаз ирыхкыаны. Апсуа таацәарақәеи ажәлар рҫапың хәамтақәеи, асахьаркыратә литературей нацънатә аахысгы Апсуара хыцхыртас ишамоугы, уи иахьынзахәтаз ахаракырас иазоагомызт.

Аха ҫың зейҫкаарей зышықәгыларей иаҫу Апсуа хәынтқарра ахатәы мчкәа ирыбзоураны, амадәар Апсуара ихымцадатәиу школтә дисциплинаны икалсит ххәар халшоит уажәшъта. Убри акнытә абри амадәар хашколкәа рҫы ралагалара, ииашаны амоа ақәцараҫы ацак ду амоуп, цкык иаоызоуп апрограма. Уи кацатәуп амадәар ахьантарей атакцхыкәрей зегы шьтнахыртә, иалазартә еицш. Цабыргуп, зызбахә хамоу апрограма уажәы план хасабла ицәыргоу рацхьатәи шыаҫоуп, рацхьатәи хсаалоуп, иагыу ыкоуп, насгы уи азакәан цпра амоуцт, ахархәарахь имнеицт, макъаназ напылаоыроуп. Убри акнытә уажәнатә иазыкацоу аспециалистцәа иагыу-иабзоу иаахтны ирхәароуп, идырсеироуп. Ажәакала, аредакция гәгәа атахыуп. Уажәы излакоу ала, акы апрограма хьантоуп. Арт ацәахәақәа зыоуа ихатагы дыспециалистым (ари амадәар ҫың иазыкацацәкьоу апеддагогцәа рхыцхьазара икалап иуарлашәарлазар), аха литературатцаоык, апсыуак иахасабала сгәаанагарақәак схәоит акәымзар.

Апрограма иааизакны иухәозар, зегь рацхьазагы иагыурахь ицхьазатәуп аматериалкәа рышықәыргылараҫы

ахэычкэа рыкэреи рдырреи иахынзашпытырхуа ахшыөз-
цара нагзаны иахызум. Иаххэап, убас актэи акласс асы
иарбоу аматериалкэа даара ихьантоуп, ирацэоуп. Ак асы
итэоу ахэычы – аореи апхьарей аарла изцо изы имыщ-
хэуп апрогнаммала иарбоу атемакэа. Урт зеггы ахэычы
изыпыткаауам, ицэыхьантахоит. Дыршыас иаитозей
ахэычы ақыабзтэ поезия амчхаратэ лирика ирсицшкэоу,
ухэа убас зака.

Апрогнаммаасы апыжэара амоуп аныхэаракэа, аны-
хахэкэа, ахыиракэа, ажыиракэа. Ажэакала, анцэа ихац-
ара иадхэалоу аматериалкэа. Урт мап рцэахкусит хэа
акэым изаххэо, аха Апсуара урт ирыцазны икоупар
ауама, насггы сихаракггы рөызцэа ахьаабо аитбыратэ
класскэа рсы ауп. Ахэычы дыршыахаусит, иара изы акэ-
ым аду изггы ихьантоуп, урт царадыррала урызнейуазар
философиатэ категориакэоуп. Убри акнытэ ахэычы имч
рыкэхом, дбалыбатэ дыргэылахоит. Сгэанала, афбатэи
акласс асы итэоу ацаоцэа рзынггы инамыцхэны ицэырго-
уп ацсра анарцэы аарцэы ухэа реицш икоу азцааракэа-
ггы. Урт ицеггы иразатэын, ирызхэыцтэын.

Анцэа зеггы зымчыу илцха зеггы ихамазааит, аха
уахэаматэ школзар, динхацаратэ школзар иаарацэаха-
ратэ акынза Анцэа ихацаратэ материалкэа рыла сибыт-
оуп, ицеггы ииашаны иухэозар абиблиа акнытэ иала-
галоу рацэахазшэа уафы ибартэ икоуп. Апрогнаммаасы
имацзоуп иара убас ацхэыс, ан лыхьз-лыцша лдоуха
ирьдхэалоу аматериалкэаггы. Ан лкнытэ иаламго иар-
бан? Апсуара акэзар уака ан зынза ахыцхырта ахыкоу
адеталыггы сгэанала игэынкылатэуп.

Еитасхэоит, апрогнамма ицегъ абырцкал икылхтэуп,
уажэ излакоу ала укэныкэан аус ууртэ арцага шэкэкэа
еикэуршэартэ икамзар калап. Иара убас, иазгэастарц
стахыуп дасакггы, апрогнаммаасы иарбоу алитература-
ггы ицеггы иртбаазар ахэтан. Иаххэап, аламыси ажэлар
рсацыц хэамтэи ирыцаркуа азцааракэа рсы ибжыажь-
тэын хцарауаа Ш. Салакаиа, В. Анкэаб, С. Зыхэба ухэа

убас егырт азэыроы русумтакэа, урт аганахь иныж-
тэын. Иатшыны исхэоит, апрограма еикэзыршэаз ав-
торцэа аус бзиа карцеит, ихацдыркит иахьа уажэраанза
кыыс змамыз ус бзиаак. Аха иацысарц сҭахуп абри азца-
ара – Ацсуара иазкыу апрограма азэык ыццбак рхала
рымч шақэымхо, уи иадгалатэуп иреицгыу хцарауаа,
хашәкәыџџцәа, ҳарцаџцәа, ҳетнографцәа. Убарт зегы
рыхшыџ силацаны, рыба цар ицхны амџа иқәцатэуп
авторцәа ацәа здырбалаз Ацсуара апрограма. Нас акә-
хоит уи инықәныкәаны ашколқәа рҕы Ацсуара дырцара
ианалагатэугы, арцага шәкәқәагы реиқәыршәара нап
анарктәу.

АПСУАРА ИАЗКНЫ ЗГӘАТАРАҚӘАК

Апсуара сныкәнамгаайт,
Агызмалра сыламыз...
Апсуара са иныкәызгаайт,
Ицкызааит сыламыс!

Ахъзи – ацшеи са срымжъаайт,
Урт калаайт сыцкыараз,
Хъзи – хымзги да сырбаайт,
Сара сгылаз рыхъчараз!

Радион Цэыцъба

Апсуара ахцәажәара удааозаргъы, игәагъуацәазаргъы, ажәәкәак ахцәаразы агәагъра ихәку усуп хәа ихәцхъазойт. Аурыскәа ирымхәои «Агәагъра аамсташпәала азныкәара ауп» хәа. Ус анакәха, хцәахәкәа хацхаркыр хтахуп, ацакы рацәа змоу, Апсуара ахы злакуа ажәа «ацспәа» ала. Нас сырцшгәкәак рахасабалала ажәа «ацспәа» злоу ахәоукәа ааганы, ажәәкәа рцаккәа реицшымзаара разгәатаразы харзаатгылароуп.

1. Апъха зыхъеицш ахъхъа – хъхъахәа **Ацспәа** бзиа избоит сара. (Б. Шьынкәба). 2. **Ацспәа** ахы ахъуам, агәы ахъуам. (Ажәацка). 3 – Нас **ацспәа** ласхәарын, шәара шәкны ишацу сыздыруам акәымзар, – ахәсит абнахъынац. 4. Уа дахънеиз еиҫа ачара изуны, **ацспәа** бзиа аххәаны иртеит алтә лабазак. (Апсуа лакәкәа). 5. Арт аоыцъа даара згәы еизыбылуа цьоук роуп рзырхәаргъы каларын ирыхәацшуаз ауаа, аха рыгәкәа ус икамызт, хыхъ сибырхәоз **ацспәа**, ацәа даара икәадан, иуашәшәыран. (И. Паскыыр).

Иаагоу ахәоукәа ркны «ацспәа» ахархәара амоуп абарт ацаккәа рыла: актәи ахәоу аҫы иацанакуа – «ацсуа миләттә бызшәоуп», аобатәи – «аҫабызшәа хаауп»,

сихатыруа абжы бзиагы змоу бызшәоуп, иара сицшы агәыртғаратә ихараку апафос адагы, иалшпоит ицшқазоу ахәахәкәа ауафытәыоса илымхатра аргәыбзыгра. Ацсабара ашытыбж цәгәа сицш, иара убас ацша кәанда асреи, акәарачча аххәа – хххәхәа ашытыбжы, агәырәси, агәыртғареи, агәамцреи ари абызшәа ибзианы аарцшра алшпоит. Ари абызшәа асаркәа сицшцәкәа ианарцшуетит, иузымдыруа ацсы алаәсиреи, зеилыргара уадафәу иаахәкәыршаны икоу ацсабара анырреи, ианакәызаалак ажәалеи, дыргалеи, шәыгалеи заарцшра уадафәу...»⁴⁹.

«Ахатәы бызшәа, – иоуан апедагог ду К. Д. Ушински, – Жәлар рыцстазаара мацара акәым ианарцшуа, уи ахатә жәлары рыцстазаара акәны икоуп. Ажәлар рхатәы бызшәа аныз, изуеит ажәлар рхатагы... Ажәлар рхатәы бызшәа ахынзархәо рыцсы тоуп... Ажәлар ирымоу зегъ рымухыр, идырхынхәыр алшпоит, аха рбызшәа рымухыр, уи ахаангы уаха ироураны иказам, уимоу, ажәлар ацсадгыл ҫыц роургы аусит, аха абызшәа – ианакәызаалак»⁵⁰.

Абарт зегъы ркынтә ауп изиоуа хәпсуа бызшәа тцаафы К. С. Шыакрыл абас сицш ацәахәкәа: «Сара исхәарц истаху уи ауп: ацсуаа Ацсны, хараза ихәфсхәоу аамтақәа раан аицш, иахәагы иәәсаза рыцсадгыл асы икоуп, иахәагы даса миләтк ирыламәашәо аххәхәа апсшәа хәо, цхәака ицоит. ...Ацсуаа дара ижәытәзоу амилиәткәа иреиуоуп. Ари ацсуа миләт иакәләз ажәытә миләт дукәа мацымкәа рбызшәагы даргы адунеи ианызаахәсит. Урт рбызшәа, ртоурых, дара иртынхаз акультуратә бакақәа рыла иахәа анаукәтә усуәцәа иахцоит хәа иәсуп. Ацсуаа, ишысхәаз аицш, иахәагы ибағзаза рыцсадгыл икәгылоуп. Сара стәала, урт миләтк дыканац ус иагәаанхоит. ...Ари ас иказцаз хәа сара сгәы иаанаго уи ауп, ацсуаа

⁴⁹ Лакоба С. З. Амшқәа мцәыжәәан. Сухум – Кале... Ақәа.1988 ш. Ад. 10.

⁵⁰ Ушински К. Д. Иалкаау апедагогикәтә ҫымтақәа. Москва. 1945. – Ад. 206.

жэйтэ-натэ аахыс рмилат бызшэа, рмилат паскэа, рыц-садгыл еснагь рыбла ачыц аиха, рхы – рыцсы еиха еиц-башпаны, ианатахугы имлакѡакзакэа рхы-рыцсы рык-эырцон азоуп хэа. ...Арт абицарала симдо, жэйтэ-натэ аахыс ус ишааргоз, уажэшъта нахыс ахызггы-ахымызггы шэара ишэыцхыкэуип хэа иахъатэи абицара ирыртеит. Ари такцхыкэра гэгэоуп, шэацамхааит уажэтэи абицарггы, шэарт ишэыцагылоггы!⁵¹.

Хцарауаѡ К. С.Шыакрыл шэацамхкааит хэа иахъатэи хбицара ирзынижыыз ажэа реацадмырхсит, иаххаагаз Ацбынцътэылатэи сибашъра ду асы, мчла хага хараза дышхаихазггы, итыѡра дыѡтарцалан ашэ ѡадырkit, рабдуцэа, рабацэа ишыкарцаңыз еицп. ѡацхъа рыцсадггыли, рбызшэеи, Рацсуареи еикэдырхсит.

Иахъатэи хбицара рфырхацарала адунси зеггы дыршанхсит, урт ирыцагылоггы рабацэа реицп икамларц залпом.

II. Ацсуара. Аѡурыхтэ наукакэа рдоктор, апрофессор Г. У. Смыр иазгэситоит: «Асовет аамтаан, аихаракггы Сталини Бериси ирымехакны ианыказ, Ацсуара иазку ахэаакэца акацара ацарауаа реазыршэомызт, уи иахыркъаны ашъаугатэ ус иакэдыршэарц алшон. Рацхъаза акэны Ацсуара закэу азы ахэаакэца кызцаз, изгэаггыыз, ахацамцхэыс, афырцхэыс хэа зыырхэоз, иахъаггы хатыр дула ацсуаа зыкоу афилологиатэ наукакэа ркандидат, адоцент Т. П. Шыакрыл-цха лоуп»⁵². Хрыцхъап уи иааиго лцэахэа ссиркэа: «Ацсуара! Ари даара ацак ду змоу ажэоуп. Зкъышыкэсала хабациа рабацэа еиеыркаауаз доухатэ культууроуп. Ари ацсуа иламыс, ацсуа иахатыр, ипату, иказара ауп. Ари – ушъаны алабашъа аларкаца угылазарггы аихабы иахатыр азы ичханы иажэа апым-кроуп, ари – ацхэыс асы дакэтэозар – ашъамхы лыцаргылароуп. Ари – аиаша адгыларасы агэымшэароуп, аѡызаракны ахамеигзароуп, ахатэ ус ацхъа ажэлар рус аргылароуп.

⁵¹ Шыакрыл К. С. Кэархэы. Акэа. 1991. – Ад. 11.

⁵² Смыр. Г. У. Ацсны ахэынцкарреи Ацсуареи. – Акэа. 1999. – Ад. 12.

... Апсуара – уажэы Ефрем Ешба иоуп, Апсуара – Нестор Лакоба иоуп, Апсуара – уи Дырмит Гэлиа иоуп, Апсуара – уи Иуа Коғониа, Алықьса Лашэриа роуп.

Апсуара – арт ахыз шыахэкэа камыршпэкэа, ирылаз аказ-шыа шыаахкэа сыршыгыс икацаны ажэлар рылаазароуп.

Апсуара – хажэлар роуп... Апсуара – уи апсуа сырагы, алитературагы роуп, апсуаа рыцстазаараэы ирыхэаша азанааткэа ибзианы рцара, апсуаа рцоурых, ркьабз, рбызшэа, рказшыа атцаара иазку анаука акэшақэа рытцаара, апсуа театр, акьыпхь (агазеткэеи ажурналкэеи), арадиодырратарақэеи роуп.

Апсуара – адуней зегы асы исыршыгыоу уаф дзырбеиуа адоухатэ культура ашытыхра, хмилат культура алагылароуп»⁵³.

Ускан Г. У. Смыр агэахэара изтаз Т. П. Шьакрыл-цха абри Апсуара иазку лхэаакэца ацэахэакэа ирыцпатэны ицхьазейт абас: «Апсуара – акоммунизм аргылаф иморалтэ цкаррала абицара эа раазароуп. Апсуара – ари аицхьараара, атибагара, «абзия еицш скаландаз» хэа аицлабра роуп. Апсуара – ахышытыхра, хыччарада иесим аресиара роуп»⁵⁴.

Абрака иазгэатазар бзиоуп, абарт иаагоу ахэаакэцарақэа рышытахь шакэу, Апсуара иазку ахэаакэца акацара ацарауаа реазыршэо ианалагаз.

Изахьзузей Апсуара? Ари азцаара атак карцоит афилологиатэ наукакэа рдокторцэа: К. С. Шьакрыл, Л. П. Цкадуа, афилологиатэ наукакэа ркандидат В. Х. Концъариа сикэдыршэаз ф – томкны икоу, 1986 – 1987 шш. рзы итрыжыыз «Апсуа бызшэа ажэар» акны абас: «Апсуа кьабз, апсуа цас, апсуа бызшэа, ахымшэацгашыа ухэа иртэу, ирыцаркуа зегы»⁵⁵.

⁵³ Шьакрыл – цха. Апсуа цхэызбеи ахцэы қамызи // Апсны қақшы. – Ақәа. 1967 ш, ианвар 15. Ад. 3 – 4.

⁵⁴ Смыр Г.У. Апсны ақсылманра иахьатэи атагылазаашьейи уи ақыхшьейи. – Ақәа. 1967. – Ад. 27.

⁵⁵ Шьакрыл К. С., Концъариа В. Х. Апсуа бызшэа ажэар II ат. Ақәа. 1987. – Ад. 40.

Апсуа бызшәа ажәар акны ажәа Апсуара аҭаки аилырга шахнаҭо жәарк ишатәоу, ишақәнаҭо ала уи аилырга аҭакы хнаҭоит.

Ари «апсуа бызшәа жәар» иканато аилырга мацара пазымхо шахатра аусит, иарцабыргусит афилософиатә наукақәа ркандидат О. Н. Дамения «Апсуа культура аочеркқәа» хәа зыхьцаны 1990 шықәсазы иҭижьыз ишәкәаҭы иоуа: «Изахьзузеи Апсуара, иацанакуазеи абри ажәа? Иуадаоуп апсуак ицшаара абри ажәа иахәо ззеилымкаауа, аха царадыррала уи ахәаақәцарагы зылшо. Парадоксаргы – ари фактуп»⁵⁶.

Атоурыхтә наукақәа рдоктор, апрофессор Ш. Д. Инал-ица, М. Лакрба ишәкәы ацхьажәаҭы ашәкәыооы изкны иахьиоуа, инимәатәны Апсуара иазкны иоусит абас: «Апсуара – уи Апсны ацсабара ссир ауп, ажәо-ан иацәа ауп, Амшын еиқәа еишпылза, ашыха шлақәа, амра каххаа, азы казказқәа роуп, ашәтқәа роуп, изоыдоу ахауа ауп. Аха рацхьазагы Апсуара иатәуп дара апсуа жәлар, урт рыбызшәа, ртоурых, рыбзашәа, ахақәитраз рықәцара, цәа змам рфольклор, раамышәа, рысасыцәас, рыхьз-рыхьымзг, рчицыка, рыламыс-рыпату, ажәакала, рыцәгы-рыбзиа зегы»⁵⁷.

Абасала, хцарауааи хашәкәыооцәеи излазгәартә ала, Апсуара апсуа ибзара аганқәа зегы акгы аанмыжкәа иацанакусит. Убри азы акәхап иахьа уажәраанзагы Апсуара ишахәтоу атцараа удаоны изыкоу. Насгы арака иазгәатазар бзиоуп, Апсуара атцараа аетнографцәа рымацара ирусшәа рыдыжыла, рыдцара шиашам. Хгәанала, рацхьа иргылань апсуа тцараа знапы алаку зегы рхы аладырхәыроуп, иаххәозар: атоурыхтцааоцәа, абызшәадыроцәа, аказара тцааоцәа, апсихологцәа, афилософцәа ухәа убас егыртгы.

⁵⁶ Дамения О. Н. Апсуа культура аочеркқәа. – Акәа. 1990. – Ад. 16.

⁵⁷ Инал – ица Ш. Д. Аламыс азышәахәа. М. И. Лакрба. Иомытқәа. 1 – тәи ат. Акәа. 1968. – Ад. 7.

Абрака инхамоатэны акэзаргы азбахэ хамхэар ауам, Ацсуараз акырза зпазкуа адырракэа хазто, сицырдыруа апсуа шэкэыооы Никэала Хашыг 1994 шыкэсазы «Ацсуара» хэа хыс изманы итижыыз апшэкэы ссир. Апшэкэы автор апхьажэаэсы ишазгэеито сицш, уи хыкэкы хадас иамоуп Ацсуара апсуа жэлар рыцстазааразы тыцс иаан-накыло аарцшра, насггы иахьатэи иара атагылазаашьа. Абицара эа сицагыло апсуацас раазара, рабацэа рказ-пшьеи рыламыси рдоухатэ пстазаара иахэтакны рыкаца-ра азцааракэа аанарцшусит ари зызбахэ хамоу апшэкэы.

III. Ацсуара Ацсны иатауааз рыблала. Ишдыру сицш, жэйтэ-натэ аахыс архэцэа, акэылаоцэа, ампыцахала-оцэа раамышптахыгы, Ацсны иатауан цспьарахэа, ма асыхэышпэтэразы, мамзаргы ус ныкэара хасабла иа-зауазгы ыкан. Убас сыхэышпэтэра хэа дыкан Ацсны азеижэтэи апшэышыкэса антэамтазы сицырдыруа аурыс шэкэыооы ду А. П. Чехов. Уи арака Ацсуара дызлацш-ны иибаз азы иашьа ишка иоусит абас: «Мызкы иадам-заргы Ацсны сыказар, сгэы иаанагоит оыноажэеижэаба ркынза алакэ блахкыгакэа зыорын хэа. Иарбан чыкь-заалакгы ркнытэ, апшэышпракэа зеггы ркнытэ, апшэ-пшьыпра ахьмачу апшьантэ, амшынахьтэ, ажэоан ахьтэ ушка иаацшусит зкыла асиужеткэа. Сара сыбзамыкэуп асахьа ахьсызтымхуа азы»⁵⁸. Абас аурыс шэкэыооы А. П. Чехов арсиаразы агэахэара ду изтаз рацхьаза инаргыла-ны Ацсуареи апсабара апцзарей роуп. Уи аамышптахь-гы ари атэылаэацэ икэынхо иузакэмтхо ршьам дгыл ишану ааирцшусит А. П. Чехов ишптанеиуа аоажэатэи апшэышыкэсазтэи апшэкэыооы Константин Георги – ица Паустовски. Апшэкэыооы дызлацшны иибаз, ибла хыз-кыз Ацсны апсабара апцзарей, апсуаа руаореи, рхымо-ыцгашьеи, Рацсуареи цьашьахэыс икны иоусит: « Дара апсуааггы мазак рыцацэахушэа акэын ишызбоз. Урт реихараоык иаарыгны, уаа нырхаракэак, ианеицэажэоз

⁵⁸ Чехов А. П. Июымтакэа реизга. 2 – тэи ат. Москва. 1963. – Ад. 236.

апшауардынқәа рыбжыы уахауазшәа угәы иабон. Апсуаа шамахамзар, инеыжәтңны ршәапы адгбыл иқәдыргыло иубомызт. Рыкәаггы дара реицш ихыцә-хыцәза, ршәапы пақәа рыла аффахәа икәаруан. Дарбан апсуазаалак-ггы ихасартәапшәала ацъаз-ртәа иалху абака изыкацара дацсаны дыкан. Ахацәа рхы-рсы ианагъ ацагъара ықәуип, иаразнак ргәы сибакусит, рыцар цасцәкыа иқыиоуп, амала, мыцхәы ицәажәазом, иццакзом»⁵⁹.

Еицырдыруа афранцуз шәкәыюоы Анри Барбиус аәажәтәи апықәсқәа рзы Апсны дааны дыкан. Уи иара иициәаөаз сицш, даараза ибзиазаны игәникылеит Апс-нытәи апсабара апшзарей Апсуарей. Х-Апсынтәыла иаггынароит аочерк хазына «Адуней ацъанат апшзарақәа рыгәтаны» хәа хыс измоу. Иааган уи ахытә цәахәақәак: «Сара инсыжыт Апсны, уаоы ицъсишәаратәы иказ цхыз ссирк нсыжыызшәа. Ари ианвар мзасы акәын. Сара сахбаиз, асы зқәыхәхәы иказ Одессаггы шытан ихышәашәаза, амшыни акәарей рыхсаала ссир иалашәны. Уа, Апсны акәзар – икаххаа икоу, насггы ицахә – цахәо ажәоан... Ақба «Ильич», Гагрантә саазгаз, хымш рыла снанагсит апхын акнытә азынрахь. Крым ибарроуп, насггы, иагымкәа амра цхоит, аха азын ихышәашәоуп. Апсны – амраггы рацәаны ицхоит, иагыцәаакыроуп, азынцәкыа, ақәақәа аакәымцзакәа ианлеиуаггы, ара цхарроуп. Адгбыл апсы алоуп, инкауршәуа калоит, уа атропикатә циаақәа атропикатә тәылақәа рсы адкыс еиха имарымажаха ицъацоит. Уи атәыла иазухәар алшоит апшәа ссиркәа ршәапакны ишытоу ботаникатә бахчоуп хәа. Уаоы изихамырштәуа ланацшыроуп ацтақәа реицш еиужы аиохаақәеи акацәарақәеи»⁶⁰.

Абас х-Апсынтәыла апсабара апшзарей апсуаа рыбзашәыи шакао дыршанхахәада, урт баохатәра дула иаңы-

⁵⁹ Паустовски К. Г. Ныкәара аладака. Акәа. 1970. – Ад. 196. (Еит. А. Цьениа).

⁶⁰ Анри Барбиус. Адунеи ацъанат апшзарақәа рыгәтаны// Алашара. 1962 ш. №2. – Ад. 78. Еит. Е. Шакрыл-пха.

рпаз абымта шыахәкәә ртәы ахәара халагар хзыхәараны
хакоузеи?!

Арахь х-Ацсынтәыла хәычны, енак ала ауабы ахи-
ацыхәеи аймдара илшо, ицбанаттә тәылацәкыаны ака-
заареи, изтәылоу апсуааггы даса милатк ирыламәашыо
рхаәра рымазаареи, зеггы абаәхатәра зманы иатаауаз
рыдаггы, иара ус ибжыаратә уаоны иатаауазггы датә-
намтәырц залшомызт!

IV. Асасдкыларә. Хгәы иаанагоит, дыкамзар ка-
лап даса милатк апсуа иакара асасдкыларә ицшыоу акы
сицшны иахәапшуа. Иаагозар, абри сицш асырцштәы,
апсуа аобатәи ионы сихагыла акны, иреигъзоу ауадакәа
рәы акаруаткәа хазы иалхны иргыланы, нап иамкыц аиа-
ра ыкәтаны, атаацәа иреиуоу азәггы дагәыламиазо, асас
изы мацара ирхианы имоуп. Абри ауп изызку хаззаатгы-
ларц хтаху сицырдыруа апсуа пост Т. Чаниа иажәсинра-
ала «Ацәарта» хәа хыс измоу:

Апсуаа зеггы иартак – иартак
Акы иаламцо икарцоит.
Уи аиарта пакыс иартә, -
Амра ахькыдунза иназоит.

Уи кацоуп ихарць мацаран,
Ацшәма илшо зегь ацшнуп.
Иара – пака дцоит ихшарагь,
Амза шапаза ирыхчнуп.

Иартак ыкоуп – игәггы тынчуп,
Уи насыц-цәартцоуп, ицшыоуп.
Атәыц ақәдыршәуам – ицбынцбуп...-
Жәытә аахысггы ус ишоуп.

Иартак гылоуп, иарта ныхак, -
Изну ацшәмацәа рыцсы.
Уи кацоуп хәынтқарк изыхәа, -
Апта итало сасык изы.

Иара убас асас изы ацсуа итаацэарааы иреиғзоу афатэ, арыжэтэ изыцэахуп. Икам таацэарак иагъа ина-
намгазаргъы, ипсицсыхзаргъы асас ихэы ахыцэырымцуа.
Җабацэа баша иацырымцэит абас сицш икоу ажэацка:
«Ахш асас изы, ахаз ацшэма изы» хэа.

Зака ибзианы, исахьаркны, акы узагмырхо, акы уза-
цымцо ихэазеи Ацсны жэлар рпоет Б. Шьынқэба ацсуа
изкны:

Ацсуаа хаугозар – хара хтэы хазуп,
Хара ххазы ацкыс, азэы изы хразуп.
Хара хдунеи закэу, хапату, хдас,
Иартым Америка сицшуп зынзас.

Ацсуа силкаарала, ауааы иагъа абзиарақэа икоу дры-
лаказаргъы, Нарт Сасрыкэа сицш, ахсала аспэа кыдица-
ауазаргъы, ачеицъыказы данкха, данкэадаха, данесимха,
уи дуафуп хэа дрыцхъазом. Ачеицъыка змам изы ирхэоит
ачеицъыка уёнамхааит, ачеицъыка узыцэгъахааит хэа.

Ацсуа шамахамзар, иуа дишьхъазаргъы, ионааы асасд-
кыллара силеигазомызт. Уи бзианы иаарцшуп М. Лакрба
иновелла «Асас» акны. Атахмада Цыгэ Ханашэ игэарц
ааы дааит арцыск: «Сышьразы исышьтоуп, сцэахы ла-
мыс умазар» хэа. Хэарас иатахузеи, ацшэма асас дизаа-
ит, ицсы инапы ианицеит, Ханашэ дицэахит. Иацсуара
аламыс ишицанахэоз дныкэсит. Пытрак ашьтахь Ха-
нашэ ицазацэ Тёмыр асакаса данцаны агэарц даатарга-
леит. Уи дызшьбыз Ханашэ ицэахны имаз арцыс иакэын.
Аразкыда аб ичкэынзатэ анышэ днатаны, зегъ аоныкақ-
эа рахь ианца ашьтахь дахыцэахыз атуан дылбааганы ие-
ихэсит абас: – Абри аанкыл сысас! – ихэан, Ханашэ исас
инаииркит. Абри амёаныфа тоуп, иузырха, Ашэы уоны
унеианза. Арт иушьбыз иёызцэа, рымақаршыа уахауа-
зу?.. – Дынхъаирцшит өадахышэа инеиуаз амёахэастахь.
– Абри амёахэаста уанымцкэа уца. Хэдакала уалнаган
уи хқыта, урт иушьтоу усыдмырбакэа. Нас ушзахэо уца-
ла Нхыцка. Ухалцдып уеибганы. Уца умёа бзиаэ!

Икоуп ашәкәыџџы М. Лакрба иновелла иахаршалюу жәытә ажәабжык. Уи ажәабжык излаҳәо ала, ауаа рацәа злахәыз сыхәмаррак акны џыцъа ргәы ааибәгәит, руа-зәгы дшыын. Ауаџшыра кәзпәз иеизәит. Ишытәз ауаа иеырцәицәахырц азы, рацъа дназыдгылаз агәарц ды-нташылеит, икалаз, шыкалаз имзакәа зәгы адшәма ие-ихәсит, дагыихәсит деикәирхарц. Атаҳмада уи азхәыцра иеадмырхалакәа, исас иахышәартамыз атыц изалхны дицәахит. Уи иашытарххны атаҳмада ичкәын исакәса иацагыланы ауаа рацәа игәарц иаатәлеит. Уи аамы-шытахь, излеиликааз ала, атаҳмада иицәахыз ичкәын зацә дызшыыз иакәын. Алахынтә цәгъа аб, ичкәын анышә данарта ашытахь, зәгъ рыџныкакәа рахь ианца, атаҳма-да ашыра кәзпәз дахыцәахыз ддәылганы, иагыиеихәсит: «Уара сычкәын зацә душыит, аха уара сыгәра угәит, усы-сасын, сара счеицъыка аҳәынцәа исылакәахауам. Уцсы сикәсырхәсит. Уца, макъана суацәа-стынхацәа урбаанза. Идырны иумаз уаҳа сылацш уешыцаумыршәаша».

Ачеицъыка алымгыы җанахәоит. Еицырдыруа ҳац-суа царауаа афилологиатә наукакәа рдоктор, апрофес-сор В. Л. Ацнарисеи, афилософиатә наукакәа рканди-дат, адоцент О. Н. Дамениеи «Ацсуа етика азцааракәа» хәа атемала, ажурнал «Ацсны аказара» аномеркәа руак еиҗнакааз реицәажәара акны, В. Л. Ацнариа даараза аин-терес ду зпәз ацсуа ичеицъыка иадхәалоу далацәажәоит абас: «Ааигәа ажәабжык сзеитархәсит. Аибашыраан цсуа хацак дрыткәсит. Егъырт иткәаз дрыланы аконцлагер асы днагагәит. Иара уахыхәацшуаз, ауриа цшра иман. Иахынаргаз, ауриацәа шәалц, ашыра шәыкәуи хәа адца аныкала, иалцит ауриақәа. Ари дахыгылаз даангылт. «Уалц» – рхәсит. «Сара сауриазам, сацсуоуп», – ихәсит. Реихабы «уабатәиу» хәа данцаа, Гагра азааигәара икоу цсуа қытак ахыз ихәсит. Икалаз уи ауи, ани адца кәзпәз: «Уацсуазар, ацсуаа сара издыруеит. Излаздыруа, саб апринц Ольденбургски иџны дыкан мацуџыс, убри ихы-лцыз соуп сара. Ацсуаа рчеицъыка сфахьсит, руаџрагы

здырусит. Уара хулаккысуам», – ихэан, итыц ахь данцоз-
ггы ачақәа изыпштыхуаз сидкыланы, иыызцәа рзыхэан-
ггы афатә итаны диштит. Егъа рыла, егъа ахықә акы-
нза иноугарггы цъара ахы аанамырцшыр калом ауаора.
Ацсуаа ус рымхәои: «Ачеицъыка алымггы җанахәоит»
хәа. Абни афашистцәкыаггы дҗанахәсит»⁶¹.

V. Аихаби аипби рейхацгыланъа. Хәацсуа шөкәыооы
М. Лакрба имоуп «Ишхныцсылаз» хәа захъзу ановелла.

Ановелла акны иахәоит, Теб хәа арцыс иыызцәа драц-
ггыланы икыта иакәлаз архәцәа дышпрабашъуаз дырхәит.
Ионы дааганы, ихәра җахәаны дышпахзсикәмырхари хәа
дыштарцеит. Убри аамтазы, «уаб дааусит» хәа илымха
ианаатаә, зхапара заб имбаңыз арцыс итахымхсит деи-
зкыа ицшъмахак дышрықәиаз иаб дибарц. Имч иаанха-
ны илаз зеггы ааизганы дҗацкыан, ишъаны даакәггыланы
иыәсицихит! Иаб дааоналт. Уи аамтазы, ари ихәра ак-
нытә аҗахәага иазнымкылазт асырхәа асыланахсит изын-
ханы иказ ишъа. Аха мамзарггы кыт мхәазакәа дгылан!
Илацш нахъсит абри абггы. Арцыс дшъабахъан, имч
илзаауа ицсы наильшәшәан дынкыдхалт атзамц. Ицсы
ихытит уи дышггылаз. – Хәи, рыцха, дымпсыр, дыцәгъам-
хар каларын, – ихәсит аб.

Абасала, ажәацкакны ишыкоу сицш, ацсра аихаггы
игәгәоуп аламыс. Уи аамышътахъ алкаа кәхпар калоит:
Теб иеицш арпарцәа, атыцхацәа Ацсуара злысны иказ
роуп халызгаз аибашъра хлымзаах, зхы ақәданы Аиааи-
ра ду зыцсадггыл иазаазгаз!

Икоуп иара убас сицш ацсуаа реы ахәамта, ажәлар
рҗахәы зхәоз ацәажәа рҗацхъа дыкәггыланы ажәахә
пихәоз, машәырны, изгәамтазакәа, аихааа зханы иикыз
илабашъа идгылаз арцыс ишъаны агәтацәкыа иалиркъе-
ит. Аха ари арцыс егымхәсит, ашъакәада ишъаны иахъ-
шы, ихъаацәгъа чханы дгылан, ацәажәа иажәа сици-
ркъар хәа дшәаны. Ацәажәа иажәа даналга илабашъа

⁶¹ Ацсуа етика азцаарақәа. // Ацсны аказара. 1990. №2. –
Ад. 10 – 11.

анышә итцыхуеит хәа данфааха, аиха иахаз идгылаз арпыс ишһапы агәтацәкһа ишалаз ибеит.

Абас икан ацсуаа жәйтә-натә аахыс аихаби аитби ратһыр сибабашһа.

Хаамтазтәи аурыс парауаф, академик Д. С. Лихачиов ацсуаа ркны асар рганахһала абыргцәа ирымоу агәцаракра аурысцәа иахһрымам дақәызбо ифует абас: «Аурысқәа 100 шықәса рхытаанза рыцстазаара зсахцәо, урт асар рыгәцаракра ахһрымам иахкьозар? Атранспорт асы абыргцәа рхамытцһылара аурысқәа иахказшһазар акәхап. Ацсынтәылан аихабацәа 100 шықәса ма инарсиханы акәра ирзытцәоу абантәиаауеи? Шһоуки уи ахһырыпшһауа ашһа ахауа зфыда афоуп, мамзаргһы урт зышһыцһылахһоу рыхныкәгапшһа иахылҟиааз акәны иахәапшһуеит. Сара сгәанала ари атак акацара зынза имариазоуп, уи казцо хәа избо, абыргцәа хатһыр дула иахһрызныкәои, настһы урт ацстазаараасы рахһ абжһгарақәа ихәартаны икарцо рхы иахһалдыршһои роуп»⁶².

VI. Атаца аихабацәа ркны лҟымтра. «Акы симазым-куа дыкам рхәоит хабанцәа. Атаца лабхәеи лабхәында сихаби ркны лҟымтра хатһыркәцароуп, урт аихабацәа ртаца икалцо акы ргәамытцһаргһы иагһны актһы рызхәазом... Ларгһы урт рахһ еснагһ еицшһны илымоу ахатһыркәцара шһымац илымазаауеит, ахатһыркәцара шыкалцац икалцәоит», – ихәсит Лыхнытәи анхафы, 75 шықәса иртагылаз Тыка Басиат-ица Цһынцһуа ханиҟцәажәоз. Уи харгһы хикәшахатуп.

Шһоуки-шһоуки ус рхәоит, атаца лабхәеи лабхәында сихаби рыда уаф дыкамкәа, атаца уадафрак даниаргһы икалцарызеи, ацхыраара лыртаразы урт рахәашһас икалцозеи хәа. Уи ацкыс сиғһымзи урт рҟы ацәажәара дакәитзар?!

Хыхһ ишаххәахһо еицшһ, аихабацәа рҟы лҟымтра хақәшахатуп,избанзар уи уадафрак даниаргһы, лара

⁶² Лихачиов Д. С. Анцамтақәеи агәтаарақәеи. – Ленинград. 1989. – Ад. 478 – 479

лыхшыю аус аруны урт адырра рыташыа леакэлыршэ-
ит. Уи ус шакэу ханахэоит, иаххэап ацсуа лакэ «Амра
аанызкылаз аңхэызба». Аа, уи алакэ ишахэо: Ачара ане-
илга ашытахь, ачкэын (ах ица) иңхэыси иарси рымхарасы
ишыказ аңхыбжэон азэ җитит: се, аңшэма укоума хэа.
Ах ица абгъаахэа доаңкэан, иесилахэаны дындэылцит.
Дындэылцит, аха уаха дыхнымхэит. Дыңшит, дыңшит,
аха лхаца данылымбаза, икалаз иани иаби идлырдырыц
азы ачамгэыр ианцаны абас лхэо далаҗит:

– Уаа, ди, ди, аондуаа,

Шэычкэын заңо дахындэылцитыз дмааит.

- Уаа, ди, ди, аондуаа,

Шэычкэын заңо дахындэылцитыз дмааит.

Аондуаа ртаца ас еиңи ашэа шылхэоз рахан, сигэны-
от, рычкэын ихзси хэа ишталт»⁶³.

Абасала, атаца ианылгэаңха, намысла, цсуаңас-
ла,хатырқәңарала, җымтзакэа, лчамгэыр ала, дзыкәшэаз
лхаца итааңэа идлырдырит. Иаахгаз алакэ ишахэо афор-
ма адагы, дасакалагы атаца дныкэар калоит. Хыхь
ишаххэахыо еиңи, аҗымтра ацсуаа баша иаңырымцазар
калап, уи хатырқәңароуп.

Хара ласы-ласы, ажэа сизадала, иаххэоит абицара җа
сипагыло Ацсуара рылаазатэуп хэа. Аха, мшэан, Ацсуа-
ра адырра инарцауланы ақэыңи иоуратэы даазатэза-
ми? Ацсуара шдыртэу ус хыхь – хыхыла акэзам, интқа-
аны, дасакала иаххэозар, иара апсабара шынсибакэу,
адөкэси, ашыхақэси, азиасқэси, амшыни, ажэлар рын-
хашыси, рыбзазашыси, рқабзқэси, рңасқэси, рлакәқэси,
ражэаңқақэси, рашэақэси, рыкэаппарақэси, рыхэмар-
рақэси рыла ауп.

Адуңэа рғаңхыа изцаара хаданы икэгылоуп ақэыңи
иаңсуара бзиа иибо, иара агэынкылара илшо иаазара.

⁶³ Амра аанызкылаз аңхэызба.- Акэа. 1983. – Ад. 7 – 8.
Еиқә. С. Зыхэба.

Аха Апсуара акапаразы, амѡацгаразы иатахуп, иара за-
кѡу ахата аилкаа амазаара. Апсуа иапсуара амаза, аѡу-
рых шака ибзианы идыруа акара, убриакара уи аѡабырг
агѡынкылара аиусит, иара убри шизааигѡу сицш ара-
зкгы иманы дканаѡит. Аразкы иашаѡкѡа змоу – арт
зегъ раѡхѡазаггы Апсуара адырразы ицшаауеи, иазхѡы-
цуеи роуп.

Хгѡанала, хыхъ иааѡу ахѡахѡа ссирзаѡа акы аткыс
акы сигыны иѡу еиѡагыло аѡар Апсуара адырразы
ицшаауеи ихѡыцуеи иканаѡит. Уи ус шаѡу арѡабыргу-
еит адунеи зеггы ахынзаназаазо зыхъз ахыѡѡаз, Апсны
азышѡахѡѡ Фазиль Искандер иажѡаѡа: «Иарбанзаалак
акѡиара злоу ашѡкѡы аѡаѡы аламыс иланаазоит».

Апсуа ѡараѡѡ, академик Хѡыхѡыт Бгажѡба иѡуан: «
Апсуара – шытрамырзѡу» хѡа. Ааи, уи ииашаѡкѡаны
шытрамырзѡу. Иара убасггы «... хѡаѡадггыл Апсны
адггыл аѡы зегъ рааста ицшзоу акѡакѡѡа ируаку, насггы
анхара-анѡыразггы даараза иманшѡалоу» (Ф. Искандер)
аршѡѡкакачразы имаруѡу, ишахѡѡу ххы иахзархѡозар!

Аѡыхѡѡаны, хажѡа ххѡркѡшар хтахуп, ахзыргара иа-
шытамыз хѡост гѡлымѡѡах, епиграфс хыхъ зѡѡахѡаѡа
хгахѡу, Апсуареи зыѡаѡадггыли рзы згѡы каимат тыхны
изкыз, апатриѡт ду Радиѡн (Кѡыри) Цѡыѡѡба «Апсуара»
хѡа хыс измоу иажѡеинраала шыахѡ аѡыѡѡахала:

Аѡеи дызмоу –
ѡара дѡѡыѡѡала
Имѡа дыѡѡѡа –
апсуароуп!
Изумун уара хѡдыѡѡѡара,
Идырра иаѡѡа –
апсуароуп!

Раѡхѡа ирѡа ухатѡы бызшѡа,
Ирха Нарѡаа рашѡаѡа!

Ирха ишцәажәо ацсышәала,
Кавказ атзамц хышәашәақәа!

Иркы уцсадгьыл абзиабара,
Ианатахугьы джәылар ауп!
Уи анасыцаз ақәцара -
Фырхацароуп,
ацсуароуп!

**АПСУАА АУСЕИЛЫРГАРАҒЫ АЦАСИ
АҚБАБЗИ РХАРХӘАШЬА
(ХХ ашәышықәса инаркны иахьатәи ҳаамтанза)**

ХІХ ашәышықәса аәбатәи азбжазы, Урыстәыла Кавказ ашәаны бағъаза ианықәнарғыла, цъара акы иацәым-шәо иагъыцәыцхамшәо, ахцәара иацәынхаз ашәхарыуаа иахагъы ирықәымчуа иалагеит. Аимпериатә напхгара акәзар, хара инаскъоз рполитикатә гәтакы нагзо, нацънатә аахысижътеи иныкәыргоз рцаси рқъабзи «абнауаа ирзакәануп», асың адемократиатә принципқәа ирцәыхароуп хәа сытгас икацаны, рхәынтқарра аонутқа имәац-ргоз айтәкрақәа ирылагзаны, ажәлар мчыла ирыдыргалейт, ирыцәтәымыз «ацивизизациатә» закәанқәа⁶⁴.

Рацхъаза айтәкрақәа зныцшыз ируакуп аусзбара. Урыстәыла ХІХ ашәышықәса актәи азбжазы Дали, Цабали мацк ихьшәаны Самырзакани ишыкарцахъаз сицш, ари ашәышықәса анцәамтаз Ацсны зехьынцъара сиесыркааит аокругтә уззбарақәа⁶⁵.

Аокругтә уззбара анапацака иааныжъны ашәаугәтә усқәа рыда, егъырт ацәгъоурақәа зегъы реилыргара.

Аокругтә уззбара хантәәра азиуан, уи адгъылцакы-ра иахагылаз аурыс ачынуаә. Уи инаәс, аусзбара алахәылацәас икан, ажәлар иалырхуаз цшәык азбаәцәа.

Ацсуаа рқъабзтә зин мап ацәкны, аимпериалтә уззбара алагалаґы, аокругтә уззбара аиәкаара, ари рацхьатәи аитасратә шыаәан. Кавказ итәаз аимпериатә чынуаа, ари аус лассы аиәкара шыртахызгъы, рацхъа уи аәыза атагылазаашъа маншәала рымамызт. Избанзар, аимпериатә чынуаа ганкахъала ацсуаа рқъабзтә зин иацсам,

⁶⁴ Краевич. Несколько слов о применении народных обычаев к судопроизводству в Абхазии. – СССКГ. Вып. IV. – Тифлис, 1871. – С. 36.

⁶⁵ Дзидзария Г.А. – Труды. Вып.2. – Сухуми, 1990. – С. 24.

аеыц пстазаара аизхара иапырхагоуп хәа мап зцәырку-аз, даеаганкахьала иазгәартон уи адемократиатә шыта цатцәыс ишамаз, ацәгьуаф икәырцоз ахьырхәрақәа иаха аморалтә казшыа шырмаз⁶⁶. Убри акнытә, урт ирытан азин, «иашоу аузбара» хәа ирцхьазоз рхатә закәанқәа ишынеибаку иаларгалаанза, аамтала ацсуаа рқьабзтә зингы ахархәара арталарц⁶⁷. Уи иахкьаны, атыцантәи ауаапсырси, Кавказ итәаз аурыс администрации акырынтә аймакқәа рыбжьалахьан⁶⁸.

XIX ашәышықәса анцәамтаз ишыақәгылаз атагылазаапшыа, уамак асампсахит XX ашәышықәсазгы. Ари аамтазгы, Ацсны шынеибаку рацхьа Урыстәыла аимпериси, анаос Асовет Еидгылси ирыхәтакын. 1919-1921 ашықәсқәа раан Ацсны акыртуа меншевикцәа рнапац-ака икан.

1919-1921 шықәсқәа акыртуа меньшевикцәа Ацсны рымпыцхаланы, ирбалакь кацо ианалаз аамтазы, хыцхьазара рацәала иазхаит, уаанза ацсуаа ихьымзгуп хәа ирцхьазоз агычрақәси архәрақәси. Ари ашықәсқәа рзы инхоз, згәы силгаз, зыцсадгыли зыуаажәлари рлахьынца иазхәыцуаз ацсуа интеллигенция ахатарнакцәа арт ахәымгарақәа иреагылан. Рацхьаза ацсышәала итыцыз агазет «Ацсны» рхы иархәаны, реазыршәауан аус цәыц-сыгақәа раанкылар⁶⁹.

Ацсуаа ртоурых аеы ари рацхьатәи шыасан, акыцхь ахархәарала ицәыцеыгаз аусқәа рапыркәкәара азыкәпара, ажәлар нацьнатә аахысижьтәи иныкәыргоз, рыцстазаара иашьагәытыз иреицгьу апаскәси ақьабзқәси реиқәырхара.

Ари аамтаз зхыцхьазара рацәахаз агычрақәси, архәрақәси, ауафшырақәси ирыхкьаны, апсуаа, аихарак асар

⁶⁶ Краевич. Иарбоу аусумта. – Ад. 24.

⁶⁷ Зизариа Г.А. Иарбоу аусумта. – Ад. 24.

⁶⁸ Краевич. Иарбоу аусумта. – Ад. 27, 174.

⁶⁹ Агазет «Ацсны» 1919-1921 шш. / Еикәиришәеит, апхьажәеи азгәатәи ишит У.Ш. Аюзба. – Акәа, 2006. – Ад. 67-68, 81, 426.

иреиуаз абахтақәа иртакын. «Убас ҳакоуп ҳара апсацәа, хашколқәа иртоу ачкәынцәа реиха абахта итаку еихауп» ҳәа иоуан уи ацыхәала Симон Басариа (Ацсуа)⁷⁰.

Аменшевикцәа рхаан ишьяқәгылаз аҭагылазаашьа, уамак асамцсахит Ацсны асовет мчра рацхьатәи ашықәсқәа рзгы.

Асовет мчра анышьяқәгыла рацхьатәи амшқәа инадыркны, Ацсны ахәынтқарра анапхгаоцәагы аурьс революционерцәа иреыцшны мап ацәыркуа иалагеит ажәытәра иатәуп ҳәа ирцхьазоз азакәанқәа⁷¹. Рхатә зақәанқәа сикәдыршәанза, мап зцәыркуаз рхатыцан, аамтала ацпақәа арбаны Ацсны иалагалан РСФСР-и, Қырттәылатәи ССР-и русзбарақәа⁷².

Ацхын 1921 шықәса алағамтаз ССР Ацсны Аревком ишьяқәнарғәҭсит «ССР Ацсны ауаажәларратә узбара азакәан» (Положение). Май 6, 1923 шықәсазы, ари азакәан цсахрақәак алагаланы ситарьдкылан ССР Ацсни ЦИКи СНК рықәцарала⁷³.

ССР Ацсны 1925 шықәсатәи Аконституциясы, Асовет мчра аихьзарақәа ахьчаразы ишьяқәыргәҭәан иаку ауаажәларратә узбарақәа.

ССР Ацсны анапхгара ганкахьала асыц аамта иақәшәаша азакәан ҭыцқәа шаларгалозгы, дасә ганкахьала зынза мап рзацәкуамызт ажәлар идыреиаз апасқәагы. «Так, коренным жителям Кабардино-Балкарской Автономной Области, – иоуан А.М. Ладыженски атрадициатә узбара дазаатгыло – было разрешено судиться в своих третейских судах на основании местных обычаев»⁷⁴.

⁷⁰ Иара уа. – Ад. 60.

⁷¹ Сагария Б.Е. Образование и укрепление советской национальной государственности в Абхазии (1921-1938). – Сухуми, 1981. – С. 60.

⁷² Иара уа. – Ад. 60.

⁷³ Иара уа. – Ад. 132.

⁷⁴ Ладыженский А.М. Очерки социальной эмбриологии // «Научная жизнь Кавказа». – № 2. – М., 1997. – Ад. 29.

А.М. Ладыженски иажәакәа Кавказ Нхыц ажәларқәа ишрызкызгьы, иазгәататәуп асовет мчра рацхьатәи ашықәсқәа раан, ари абыза атагылазаашьа Ацснгы ишахцылоз. Ацас ахархәаралоуп Ацсны асовет мчра рацхьатәи ашықәсқәа рзы атыц излақәпаз, акраамта шьтра-ла айгара зыбжъаз Апшәаи Амчааи реймак⁷⁵.

Ари аамтазоуп, Нестор Лакоба ихәатәала, Осман Тәанба атыц ианықәица, Гәдоута ауезд асы ашьаура иадхәалаз ус гәгәак⁷⁶.

Ари абыза, ажәыгтә мап анацәыркуаз, асыц макъа-наз иахәтаз амч анамамыз аамтазы, аймак атышәныр-тәалараҕы даара рцакы сизхаит, унеишь-уааишь хәа зар-хәоз аихабацәа. Анаос қытацыцхьаза аиныршәаратә комиссиакәси, Аихабацәа рсовети ансеҕыр-кааз ашьтахь, арт афункциакәа дара рахь ииасит.

Апсуаа ртоурых асы икамлиацт аамтак, ажәлар русси-лыргараан атрадициатә принципқәа рхы ианадмырхәоз. Ари абыза атагылазаашьа атыц аман Асовет аамтазгьы. иагъараан икалахьан, Асовет закәанла зус рызбаз ацә-гъауаҕы, анаос аймак аизхара аимурц азы апсуацастгьы ианеилдыргоз.

Асовет аамтазы, иара иахьагьы анкәеицш зеимак атыц ирзыкәымтаз аныха иацагылоит. Аныхаҕы ганк ма аҕганк қәон, икалаз аус асы дара ицқьоу ала. Ацәыз зауз аган, ирцәызыз рзымцшаар, зыгәра рзымгәоз ма абри абы-за хьызуз анцәа дибааит хәа аныха апхьа ибҕон.

Аныха апхьа ақәра, айбарқәра апсуаа нацънатә аахы-сижьтәи ирыман, Асовет аамтазы икалаз аитакрақәси ан-цәахацара ахьцсыҕахи ирыхкьаны уи мацк иацәхьацуа иалагеит. Уи иахкьаны ицәырцит амц «ныха зфозгьы».

Ари аамта ицәырнагеит, иеҕшу даҕа тагылазаа-шьакгьы. Иаххәап, ажәлар икалаз ацәгъара ашьоура шахьлҕеиаауа рбозар, икалон уи «аурыс закәанла» иус рызбап хәа ахәынткарратә усзбара данартәозгьы. Ика-

⁷⁵ Инал-ица Ш. Д. Иарбоу аусумта. – Ад. 445.

⁷⁶ Гожба Р. Обычное право абхазов как возможный источник методов народной дипломатии // Роль неофициальной дипломатии в миротворческом процессе. – Ирвайн, 1999. – Ад. 80.

аимак аанкылары шлылшоз сицш, икалон уи анлырцых-
цыхуазгы, аус сиҳау ахь ианкылылшозгы.

Ҳазлацәажәо аамтазы, Тырқәтәыла инхо ацсуаа, Ұ-таацәарак ирыбжәлаз аимак ахы аныцнах аанкылары шлылшозгы, уи атыцан ан лычкәынцәа раб ишәа ры-
мукәа даанымгылеит. Ан лгәы аапыртны, – «сычкәын-
цәа, шәаб ишәа шәзымузар, абри акыкахш ишәастаз
шәцырхагахааит», хәа дшәиуан⁸¹.

Атыхәтәан ан лгәахәара шыназзгы, аимак асарт-
бааит, амац акнытә ацстбарақәси ахцәарси зцу аус ахь
икылнагсит, иахәа уажәраанззгы атыц икәпам.

Аимак аан, аихарак напышәашәыла ианеисуа, ацхәыс
деибагар, илылшон аибацкара аанкылары, иагәа сгәсиҰ-
уп хәа зхы зыцхәазо ахаца ахьымзг иргара, ипату ахера.
Уи азы ацхәыс деицмхакәа, лага хәа илцхәазоз, еисуаз
ахацәа руазәк лкасы икәыршара дахьзар акәын. Ас зы-
хьыз ахаца ихы, имч дақәгәыцуа дыказаргы, ихьымзг
даиааины, дзыкәшәаз исанрааланы исааникылар акәын.

Ҳазлацәажәаз аус аоызацәкәа атыц аман, шықәсы Ұы-
ноажәа рацхәа, Гәдоута араион қытак асы. Аимак зыбжә-
лаз ахацәа руазәк итаца, аимак лсалагаланы, лабхәында
дицхраарц азы лсазылшәсит рага лкасы икәлыршарц.

Ацхәыс лыгәтакы шылзынамгззгы, аисра аанкы-
лан. Лабхәында еисуаз ахаца, имч дшақәгәыцуазгы,
ахьымзг ихы иамыргакәа исаанкыланы, ачаракынтә
дықәцны дцсит⁸². XX ашәышықәса, аихарак уи актәи
азбжазы ашәоура иадхәалоу аусқәа, ацсуаа имҰапыр-
гон рабацәа рабдуцәа ишныкәыргоз сицш. Аус иатаххар
иалшон ашәаус здыз аргама иаартны рага инеиҕагыланы
итархара.

Ацсны Асовет мчра анышәақәгыла алагамтазы, Ешы-
ра ақытан инхоз Гәлиа Камшыш иҕситба даныршә,
иршәыз иашәа Ҳафиз димцәуит. Ашәоура игәы итак-

⁸¹ Аюзба Саим иҳәамтоуп. Диит 1969 ш. Гәма ақ Тырқә-
тәыла, хіҕцәажәеит 2007 шықәсазы.

⁸² Смыр Григори иҳәамтоуп. Диит 1947 ш. ақ Абғархықә,
хіҕцәажәеит 2008 шықәсазы.

Аизараҕы сизаз зеггы еиҕсакны ирызбейт – ашьра кэзэз ақыта далымҕыр ада ҕсыхха шыкам. Уи анаас, аизараҕы иҕаажооз аймак зыбжыз ирызёлантөйз аиҕабаҕа иазгөартейт, хатала ашьра кэзэз ида егырт, иҕы иахылҕызгы раҕха инаргыланы, азэы ипиизымгөйшуа, ишеибаба, ишеибабало⁸⁵.

Имачым иахьатэи хаамтазгы Аҕсны аонуҕка икало аймаккэа аҕсуаҕас, традициала ирымзбакэан ианзеи-лымгогы.

Убас ааигэаза, Аҕсны кытак аҕы, ауаашьра иахьаны аиҕара рыбжальсит, өтааҕараки дара ирыхыҕшыз ртын-хаҕэи.

Ашьра кэзэз ахэынҕкарратө усбарта иешритазгы, ақыта администрация ахадареи, абыргэа Рхейлаки аймак аҕсуаҕас еилдмыргакэан уаха ҕсыхха камлейт. Аус зезалазгалаз аиҕабаҕа ирыбзоураны аймак аанкылан, хатала дара аҕтааҕарак рыда, егырт еижёлантөкөоу зеггы еибабаратэи икарҕейт.

Зыҕсадгыыл аҕы инхо аҕсуаа реиҕиҕкөоуп, амшын нырҕэ икоу хҕынҕбуаагы аҕаси аҕбази ишазыкоу. Аракагы иагыараан икалахьейт, аймак атышэныртэалараан атыркэа зекэанкэа мчиданы, аус аҕсуаҕас ада аилгара анзалмыршахоз.

Убас ҕыркөтөйла уаашьрак аҕыхэала, ахэынҕкарра азакэан ала, зус збаны 17 шыкэса зхызгаз Манча, абахта дантыҕ, иишыз иҕа, саб ишпа тасырхом хэа дишпашөарыҕуа далаҕейт. Манчагы ус баша унзыдххылоз иакөмызт, аха дзыкөшөаз аҕагылазаашпа еилкааны, иага иеиҕаиҕуамызт.

Ус ишыказ акөымкэа, енак имашпына абылтэи теитөит хэа дахьнымсахыҕыз, илаҕи найкөшөейт, иага Миха, ҕыҕык атыркөҕэа икөпапаны иҕкара ишаҕыз.

Манча сыла шааҕшуа аҕсууак дырҕкоит ихэан, лабак аашыҕхны, иага диҕхрааразы еисуаз дрылалейт. Миха

⁸⁵ Барцыц Р. Ауаашьра калейт, аха... // Агазет «Аҕсны». – 2002. – №37-38.

дызкəымгəыцзоз ацхыраара шиоуз аниба, игəы хапахан, дзыцкоз аҗачкəыми лабеи иадыргеит.

Уи ашьтахь Манча, Миха дынидгылан – «Уххь згеит, уарей сарей хайҗацəоуп, аха ари зыкасҗаз акы сыҗенахп хəа акəзам, Ацсуара азоуп» ихəан дынидҗны дҗеит⁸⁶.

Уаанзеицп иахьагы Ацсны жəлацпцхьаза реазыр-пəоит рəнуцка ацкьарей аилибакаарей аказаара, ахьы-мзг адымхалара.

Аижəлантəкəа реизаракəа рəы арт азцааракəа ишры-лацəажəогы, Смырааи, Сымсымааи роуп ари апробле-макəа шəкəы-быҗпшəыла ишьтхны, закəанк ахасабала издызкылаз. Урт реизараҗы ишырызбаз еицп амахагьа-ра кзцз «...рызцаара аиашьаратə еилазаара анапхгара ахəапшует, аара зыдхалаз дахьдырхəует агəсанцара инаркны аамтала (3-10 ш.), ма наунагза Ацсны иалцара, мамзаргы икаицз махагьаразар, ирейхазоу ахьырхəра⁸⁷.

Апыхəтəантəи аамтазы имəапцсуа ахтыскəа лабсаба иахдырбоит, аус еилыргараан, ацсуаа рыəнуцка атра-диция аус шауа, амч шамоу. Уи машəырны икамлеит, изыхьазгы зегь рапхьа иргыланы ажəлар знысыз, иа-хьагы изтагылоу атоурыхтə мзызкəа роуп.

Ари аəыза аҗагылазаашьаан ихадараны икоу аоуп, атрадициси зымчхара аизхара иаəу аофициалтə закəани еиəамгыло, дара-дара еимаданы ихеибартəауа ажəлар рус аҗы рыхькəккəа нарыгзаларп.

⁸⁶ Аəзба В. Д. Ацсуара – ацсуа ихьызгы ихьымзгы // Ага-зет «Ацсны». – 2005. – №55-67.

⁸⁷ Смыр Г.У. Еижəлантəу Смырааи Сымсымааи риашьа-ратə еилазаара иаркьаəу атоурыхи урт иахьа инькəырго ацкаракəеи. – Акəа, 2007. – Ад. 14.

АПСУА ЖЭЛАР РЫКЭАШАРАКЭЕИ РЫРКЭА- ШАГА АШЭАҚЭЕИ

Цоа змазам ашәа хазынақәа рымоуп ацсуа жәлар. Ашәышықәсақәа, азқьышықәсақәа ирыламырзқәа, аби-
царала инеимда-ааимдо иааргоит урт дара. Ацсуа ашә-
ақәа, рмелодиақәа рыцшзарала, дара ргармония аори-
гиналрала, жанрлеи формалеи рбеиарала, даеа музыкак
иарбанзаалакгы иеицшзам. Формала ихәтазацәқәаны,
мамзарггы икуплетқәаны ауи ишсилоу дара. Онуцкатәи
гәалаказашәалаггы, диалозонлаггы идуззақәоуп урт.
Ацсуаа рашәақәа ркны лирика цаулазала иаадырцш-
уит дара ргәырғарақәа, рылахьсеиқәарақәа, иаадырц-
шусит дара рцәанырра цкәақәа.

Адуи икәынхо ажәытә милатқәа егырт зегь ре-
ицш, ацсуааггы ирымоуп еиуеицшым ашәақәа рацәаны:
ацәа (аусура) ашәақәа, афырхацаратә ашәақәа, атоурых
ашәақәа, ақьабз ашәақәа, акульт ашәақәа, убас егырт-
ггы. Убарт жәнакы ирныцшусит дара ржәытәзара, дара
рықәра адуззара. Арт, егырт рылымкаа, диалозонла-
ггы иаха итшәақәоуп, структуралаггы (еиәкаашәалаггы)
акыр ипримитивтәқәоуп. Ладла – ацсуа жәлар рашәақәа
иаҳаразак иониитәқәоуп, ма имиксолидиитәқәоуп, мам-
зарггы ифригиитәқәоуп.

Ацсуа жәлар рашәақәа, иара убасггы, ихатә чыдара-
ны ирымоуп абжырацәара. Урт ашәақәа реиҳаразак
ө-бжык рыла ишәақәгылоуп. Аха аамта дузза ишахысу-
аз еицш, урт хәычы-хәычла х-бжыктәи ашәақәа рышка
иасуа иаиуан. Дара шжәытә ашәақәоу реицш, реиҳа-
ракгы иркәшәоуп ажәытәтәи аполифониатә форма-
қәа: абурдонтәқәа, абассостинаттәи акомплектәи аб-
жырацәарақәа.

Гәғәалаза ажәа атекст иадхәалоу ацсуа жәлар рашә-
ақәа рритмикаггы уафы ишимбац ибеиоуп, лымкаалаггы
ахаз-хатә кәшәа рымоуп.

Ажәлар рырҕиамта ианакәзаалактыы ажәытәра азыхәан имузеитә баканы иказамыт. Уи зхысуаз ашә-ышыкәсақәа, азкышыкәсақәа рыонутка эпоха ыщс иаазыниауаз иарбанзаалактыы иаланагалоз ащыцрақәа аадкыло иҕиауан, иазхауан, ыщ-цәала силиаауан, есаа-ира ибеиахон. Убас, ацсуа шәақәагы рмелодика, абри акара аамта дузза иахьахысуаз, иара аҕиара амѡан ацәа ыщ шьтыхуа иахьаиуаз – есааира иҕион, иазхауан, ибе-иахон, аха иара ахаҕра акәзааит, атрадициақәа рымчра акәзааит ак мырзкәа, иахьа уажәраанзагы иаанаҕеит.

Ацсуа жәлар рашәақәа рмузыкатә стиль ачыдарақәа иаха иалкааны иаащусит, егьырт рааста иаха ижәытәзатә рҕиамтаны икоу, ацсуа бзазаратә ашәақәа ркны. Абзазаратә ашәақәа ирҕиуоуп – ажәлар рыбзашащы аазырщшуа ашәақәа – ацъа ашәақәа, аркәашага ашәақәа, алирикатә ашәақәа... Ацъа ашәақәси, убастгы абзазаратә лирика иҕиуоу ачара ашәақәси – уажәраанзатәи хусумтақәа рыкны хрыхцәажәахьсит. Убри акнытә, абрака иалкааны, хара итахцарц хтахыуп аркәашага ашәақәси агара шәақәси. Абри астатиа акны иара убастгы хара хезахшәоит ацсуа хорегография ашәақәгылара астап хадақәа аахарщшырц, ацсуа аркәашага ашәақәагы жанрлеи стильлеи лымкаала чыдарақәас ирымоугы сизаагарц, исидахкыларц.

Жәлар рыкәашарақәа ркны иаащусит ажәлар рыц-стәзаара иҕиуеищшым аганқәа шырынщшуа сахьаркыратәла. Жәлар рыкәашарақәа жәпакы, дара ирыцарккәо рыла, аусура апроцессқәа ирыдхәалоуп. Абри азыхәан иҕырщшыгацәкьаны ауп ишыкоу ажәытәзатәи ашәары-цацәа рыкәашарагы. Абарт акәашарақәа ркны инт-каацәкьаны иаадырщшусит ашәарахқәа рныкәашьақәа, рхымѡагашьақәа, рказыща чыдақәа, иаххәап, австралиаа ирымоу – «Акенгуру кәашарҕи», «Амшәкәа рыкәашарҕи». Асовет хәынтқарраҕы аненеццәа ирымоу «Анерра кәашарҕи» убас егьыртгы⁸⁸.

⁸⁸ Гребнев А.Ф. Критический обзор музыкального творчества народа адыге-черкесов / Адыгейские народные песни и мелодии. М.-Л., 1941. – Ад. 207.

Ауаажәларра атоурых җиара атагылазаашыа зейиш-роу сицш ала, абарт, хыхь зызбахә ххәаз ашәарыцацәа рыкәашарақәа, бжеихан, ашәарыцарақәа ркны акы ирыхәозшәа ирыцхьазон. Ашәарах ахымәацгашыақәа кацо, дара ашәарыцацәагы ашәарах асабрада реацо, убри асахыа ианаало аматәа-фытәа рышәтцо, рыкәашара акынгы иара аныкәашыақәагы аарцшуа, ашәарыцацәа гәыгуан, убырт рыла ашәарыцарафы ихәкәсиап хәа. Убас, Аәадатәи Америка акнытәи аиндесццәа рышәа-рыцарақәа раан, рыкәашарақәа рыла, ршәақь цынцәкәа иахыырсашәаша иадрыцхьалон амшәкәа, ақәыцымақәа, ага-уарбақәа, убас егыыртгы.

Хыхь зызбахә ххәаз акәашарақәа анцәырт ашьтахь, аамтақәа такәы анца, игәарлаз акәашарақәа иреиуоуп, дасу ирыцаркқәо рылагы, хореографиатә шыақәгы-лашыалагы иеиуеицшқәам, ақытанхамәатә усурақәа ирыдхәалоу акәашарақәа литвааи, латвиааи, авенгер-цәеи ирымоу «Азлагара» кәашара, авенгерцәеи австриа-аи ирымоу «Архцәа рыкәашарақәа», убас егыыртгы.

Ажәытәзатәи акәашарақәа иреиуоуп, ага иабашыра асахыа аазырцшуа, ар рыкәашашыақәагы. Ар рыкәашарақәа раан, зықьык сицықәланы, знык ианеицыкәашалозгы ыкан. Ажәытәза сицрымшәо, аримлианцәа, ацъамцәа, ар рыкәашарақәа ианыкәашалоз, рахәақәа тыхны, атахсаххәа иааинкьо, иеижәыло, аибашыра асахыақәа аадырцшуан. Дара убарт акәашашыақәа релементқәа рылоуп ақыртуа жәлар уажәтәи рыкәашашыақәагы – «Хоруми», «Парикаоба», аказакцәа рыкәашашыа – «Гонти» – аибашыцәа рхацара, ргәыцәғәара реибагара, апсадгыыл азы ахамеигзара аазырцшқәо.

Жәытә-натә аахысгы ажәларқәа ирыман абзиабара иазкыз акәашарақәагы. Убарт рзы җырцштәқәас рыхыз ххәарт алшоит: ақыртқәа рыкәашашыа «Қартули» захызу, аурысцәа рлирикатә кәашашыақәак, убас егыыртгы. Ажәларқәа ирказшыоу аиумор икказа ирныцшусит аурысцәа реицлабратә кәашашыа «Переплиас» аукраин-

цәа рыкәашашыа «Шевчук», абелорусцәа рыкәашашыа «Иурочка». Арт акәашарақәа иаадырцшусит ибжыагыало атыцхацәа ирышьтоу арцыс ихаҕсахыа.⁸⁹

Ажәлар рныхәарақәеи рқьабзқәеи ирыдхәалоуп сикәшаны акәашарақәа, аибаркырақәа. Аибаркырақәа – ажәытәзатәи жәлар рыкәашаратә казара исиуоу кәашарақәоуп. Урт раан гәыц дук ауаа рыкәашарақәеи рашәахәарақәеи рыла цстазааратә сахыак аадырцшусит. Абри еицп акәашашыақәа рыман, иахыагы инханы ирымоуп амилацқәа жәпакы ахәса рыкәашашыа «Кумми» – Аладатәи индиаа, аибаркыра кәашашыақәа ирылцыз кәашарақәоуп афранцызцәа рыкәашарақәа «Бронд», «Рондо», «Фрондола», аиугославцәа рыкәашашыа «Коло», аболгарцәа рыкәашашыа – «Хоро», убас егыртгы⁹⁰.

Акәашарақәа акырза аритм рыцоуп. Ажәытәза акәашарақәа ритм ацгагас ирымаз ацла гәаҕақәа ршыапқәа рысра иахылпуаз ашытыбжықәа ракәын. Иара абри иахеианы ауп ишыкалаз ацыхәтәан адаулқәагы, акыацкыацкәагы, убас абарт реицшқәа егыртгы. Милатс икоу иарбанзаалакгы дасу рыкәашарақәа ркны рхы иадырхәоит дасу рхорсографиатә бызшәа, рмузыкатә мелодиақәа, рритмқәа, дара убарт ирыкәыршәангы ишыақәдыргылон рдестқәа ркоординациақәагы.

Хых иаххәаз аҕиара амҕа абызацәкыа иахысит ацсуаа рхорсографиягы. Ацсуа жәлар рашәахәаратә фольклор, ажәытәра иалганы, имырзкәа иахзаанагесит, зегь рацхыаз агы ашәарыцацәа ртрадициацәа кәашарақәа. Атотематә кәашарақәа, мамзаргы ашәарахқәа рсахыақәа шытыхны акәашарақәа ацсуаа ирымоуггы рцәыртра – кәҕиарала ашәарыщарақәа ирыдхәалоуп. Абарт акәашарақәа ркны акәашаҕ илшоз зегь рыла иеишәон дыззышәарыцоз ашә-

⁸⁹ Бардавелидзе В.В. Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусства грузинских племен. Тб., 1957. – Ад. 55.

⁹⁰ Владыкина-Багинская Н.М. Русские хороводы и хороводные песни. М-Л. 1951.

арах ацшра, аказпша ааирцшырц, ашәарах иеицшитәырц. Ацстазааразы ақәара акны иқәаша ҫыцны, иара ашәарах ахата абзоурала ашәарыцараҫы ақәсиара алыршара акәын изыкыз атотематә кәашарақәа. Ажәытәза ацсуаа тотемас ирыман иеиуеицшкәам ацстәкәа, ашәарахқәа. Ажәытәза аахысгы ацсуаа рланарцшыра акны ирыман «Амшәкәа рыкәашара». Абри акәашара аан икәапоз ауаа ҫ-гәыцкны реыршон: гәыцшык акәашацәа ашәарыцацәа рыматәкәа ршәырцон, егы агәыц иалаз акәашацәа – ашәарыцацәа зышәарыцоз ашәарахқәа рцәкәа рхарцаны, рныкәашақәа рылагы, рхымҫацгашақәа рылагы – иахынзарылшоз убарт ашәарахқәа рыереицшыртәуан. Дара рыкәашарақәа рылагы иадырцшуан кәсиарала ашәарыцара апроцесс зегы асахықәа, иара акәашара ианианы иказ ауаагы ашәа ацырхәон, акыцкыцкәа, мамзаргы рнапкәа еиыркәон⁹¹.

Иеиырдыруа ацсуа нхабы бырг Кастеи Арстаа⁹² иишәоз ала, ажәытә, ацсуаа шәарыцара ианцоз аамтазы, заа исизон, «Амшәкәа рыкәашарагы» мҫацыргон. Хазну аамтазы – абри акәашарагы, иара иацу ашәагы ацсуа жәлар рашәахәарақәси рыкәашарақәси рансамбль арепертуар иалоуп.

Ачымаза ҫ ихәшәтәра азыхәангы акәашарақәа хәартаны ирыцхәазон ацсуаа, ажәытә. Ажәытәза ауаатәы ҫса ргәы ишаанагоз ала, чмазарас ауабытәы ҫса иаизцәырцлакгы дасу ахатәы нцәахәы аман. Абри акнытә, азәы даачмаза ҫхар, итынхацәа аалаганы, абри ачымазара анцәахәы ихәон, игәы дырцшқарц, ддыргәыбзыгырц иаакарымцоз егыкамызт, убри анцәахәы лыцха бзиала рчымаза ҫ бизылцхарц: абри акнытә убри анцәахәы изкыз ашәақәа рхәон, акәашарақәа мҫацыргон ачымаза ҫ

⁹¹ Гребнев А.Ф. Критический обзор музыкального творчества народа адыге//черкесов / Адыгейские народные песни и мелодии. М.-Л., 1941. – Ад. 207.

⁹² Хашба М.М. Абхазские народные песни и связанные с ними легенды. Рукопись 1966. Личный архив М. Хашба.

дахышытаз ауада акны сизаны. Абарт реицш аригуалтә ашәақәси акәашарақәси; апсуаа ирымақәаз рахытә иа-хыагы ибзианы иргәалашәоит «Атларчоца». Убас, иар-шышыз апхәызба дахышытаз аоны исизон ачацшыацәа. Ачымазааы лиарта даалцны, дкәашо данықәлалак, уака чацшыара иаины иказ асар рахытә лара иалылхуаз арпыс днесины дпыцкәашон, егырт зегы, иара акәашара иа-хызылоу ашәа «Атларчоца» ахы аатыркыаны ирхәон, рнапкәа ааинкьо.

...Абас ауп ишыкоу апсуа хореография ахыцхырта-кәа: Апсуа милатә хореография шытас иамоуп «Ие-икәшаны акәашарақәа», мамзаргы «Ажәа кәашара» хәа изышытоу, «Шьаратын», «Аибаркыра», ашәа хәауа, иеикәшаны акәашара «Аураашыа». Акәашарақәа зегы рахытә иаха ажәлар ирылацәаны икан «Иеикәшаны акә-ашара» хәа изышытоу, мамзаргы апсуаа «Напсибарк акәашара» хәа изышытоу «Ажәа кәашара».

«Шьаратын акәашара зыхкыз хәа ажәабжны ирхәо-ит ажәлар ркны абас:

Апангәара хәа иашытан Гагра анаоска цыара. Убрака ажәытәан инхон апсуаа. Зны ргәырсанзамкәа ишык-аз, азахәқәси, асазқәси нарықәлан, ирбаз зегы рыхца-ны икарцеит. Убаскан дхәынчаны дыргсит зейгәтамыз цхәызбакгы. Абри апхәызба илыхзын Шьаратын хәа.

Шьаратын лашыцәа, лтынхацәа зегь лышыталсит. дара асазқәси азахәқәси рқытақәагы инарылалан, ие-имдо, акыраамтаза лыцшаара иасын. Ацыхәтәан қытак акны дырбеит лара.

Шьаратын лашыцәа рахәшыа дызгаз дрымхны даар-гарц иалагсит аха дрырымтеит. – Лцынхәра даажәгар дпәахтап, – рхәсит, – мамзар дхазшәытом! – хәа икәгы-леит лара дызмаз.

Аха Шьаратын лцынхәра лыцшаарагы ус имариаз акы акәмызт, цхәызба бзиазақ лакәын лара.

Ирурызи! Шьаратын лашыцәа хынхәны рыоныка иааит. Иахыаиз азә дрыцшаан, дыхәханы дыргсит (Уба-скантәи аамта аан ауаа рыхәхауа, иртиуа икан).

Иаархөз ацхөызба дрыманы ицан, рахөшьа дсырхит... Рахөшьа дсыхны, дрыманы рыоныка амөа икөлөсит Шьаратын лашьцөа. Акыр ианааскьа, даргьы ауаа рыцымзи, азөы агөыргьафхөаша реихөарц азы аоныка дрышьтит.

Абри агөыргьафхөаша хөафы аоны дахьааиз, Шьаратын лтынхацөа иреихөсит:

– Шьаратын дсырхит, лашьцөа дрыманы иааиусит, амөа икөуп! – хөа.

Абри еицш ажөа бзиа захаз ажөлар, уагьы-гөыцхөгьы зегьы сизсит, гөыргьарахсит. Ачара руит (убаскантөи аамта аан «изны иказ» ауафы иаарей, ицсны игьылази – афьцбагьы еицшны ирыцхьазон. Икөыланы, знык ауафы даныргалак, ирхынхөра убри акара иуадафын).

Шьаратын лашьцөа дрыманы апта ианаатала, убрака иеинианы иказ ауаа зегьы аалыкөшан, рнапкөа ааибаркны, акөашара иалагсит. Иахьыкөашозгьы апшөаны ирхөон «Шьаратын» апшөа.

«Шьаратын» иеицькөашон атыцхацөси арцарцөси рацөафны. Икөашоз ауаа ф-радкны иааикөшаны игьылон, рнапкөагьы ааибаркны, ршьапцынпацөа ирыкөгьыланы, зны арыцгьарахь инкацо, зны – арымарахь инкацо, икөгьежьаауа икөашон. Абрака иакөшөан иказ ауаа зегьы, акөашацөа рыкөашарацөа аритм иакөыршөаны, рнапкөа синкьо, апшөа рхөон.

«Шьаратын» иеицпу акөашапшьагьы уцьлоит абазехаа рфольклор акынгьы. «Иара убри апшөагьы, акөашапшьагьы зхьылцыз Шьаратын лоуп», – рхөоит аедыгьцөагьы. Абар урт р-«Шьаратын» атөкст, апсыпшөала иеицтаганы:

Шырытым хөа изышьтоу
Ацхөызба сикөа, цынца-көры.
Ацла хпөаха дыкөтөоуп,
Ахөмарра лнаалом лара:
Уналыдгьылар дгөааусит,
Лтацкөымкөа усильтраусит,

Лан атакәажә лнапы дасуеит. –
 Абасоуп лара дшыкоу,
 Аха илеицәоугы дкалоит!
 Уахьлыхәацшуа ахаца цшра лымоуп,
 Лзамоәс лжакьакәа ыкәхәхә иаауеит,
 Ахәса рыбжьара дгыланы, дкылзырәуеит. –
 Абасоуп лара дшыкоу,
 Аха илеицәоугы дкалоит!
 Ашәақь ткьоит –
 Лара бзарбзануп, лхәоит.
 Абзарбзан ткьоит –
 Лара ари дыдроуп, лхәоит,
 Аха илеицәоугы дкалоит!⁹³

Хоресографиатәла «Шьаратын» зеицшроу хәа ирхәои, иара акәашара иацырхәо ашәа арэфрени («ахааира ашааира», «Рааира ахааира») зеицшракәоу рыла, хара хәцәымәашьо иаххәарц алшоит абри ашәаггы, акәашараггы амра акульт иадхәалоуп хәа.

Амра акульт иадхәалоуп иара убасггы егьи апсуа аибаркыра акәашара «Аураашьаггы», иара иацырхәо ашәаггы. Ажәытә аахыс инеицәхәо, инеимда-ааимдо абицарақәа ишаарго ала, иара абри ашәаггы рхәон, иаггыкәашон асаора аҭагалара иазкыз аныхәакәа раан.

Абри ашәа анырхәо, дара ашәахәацәа рыгәта иаакәланы икәашоит арцыски атыцхәацәа ыцьсеи. Атыцхәаа, нақ-аак арцыс идгыланы иахьыкәашо рсыршәоит иара иааимпытцәрааны ицәарц, аха арцыс даарсагьсжьуа цьарггы ишьтуам.

«Аураашьа» акәашараггы, ашәаггы Тьркәтәылантәи апсуаа иахьа уажәраанзаггы ирылацәаны икоуп⁹⁴.

⁹³ Гребнев А.Ф. Критический обзор музыкального творчества народа адыге//черкесов / Адыгейские народные песни и мелодии. М.-Л., 1941. – Ад.17).

⁹⁴ Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. – Ад. 88.

Абрака хыхь хзыхпәажәаз акәашарақәа рнаосгыи ацсуаа ирымоуп иеикәшаны, ашәа хәо акәашарақәа ире-иуоу, «Аибаркыра» акәашашыагы. Абри «Аибаркыра» ианыкәашо иацырхәо ашәеи, иацырго анапсинкыарақәеи рритм, бжеихан акәашапәа убаскак идырцакуеит, зыда царта амам акынзацәкыа инаргоит.

Хыхь зызбахә ххәаз акәашашыақәа анцәырц ашьтахь такә аамта анца ауп ацсуа хореография акны ианыкала оыцәа-оыцәала аицкәашарақәа: мацәыспәа иласны, ишпътхысаа ахацәа рыкәашарақәеи, атыцхацәеи арцарацәеи рлирикатә, абзиабаратә кәашашыақәеи.

Ацсуа жәлар рхореография акны инартбааны иаларцәаны икоуп арратә-массатә кәашашыақәа – акәашацәа ршыап цынцақәа ирықәгыланы акәашарақәа. Акәашара ашыкымтазыцәкыа мацәыспәа дыткыаны, акәашацәа рыгәтаны ишыамхқәа нышьтарс дыкәпраауа, даарылацалоит акәашаоы. Али-пси рыбжьарагы иаразнак ишыап цынцақәа даарықәгыланы, дшыацәхыртәауа, исиуеицшқәам акәашашыақәа зынагзара ак аткыс ак еицәоу аацәырго, иеынсеихоит. Абри инаишьтарххны азәазәала реаитныцсахло, иаакәлоит егырт акәашацәагы. Артгы, азәи-азәи еицлабуа, дасу римпровизация акны, иаха уаоы дзыргачамкыша акәашашыақәа, иацхәтәиқәа рыкәашашыақәа иреицшқәам цәырго, дкәашо дныкәлоит. Абри акынгы, акәашара аан, иара акәашашыа атехника еицш, убас иаразнак уаоы илацш иаацашәаратәи икам аниуансқәагы, акәымжә калтқәа рмырцысра азаарыгза зегы рыхшыо азырышьтлароуп.

Аинформаторцәа цьоукы-цьоукы ишыргәалашәо еицш, абарт реицш акәашашыақәагы рыман ацсуаа анкыа. Гәдоута араион Аацы ақытантәи атахмада Х.О. Смыр⁹⁵ ишихәаз ала, XX-тәи ашәышықәса алагамтазы иара иахәшьсехабы хаца данцоз лчара акны, арцарцәа ркамақәа тыхны икны икәашон. Акәашара ашыкы-

⁹⁵ Хашба М.М. Жанры абхазской народной песни. Сухуми, 1983. – Ад. 89.

мтазыцкыагы, хык-цшык арцарца камак-камак
рцыткны, оба-оба кама нак-аак рнапқа ркны икны,
иштхысаа икәшо, акәшапца иаарылацалон. Икәш-
шон иара убасты ахыцәра акны акамакәа хәба цынца-
ла иарсны, рыбжара иныбжәаланы, рыласрей рказарей
аарцшуа. Абри акәшара аан «Шьаратын» ашәагы
ацырхәон.

Ажәлар рашәахәарақәси, рыкәашарақәси, ргәырға-
ра дуза асахәқәси кказа иаалырцшуан аграф цхәыс Н.С.
Уварова «Кавказ». Абхазия, Аджария, Шавшетия, Посхов-
ски участок» хәа зыхьзны итлыжыыз ашәкәы акны⁹⁶.

«Амза гылеит, – лысусит лара, – иахәабалакгы иа-
арлашсит. Апта агәтан амца агәгәахәа исиқәырсит.
Иара иаакәшаны реаизыргсит зытауад икны заа иааз
ақытауаа. Арт ирылан тауади-аамстеи иреиуазгы цыт-
ык. Атауад иашәа, алашә, х-рахәыцк змаз аинструмент
аашьтихын, ахацара ашәақәа цытк аирхәсит, иаргы
ашәа ацихәон, абрака иказ егырт ауаагы зеггы абри
ицдыргызуан. Ибжы тымгакәа, ашышыхәа, инытк-
ны ашәа ихәон иара даарыцхаушәартә, инапкәа ара-
хәыцкәа иахырсыхоз ашытыбжә аарлахәа акәын ишгоз.
Ус, иаалыркәаны зеггы аазызымкит, ашырхәагы иоагы-
леит; ашәахәа ибжыгы иаха-иаха ицәгәахо, иаха-иаха
иашьтыцуа, иоапкәсит ашәа – уаанзатәи аибашьрақәа
ртәы, уаанзатәи ахацарақәа ртәы, хызрацарақәа, акәы-
ларақәа ртәы зхәоз ашәа. Адрухәагы рнапкәа ааинырк-
сәит, шыца ахырцарцагы ажәлар иаарылкәан, ишт-
хысаа ацсыуала икәшо иныкәлеит. Арт рсырцшы екха-
ны иаарылат: икәшо икәлеит зеггы – хара ихапыз
аеңәагы, асасәәагы, асаргы, абыргәагы – зеггы.
Жәпаык рахәақәа тых икны икәшон; абарт, бцарла
исиқәных иказ ашыхауаа – ацымшь сиқәаңәақәа, абле-
икәаңәақәа, рахәақәа тых икны рыкәашара – икәашара
хатараны акәын ишыказ!»

⁹⁶ Уварова . «Кавказ». Абхазия, Аджария, Шавшетия, По-
сховски участок» . 1891. Ад. 155-156.

1930 шықөсазы Апсны иааны иказ апөкөыооы Зинаи-
да Рихтер илыоуан:

«Шамахамзар, уаоы иибахьоу ирсипшым, абри иса-
хьарку аблабара ссир! Абжыы гоит апхьарца – амитат
ринструмент. Апсуа арпыс икөымжөы кахөхөа ақбафи
амреи силаланы итдырцьцбааз иблақөа рыла длыцхьоит
апхөызба... Лыцкы иацөкакараза, лыхцөы жөпа хөхөаза
лызқөа икөыршөны, жөафка шықөса иреихамыз цхөыз-
бак дыхиаала, лшьяпқөа зықөгылоу ахаскьынқөацөкьа
мыреуа, дицкөашо даақөлеит».

Апсуа жөлар рыкөашапшьяқөа сгырт амитатқөа
рыкөашапшьяқөа ишпыламөашьоз, ахазхатө-өра ирыма-
көоу ирылацөажөон апарауаа К.Ф. Гани⁹⁷, А. Бихай⁹⁸
убас сгыртгы.

Уажөтөи апсуа хореография акны икоуп жөлары
рыкөашарақөа, хыцхьазарала жөаба инареиханы. Убарт
ирылоуп: амассатө көашарақөа – «Апсуа чара», «Асар
реицлабра көашара», «Нартаа рыкөашара», «Ауапақөа
рышөцаны акөашара», ахацаратө көашарақөа – «Ана-
сыц», «Ахөатыхла акөашара».

Апсуаа рыкөашарақөа акөашаө илдыршоит аимпро-
визацияқөа рыкацарала иара ибаөхатөра (игөырцкөыл),
иказара, итемперамент ааирцшырц. Сахьаркыратөла
аназара, апцшазара аграция, апластика – абарт зегьы
ихазчыдаказшьяқөаны ирылоуп дара.

Ласышьяла апсуа жөлар рыкөашарақөа уаоы ишар
ауөит ахыткьа еицш иласны ишьтхьысаа ритм ццакыла
акөашарақөеи, иаарцшқаны, пластикатө сахьала апш-
шыхөа акөашарақөеи рыла.

Апсуа традициятө көашарақөа ркны зегь реиха злоу
апшьяпқөа русура ауп, иара убри ауп ицсуа жөлар рхорео-
графия акынгы чыдарас ирымоу дара.

⁹⁷ Ган К.Ф. Поездка в Мингрелию, Самурзакан, Абхазию//
Кавказский вестник №4, Тифлис, 1902.

⁹⁸ Buhan la civilization caucasienne, Paris, 1936. – P.86.

АПСУА ЖЭЛАР РЕСТЕТИКА АЗЦААРАКЭА

«...Ауаѳ иеиѳа хэ змоу арбан!

Ари рдырхъеит иагаѳы.

Нас зегъ реиѳа иѳизоу арбан!

Аригъ ацзааит – ауаѳы!»

Баграт Шынкэба¹

Аестетика иазку згэатарақәак

XVIII – тәи апһәышықәса аеиѳшамтаз (1750 ш.) ане-мѳц царауаѳ А.Г. Баумгартен (1714-1762 ш.ш) икыѳцхыит аестетика иазкыз рацхъазатәи анаукатә усумта.² Убрака уи ихы иаирхәаз ажәа «аестетика» ааигеит ажәытә быр-зен бызшәахьтә, – иаанагоит ацәанырратә, аилкааратә нырра, – хәа. Уаанза ауаѳы иѳилософиатә хәыцрақәа тырцаауан алогикей аетикей. Аестетика акәзар, филосо-фиатә матәарк аҳасабала, асазнакит ауаѳы дызну апса-барей, ауааи цәаныррала дшырзыкоу аилыркаара.

Ацарадыррақәа зегъы рышъатақәа ахьыркуаз, Ауаѳы дызныз апсабарей дызлаз ауааи иарей реизыказаапшәқәа рѳы акәын. Уака иит, ирызхәит ажәларқәа зегъы иахъа ирыдаабало дасу ркультуратә казшъа чыдарақәа. Еиу-еицшым ажәларқәа знысыз ртоурыхмоақәа иеицшым еицш, иеицшым урт идырѳиаз рматериалтәи рдоухатәи культурақәа. Аицшырма рнубаалоит урт ажәларқәа рдунеихәацшышъаѳы, иара убас дасакы иеицшым жәла-рык раҳасабала реидылашъей ахақәитрей аѳиарей рзы рхымѳацгашъаѳы, апцстазаараз зыда цсыхәа ыкам анхара-бзазаратә малқәа рацпаразы ирымоу ацышнәаѳы уб.иц.

¹ Баграт Шынкэба. Ажәсинраалақәеи апосмақәеи. Актәи атом. Акәа, 1967. 71-тәи адакьа.

² Золкин А.Л. Эстетика. Москва, Юнити-Дана, 2008, 4 стр.

Абарт реицш аицшырмакәа зыбзоуроу ауаатәыюса зегъы рыкәша-мыкәша изну адунеи зларныруа ацәанырратә цәеижьхәтәкәа рылшарақәа мчхарала иахьеицшы-ми иахьхәадоуи роуп.

Адуinei асы, ауаа ртоурыхмоа еснагъ иаман иалка-аз азеицш хырхарта – аизҳара, асиара, амехакыртбаа-ра, иеигъу-иеицәоу реилыргарала асеикәырхара – иара убри алагъы ацстазаара цхьака арсиара.¹ Тыцкәак реы, абарт аускәа иаха иахьманшәалахоз иеицит ажәытәз-атәи ацивизация хәа изышпытоу акультуратә-тоурыхтә дгьылкәа. Убрахь иацанакусит ажәытәзатәи Китаи, Ин-диа, Бырзентәыла, Рим, Шьам, Хеттаа, Урарту уб.иц. Ичыдаз аиҕкаарси ахдырра ҳараки змаз уака инхоз ажәларқәа идырҕиаз апышпәи адыррақәеи роуп иахьа адунеиасы иахцыло ажәларқәа зегъы ркультуратә зеицш казшықәа (ауаора, аламыс, ақьиара) ирхыцхыртоу.

Аестетикатә дыррақәа, наукала акәымкәа, ажәлар ирцәаа казшыбаны ауаа ирымоужьтәи ицуеит акыр жәа-нызкь шықәсақәа. Ауааы «ахапы дантазгъы», ацсабарас илшарақәеи идыррақәеи уажәаткыс даараза ианмач-ызгъы, ицәанырратә дунеихәацшышъа «Ауааы кәыш» (Homo Sapiens) иакара иеиахьан, икалап ауааы иуаохара апроцесс асы ихбаәлашси, инапи, ицәажәарси инары-варгыланы ицәаныррақәа рылшарақәа икарцаз анырра-гъы рацәазар. Уеизгъы иеилкаауп, – ауааы дуаохаз аахыс ицәаныррақәа ицуп, уи дазхьаауеит ацшзара, агармония, агәахәара, иеазипшәоит асимволқәа рыла ацшзара азыр-гара, аиҕахәара, асахьатыхра, азышәахәара. Аха ауааы ицәанырратә цәеижьхәтәкәа ирныруан зеилкаара иара илымшоз ацсабаратә цәырцрақәа, – ахьтацәгъа, абылра, апсра, ахьаа уб.иц. Арт, иара изы иеилкаамыз ахтысқәа, идырҕеицит ауааы иказшыаҕы имацымкәа атыц аанызкы-ло – ацәгъа хәыцрақәа: ашәара, агәаг, агәсибакра, ацәы-мҕра, ашыштра, ацәгьаршра уб.иц. аиакәымкәа. Аамтала

¹ Куправа А.Э. Из истории абхазской традиционной культуры. Москва, 1998, 5 стр.

– иаха ихышәаны ишбақәгыҕысит, ауаҕы ицәанырратә дунейахь иацанакуа аказшбақәа – агәыроара, агәхьаагара, зегъазеицшра, уб.иц. ичыдоу ацәаҕақәа.

Ажәытә Бырзентәыла сицш иказ, зкультура аҕиара моа заа ианылаз атәылақәа рҕы ауаа иапырцон ахдырра ҳарак зныцшуаз аказаратә рҕиамтақәа: аскульптурақәа, адрамақәа, аҕымтақәа, ахәамтақәа уб.иц. Ускантәи ауаацсыра рцәанырратә дунейахьацшышба зныцшуаз арҕиаратә усумтақәа акыр иахьанзагьы иеиқәханы икоуп. Урт наукала рытцаара анапы алакуп иахьатәи астетика аматәар ахәтақәа ируакыу – арҕиаратә казара.

Икоуп аусумтақәа заатәи алитература иазку, аказара атоурых иазку, ҳазну аамтазтәи астетикатә дыррақәа ирызку. Ҳазну аамтазтәи арҕиаратә казара ахырхартақәа даараза ирацәоуп. Урт зегьы реиқәыцхьазара амацарагьы ус имариам. Иаха, ицәгәоу анырра карцахьсит, уажәыгь аҕиара бзиа рымоуп астетикатә гьама зныцшуа абарт аказаратә хырхартақәа:¹ асахьаркыратә литература (уи иамоуп ахатәи жанрқәа), архитектура, аскульптура, аҕыханца, аграфика, амузыка, акәашара, ашәахәара, атәатр, ацирк, акино, афототыхра уб. иц. ирацәаны. Арт ахырхартақәа ҳазну аамтаз ирымоуп иахьатәи ауаа ргьама аазырцшуа ачыдаказшба змоу астетикатә цакқәа.² Жәларқәак рҕы (тәылақәак рҕы) аказаратә хырхартақәак иаха иҕиоуп, итбаауп, ицаулоуп, дасацъара иаха ихьысхауп. Уи зыбзоуроу атәылақәа ирышбагәыцу ажәларқәа ртоурых моаҕ иеихарҳаз ртрадициатә культураҕ абарт ахырхартақәа ахьынзарҕиахаз ауп. Аҕыра змамыз ажәларқәа рҕы асахьаркыратә литература ахьысҳара цъашьатәзам, иара убас ицъашьатәым, афото, акино, ацирк реицш икоу ажанрқәа атәхникатә мзызқәа ирыхьаны иахьанзагьы нырра гәгәак карцартә сицш иахьыкам атәылақәа рыказаарагьы.

¹ Алексей Аргун. Народные танцы абхазов. Москва, 1999, 121 стр.

² Алексей Аргун. Театр абхазов конца XX века. Сухум. 2001, стр. 292.

Усизггы, шамахазак акөымзар, зхы иакөиту ахөы-нтқарра аццара акынза аизхара зауз ажөларқөа зеггы ирымоуп итрадициатөу, ауаа гьамабзиала раазара алзыршо аказара ахырхартақөа, урт роуп изныцшуа ажөлар ирымоу ацөанырратө дунсихөацшышьа, дасакала иухөозар ажөлар рестетикаггы.

Апсуаа рестетика ашьақөа

Иаазыркьафны иухөозар, апсуаа рестетика ахы акуеит ажөйтөзатөи рабшьтра атоурыхафы зызбахө хцыло, апсуа жөлар, жөларык ракөны излыцыз ахылцшьтракөа абазгаа, ацсилаа уб.иц. рышьақөгылара аамтазы.¹ Урт бызнөала, хныкөгапьяла, дунсихөацшышьала дасу идьреиаз рчыдарақөа реилартөа ауп, нас, апсуаа жөларык рахасабала ианышьақөгыла иаадырцшыз асстетикатө зейицштө казшьақөа.

Хымцада, аилацөара, азеицп дунсихөацшышьа ашьтыхра цьарак, иаразнак, иаармариан икалаз хтысым. Уи апроцесс еснагь иаман иеиуеицпшым апыкөсылақөеи аманпшөаламрақөеи. Апыкөсылақөа зегь рацхьа игылан ацсабараф икалоз арыцхарақөа, ахеикөрхараз акөцараф амчымхарақөа. Убарт ирывагылан еснагь даеа цыкөсыллак, – ауаа ирыхкьоз. Уи зыхкьоз ацсабара амалқөа рхархөаразы атөым төылақөа ркынтөи иаауаз ампыцахалацөа, ауаа атөра (ахөура) ратараз мчыла ргара зеазыкьуаз акөылацөа ракөын. Ацсабаратө цөыртра уадакөеи, ампыцахалацөеи ирыхкьоз аныррақөеи рфы ауп ацсуа ицөанырратө казшьа хадақөа рхы ахьыркуа. Хата-ла иара имаз ицөанырратө лшарақөа ирыцлеит хыхь зызбахө хөоу апыкөсылақөа издыртысыз ахымсацгашьяггы. Ацсабара амазақөа силкааны хархөара рызуа, атөымуаа

¹ Инал-ипа Ш.Д. «Очерки об абхазском этикете» О некоторых исторических корнях традиционно-бытовой культуры абхазов. Сухуми. 1984, стр. 21.

икарпоз ақөымчра дасагыло иааирыхит ихсеикөырхараз зегь рейха ицоураз аңас , – ахымџацгашья – «Аңсуара».

Аестетика ханалаңөажөо, иаҳаракгы амилаңтө есте-тика азбахө анаххөо, игәнкыланы иҳамазароуп спо-ха цыцхьаза, атоурых аамта аеыцсахракөа раан аңсуа жөлар ишаадырцшуаз убри аамта иахылҗиаауаз аесте-тикатө гьамачыдарақөа. Урт ачыдарақөа рныцшусит ускантөи рышөңатөы, ускантөи рынхамџа, рыфатө, рын-цөахапара, ахаңей аңхөыси ускантөи реизыказаашьяқөа, ауаа зегь рахь иаадырцшуаз аказшьяқөа, аныкөарақөеи ахьзырхарей ишырзыказ, аңсабара ахархөара аан уи аичахара ахьынзарылаз, уи амазақөа ахьынзардыруаз – иаххөап: амеы, ахахө, аиха, аңьаз, абџа, анышөаңшылых рхархөара уб.иц. Абас еицш, аңстазаараҗ хкы раңөала аныррагөгөа казцо адырра чыдақөа аңсуаа идырхаит, нас сихархаит рабаңөа рцышөа ду ахархөарала, уи асар рымадарала, раазарала.

Аңышөа аимдара, ахархөара, рңакы дуны аңсуаа шахөаңшуаз аныцшусит аңсуаа реаңыңтө рҗиамтақөа ре-иқөырхара ахьрылшаз. Атоурых аамтаҗы икамызт аңсуаа рзын атагылазаашья иаңырңаратөы сиңш аџра, аңхьара. Икалап уи зыхкьаз амзыз хадақөа иреиуазар – жөйтө-натө аахыс аңсуаа гөгөала ирҗианы ирымаз аҗаңыңтө еитахөара акультура харакы. Дасакала иухөозар, асаң-ыңтө рҗиамта аңсуаа убаскак ибзианы хархөара азыруан аџрей аңхьарей рус еиңырымхыртө, иаламгартө.

Аңсуа жөлар рҗаңыңтө рҗиамта иахьанза иахзаанагаз аспостө жанр иаңанакуа ахөамтақөа иреиуоуп Нартаа, Абрыскыыл, Аңануаа уб.иц. аңсуаа идырҗиаз амифо-логиатө рҗиамтақөа.¹ Шөышықөса уажөаңхья, аңсуаа аџыра аңрымамыз, арт ахөамтақөа рфьрхаңөа ажөлар рыөныңка зегь рейха ирцауланы, иртбааны, шөыгашөкы рыла ирңиңзаны иаарңшыз хаҗсахьяқөан. Урт рызбахө

¹ Зыхөба С.Л. Аңсуа жөлар рҗаңыңтө рҗиамта. Акөа, 2009. Ад. 422.

асар рзы иазаган, иеырцшыган. Изхэоз, ситазхэоз ауаа ирдыруан цэаа бзиала иаазоу ауааы ицсадгьыл азы, ижэлар рзы дыхьчааы гэгэаны дшыкало, дшыпсахоым-хо, ижэлар рцеира дшапсахо. Ацсуаа репос абака ду – нартаа ртоурых, казшыала напанатэун, аха цакыла апста-заара иаша иахылцит ухэар аусит. Аамтала ари ахтыс шжэйтэзатэиугы (уи аматриархат аамта иацанакуеит) ахэамтае ирацэоун ацсуа жэлар рестетикатэ цэанырра-кэа аазырцшуа асахьакэа. Харзаатгылап урт, сырцштэ-кэак рахасабала, реитахэара халамгакэа.

Нартаа ашэоык ран Сатанеи Гэашыа лтеитцши лгэам-чи, уи илылоу лдоухатэ лшаракэа (лхэахыа назон), Сас-рыкэа ицэаматэеи, игареи, ирашыи шлырхио, дышпрых-зызаауа, Сасрыкэа иашыцэеи иареи реизыказаашыа дша-хылацшуа, аиаша дшадгылаоу ухэа ачыда казшыакэа илымоу иахдырбоит ацхэыс – ан илыкэнагоун хэа ацсуа жэлар иазырыпхызахыоу аазао лцэаа бзиа шлымоу. Сасрыкэа иакэзар, гэситахара зкэым, гэабзиарала, гэам-чла еснагь ацхыагылара змоу, аха зылшарала инцэам, ишырхэо еицш, иабац афырхаца иоун. 99-оык иашыцэа-гы ихэыдакэоу ирсиуам, сибапшыоцэоун, ишэарыца-оцэоун, ирдыруеит ахыз-ахымзг, аха, ирымоу аказшыаб-зиакэа рыдагы иаадырцшусит иссим аказшыакэагы: ашыыцра, атэамшыара, анацхара уб.иц.

Апшзара хырк, ацсуа цхэыс лыцшзара аиде-ал хартэаа аарцшуп Нартаа рахэшыа-зацэ – Гэында цшза лхаесахыала. Уи, мрада дыпцоит, илырлашоит, еицартэышыала дыссирун, деинаалоун, лсахыа иакэна-гоу аказшыа бзиагы лара илцэаооун. Абрака иаагаз аеырцштэкэа азхоит абас еицш икоу алкаа акацаразы: Нартаа репос ацызцаз ауаа ирыман убри еицш ахдырра харакы, иаадырцшуан ицаулоу ацэанырратэ хэыцракэа, ирылшартэ еицш ашэышыкэсакэа ирыкэлахо сырхэа-латэи ажэеитахэа ду аццара. Агьама харак змаз ацсуа жэабжхэаоцэа уи иахырыгзеит XIX-тэи ашэышыкэса-зы иеиаз ацсуа оыра, убриала ауаа зегы рзеицш доухатэ

культура иаңдеит җашыра зкәым даеа малкгы – аңсуаа репос – Нартаа ирзку.

Дасакала хәхәаңшыр аусит, аамтала хара иаха иахзаа-игәу, Абрскыыл изку асаңытә хәамта. Уи даеа аамтак ишаңанакуеиңи, аңакгы даеа хырхартак амоуп, афыр-хаңа хадагы даеа казшыа чыдакәак имоуп.¹ Иаххәап, асоциалтә тагылазаашыала сиусиңшыым ауаа дшырзык-оу. Ауаа класс-классла реиошара аамтаз иеиаз ари ахәамтае Абрскыыл амчымхара даеагылаоуп, ағари алымшеи дрыңхрааоуп, имоуп аңәымҗра, агәыблра, арыңхашыара, ахамаңагыара, агәымшәара уб.иң. ауааы иказшыақәа, аха инсеидкыланы, иара ихымәаңгашыа, дызлоу ижәлар ртра-дициатә ңаскәа ирнаалазом, убри иахкыаны, дызеагылаз аңәа даиааины дыкны деиқәңах аҳаңы дтаеиҳәоит, – тыңшыа имамкәа. Фырхаңак иахасабала ижәлар реы ахатыр ду шықәугы, аңхыраара иртәриң ишынашәаашәазгы, иаартны ихәамзаргы, иәашыом уи ихымәаңгашыеи дзыниаз аңыамыңәаңгәеи иеиқәнагоу хтысқәаны, хырцашыа змамыз усны ишрыхәаңшуа.

Ҙакыла, сиужетла ари ажәлар рыреиамта иаанарңшу-сит аңсуаа ускантәи рдунсихәаңшышыа, рдоухатә культу-ра иахыынза хатәроу, итбаау, иңаулоу.

Хымцада, зызбахә хәоу ахәамтақәа рыла инңәом аңсу-аа реаңытә реиамтақәа. Шәкыла алакәтә сиужетқәа, ахәамтақәа, афырхаңаратә легендақәа, ажәлар ргәама зныңшуа жәлар рашәақәа (акәашарақәа), ажәаңкақәа, аңуфарақәа, аныхәарақәа, ашәирақәа уб.иң. алексикәтә материал ду ааннажыит аңсуаа реаңытә реиамта. Урт рахытә имаңым атәым жәларқәа рдоухатә культу-ра ианырызгы, ғырңштәыс иаагозар – абырзен жәлар рмифологиае атың гәңәа аанызкыло – Прометей изку амиф (иәшәыриңи Абрскыыл ихәесахыа).² Ахытәы уас-

¹ Зыхәба С.Л. Аңсуа мифологиа. Акәа, 2012. Ад. 250.

² Шата Салакаиа. Табара зкәым аыхы. «Аңсуа фольклор». Акәа, 2003. Ад. 11.

цәа иашьтаз амшынныкәаџәа Апсны ианаанага ирмахар залшомызт атыцантәи афырхацәа рызбахәгы, силырым-каар ауамызт ари адгьыл иацшәймацәаз ауаа иркәзыбаз, ирцәсыз. Убасцәкәа акәын апсуа жәлар рацхьагылаџәа Апсны иналцны ахара ицаны ахьз-апца рханы рыпсадгьылахь ианыхынхәуаз иааргоз амали адырра ҫыцкәеи апсуа жәлар рдоуха ишаднакьлозгы. Еиусицшым ажәларкәа рдоухатә культуракәа хкы рацәала реиҫааракәа реимадаракәа ирыбзоураны иеиҫит хазну аамтазтәи ауаа зегьы иеицырзеицпу акультура харак ачыдаракәа – ауаџра, аламыс аарцпра, асасдкыларә, арыцхашьбәра, аиҳаби аицби реизыкәзаашькәа, анцә ихатара иадхәалоу апаскәа, афилософиатә хәыцракәа, анаука уб.иц. ауаџы егьырт цсызхоу дызлареицшым ицәанырратә кәзыбәкәа рацәаны.

Жәларык, тыцк акны ианыз, цсабаратә тагылазаашьпак акны ишпәкәгылаз, инхаз, иҫиәз раҳасабалә ажәларкәа зегьы идыргьылеит дасу ирзыманшәаләз рхатәи культуратә хьцхьыртакәа – Апсуара – апсуаа реы, афранцызра – афранцызцәа рхәынтқарраҫы уб.егь. ажәларкәагы.

Апсуа цасла ауаџы ицәеижь ацшзара

Апсуара доухатә хьцхьыртаны ханахәацшуа игәнахкьлозароуп уи аамта рацәа ишцнашәахьоу, хәы змам, еицәкра зкәым ахькәырчахақәа иреицпу (игәылыршәоу) ахәтақәа шамоу.

Апсуара знысыз атоурыхмәаҫ аамтеитасрақәа рацәак ирзымпсахкәа иаанхеит апсуаа, рестетикатә гьама аазырцшуа ачыдаракәа акыр.¹ Убарт рахь иацданакуеит апсуаа ацшзара ауаџы «иуаџра» иахадароу дырганы иахьахәацшуа, насгьы уи ацакы рхымәацгашьбә мацара акәымкәа рматериалтә бзәзәраҫгы ахатәи тыц ахьамоу.

¹ Дамения О.Н. Абхазия на рубеже веков. Санкт-Петербург, изво «Юридический центр-Пресс», 2011. Стр. 533.

рылбаара иадхэалоу апаскэа, урткэа ирыдхэалоу алексика ирныцшусит имариамзарггы ицсабаратэу анхашь-анцышья иаха хахара шалоу апсуа ицстазааразы. Арахэ раазарае апсуа имоу ацышпэа дузза еснагь ианыцшуан уи ионыцкатэи ихэыцшья адуней. Иара иеицш ирахэггы «цпзазар» ахэтаны ицхьазон, ускан акэын аманшэалара анроуаз афганкгы. «Дасу ирахэ иара иеицшун» хэа апсуаа жэацканы ирхэоит. Нарт Сасрыкэа, Абырскыыл, егырт асацыштэ хэамтакэа рфырхацэа, дасу «ихэтоу» аеы, арашь ицун, иузеидымхуа хаесахьала ичацоуп. «Хайт илакэ» асы – «ассикэа – ауафсицкэа дакэтэоуп «асыхэа» – абжашла.¹ Ахьзыртэра ашэаеы: «анымха-хымцэа иеы цыхтыжэ дакэтэаны, икьахь кэадыражэ нахэцаны, ик-амч кьагэа нахкьауа, ақыта дрылоуп дгииуа»...

Асахьаркыратэ шымтакэа реы, иахаракгы алирикатэ поезиас хапсуа шэкэыффецэа ашэа азырхэоит ауафы ицэе-ижь апцпзара, уи адэахьтэи иеинаалашья ицкьашья иамадоуп «ашэа» зызку афырхаца иуафэра, ихымфадгашья. Апсуаа апцпзара ирмарианы зсильргара ауа акы акэны ирцхьазомызт. Уи еснагь иамазар ртахын апакы, уи азы шахатра русит апсуаа рлексика иалоу ауафы итситцш аа-зырцшуа ажэацкакэа, ахшыфпаккэа рацэазаны. Ицакы-доу апцпзара иакэызбон, мамзарггы ирымбазшэа карцон. Ихыркымзарггы ицпзоуп хэа азырхэон ауафэра зныцшуа, аламыс зцу ахымфадгашья, насггы тситцшла дафцамзарггы ус еицш ахымфадгара змаз иатаххар апхьагыларае атыц изалххон. Шэагаала дкьафзар, мамзарггы, мыцхэы дкьалантарзар ианахон, ирымбазшэа хырфэа азыруан, иуафэра «дкьафымзар», мамзарггы «дымцхэцэамзар» акэын. Апцпзара убаскак шэыгашэк хкы рыла иаацшусит Апсуарае уи «рецентк» ахасабала ахархэараз алфэара залымшартэ.

Ауафы ицпзара Апсуарае иамоу апакы хаилыркаара дырмариоит апсуа бызшэа иалоу ахэшьара бзиа атаратэ ажэакэа хрызхьацшыр:¹ апцпзакэакэара, ахазына, аил-

¹ Валери Бигэаа. Апсуаа ртрадицатэ дини рыбзатаратэ культурыи рызцааракэа. Акэа-Сухум, 2012. Ад. 159.

фача, айнаала, азара сихатыр, аблатпаша, ахахэы камфа-
фыл, ауаркалеи, аилыцъа, аилыхха, ахыырцэацэа уб.иц.
Ихысхау, исеицоу апшра, асахъа, мамзаргъы иргэамцхо
рзы рхы иадырхэоит ажэакэа – амишэан, асааста, аша-
рамша, аилымга, амееи уб. иц. ирацэазаны ажэакэа. Урт
зегъы цакыла ишеицшым еицш хархэара рыртоит еиуе-
ицшым ахтыскэа ирыдхэаланы. Апсуарае атыц амазам
ауафы-бжа, мамзаргъы ананамга, арыцха ихыччара, асц-
ынкыла итара. Ус еицш икоу атыц анамоу знызацэык ауп
– ахымцацгашъа ззымдырыз реы. Мыцхэы зхэаз, (иехэаз),
мцхэы зфаз-изжэыз рзы аспитеткэа даара ирацэоуп, урт
хархэарагъы рыртоит алаф, асатира рахасаб ала.

Апсуарае, ахратэра аангъы, асоветтэ мчра аангъы,
уажэгъы, ицшзоуп хэа ирыцхэазаз ахымцацгашъа акэын
иацхэагылаз, убри анаос ауп атыц ахыазалху ауафы ите-
итцш ахата.

Апсуа жэапка иахэоит – «дасу илатабаа, дилатыцъ-
ыцэоуп», – хэа. Ацабырг азы, апшзара ауафы ицэаныр-
ратэ дунейхэацшра иахъарсеио иахъаны «абри абри ауп»
хэа хэаак арбаны ахэацшра зиашахом. Ауаа рдоухатэ
культура еснагъ аамтсеи атыци ирыдхэалоуп. Уи иалшпо-
ит асацсахыр, иацы ицшзоуп ззаххэоз иахъа ицшзамхар,
икалар алшпоит убас, иацы «иееимыз» иахъа «иахэтоуп»
хэа ихадахкыларгъы. Иаагап асырцштэкэа. Апсуаа реы
хатыр акэмызт апарархараз ахэаахэтра, апарархараз
асасдкылар, ахзыргара, атэым мал азымпасра.² Икан
аамтакэак акэылар, архэра шьюурак ахасабала ианры-
дыркылоз, аха уи инамцхэны амал азыхацхацара ицшзо-
уп хэа ирыцхэазомызт. Иахъа апсуа пасла азара зыгхаз
цэоукы акэытгъычрагъы Апсуара иаднакыло цыыршэо-
ит. Убасцэкыа акэын атеитцшгъы ишазыказ. Мыцхэы

¹ Владимир Зантариа. Апсуа лирикеси амилаттэ сахъаркыра-
философиатэ дунейхэацшрей. Акэа, 2011. Ад. 403.

² Апсуа жэлар реапыцтэ реиамтакэа. I-тэй атом. Акэа, 2008.
Ад. 277.

афатѳи арыжѳтѳи ирызгагаз ауаа, иахаракгы знапашца «абамба апаз», ауаа хьамтакѳа, аѳѳеижы мыщхѳы изку-аз рзы ирхѳон, – «ахарам жы» зкѳу, «асакат» хѳа. Ицпз-аны иахѳапшуан аихаби аипби рыбжьара иказ апату еикѳпара. Акѳыпш аихабы иахь икаицоз ахатыркѳцара иеицамызт абырг акѳыпш ихацгылара ала иааирцшуаз апцзара. Акѳыпш ианарыжьюаз акырза сихан ахымѳац-гапьяѳ ицпзамкѳан дамхаѳажѳар, абырг ихьыр ассицш икоу агха ааста. Убасѳѳкѳа ауп ахѳеи ахаѳѳеи рхымѳац-гапьякѳа рыцпзара ахѳшьаракѳа шрыѳоугы.

Ахаѳа (зыкѳѳра назоу) ахѳынѳкар изакѳан аѳацхѳа иду анаѳсгы уалцпшьаны Апсуара иднаѳоит апѳхѳыс лыхьча-ра, леикѳырхара, иатаххар лыхьзи лыхьымзѳи адгылара. Ус еицш икоу ахаѳа ихымѳацгара Апсуараѳ даара хатыр акѳуи, зегь рыла ицпзоу хымѳацгапьян, – хѳа ицхьазо-уп. Апѳхѳыс лымчымхара зхы иазырхѳаз ахаѳа лахь иоуе-ит ауаажѳлар рѳы, убаскан уи иус иалаѳажѳо ирхѳоит «ицпзамкѳа апѳхѳыс длызныкѳеит», хѳа.

Апсуараѳ еснагь аѳыц аман аѳѳыцхашьара, аламысра раарцшра, аха урт ажѳакѳа рѳаккѳа убаскак иузеилымхуа апцзара иадхѳалоуп, рызегы аамтак, тагылазаапьяк иа-хылцит ухѳаратѳы. Ицпзам хѳа ицхьазоуп апсуа дхаѳа, дыпѳхѳыс рѳѳеижь хтны аарцшра, ауаа дырбара. Хазну аа-мтазѳѳи апсуаа рѳеилахѳашья асхымѳра иадхѳалаз апаскѳа, акультуракѳа рѳеилаѳара апроцесс иаѳанарзит. Уи цпзоуп хѳа апсуак изхѳом, ипизымхѳо еицш иарбан усу икаѳатѳу хѳцсуа маѳѳеи хбызнѳеи рмырзразы, ххѳыцкѳа зѳоу аш-колкѳа рѳы Апсуара шѳѳа хѳа рыдгалара аѳынхѳарас, дасу рѳааѳѳаракѳа рѳы уахи ени Апсуара пѳѳазаапьяны ироу-ратѳы акаѳара. Апцза – уи абзиа ауп. Абзиа – апцпрагы бзиазароуп, апакгы, аилкаарагы мариазароуп.

Апсуаа цшрала сахьала Кавказѳѳи ажѳларкѳа рыгѳѳа игылоуп.¹ Урт рѳеитцш иамоу ачыдаракѳа инырѳуа

¹ Пиотр Кѳыцниа. «Апсуаа ранѳрапалогиа азѳааракѳа». Апсуаа ррасатѳ чыдаракѳа. Акѳа, 2000. Ад. 44.

апықәс рацәа ишадхәалоу атәы рыџхьсит апарауаа акы-
рынтә. Уеизгыы иазгәахтап акы. Ацсуаа жәытә-натә аа-
хыс инхоит нхыци аахыци, Европеси Азиеси рхәаакәа рсы.
Ацсуа жәлар ирылазџахьсит, анырра гәгәагы карпахь-
ит имачымкәа егырт ажәларкәа рхатарнакцәа. Убри
азоуп хазну аамтазтәи ацсуаа рыхдыррасы «ауаџы ццза»
хәа ззырхәо теитццла иалкаара зыуадаџу. Иалпоит
ацсуа ицәеижь шкәакәазар, аха зцәеижь хеикәароу ацсу-
аагы хыцхьазарала убаспәкьа иками, иалпоит ацсуа
иблакәа, ихахәы еикәаразар, аха убаскаџык ацсуаа иры-
моуп аблагәыграрси ахцәы хышрси. Икоуп бжьаратәла
зоура метраки бжаки иеихамгыы ауаџаса ззырхәо, икоуп
ауаа метраки 90 см. ркынза иназогы. Ахаґыхәхәакәа,
ахаґыкәымпылқәа, ацынцәа иашақәа, ацынцәа архәакәа,
ахахәы рхәқәа, ацацаршақәа убас шака хкы рыла силоу-
зеи хажәлар. Нас аццза дарбан? Аццза хәа ацсуаа ирц-
хьазо, тахтыґарыла драцәамзаргыы, иоура иагыу иаб-
зоу ихатара иханартәауазар, игәы иацназго ашьямхы
ицазар, дызлияаз ижәлар рбызшәа иан лкыкахш еицц
хатырла дазыказар, иеихабы имац аушья дақәшәозар,
«икәра иакәнагоу акәыґара, ааирцшуазар, апәґьси аб-
зиеи рхацґылара, рымацура илазар – ажәакала – Ацсуа-
ра, ауаџора, аламыс иныцшуазар, – убри дыццзоуп, убри
иоуп ацсуа изыхәа «зда дкамло аццза».

Ацсуа ицәаусуратә естетикей ацсабарей

Ауаџы, дызустзаалакгы, ацәбаа зыдбаланы икаицә
анакымтақәа ирныццуеит иара имоу идырра, иказара,
ихәыцра, иестетикатә ґама. Ажәытәзатәи ауаџы зны
хахәык, ма мсык цәабланы ихы иаирхәартә еицц из-
ыкацар уи инатон агәахәара, уи иаазон ацәбаахь имаз
агәаанакара. Дышней-шнейуаз инапкымта иаанакәон
агәбылратә зыказаашья, далагон уи арццзара, ицегь ар-
маншәалара, аиґьтәра.

Аусура хэартас иалоу еилызкааз ауаа, рѣбаба иалѣшэаны ироуан (аматэахэкэа рыдагы) аестетикатэ гыма харагы. Иааркыаэзаны иаххэозар абасоуп ауааы инапы иѣпыыз инхара-иѣыратэ матэаркэа зегы иахыатэи рформакэа, ирнаабало арѣнзагатэ чыдаракэа шаархэаз. Амала ауааы ихныкэгараз мацара иаѣѣаз анапкымтакэси, аѣнзараз мацара икаѣѣози еиларѣаѣыатэым. Аѣнзараз мацара икаѣѣоз еснагэ рѣагы хазуп – уи зѣазкуа аестетика мацара ауп, ахныкэгараз икаѣѣоз аматэаркэа изызкыз аус арманшэалара анаѣсгы ирныѣшуан аестетикатэ казѣба змаз аѣнзарагы.

Хкы-хкыла ауааы иѣбаба зду зегы рзын ахэатэы ахыраѣэоу хазхэѣны, харзаатгылапанхамѣатэ-базаратэ хырхартакэа рыла еидкылоу анапкымтакэа ргэѣѣкэа. Анхартэ ѣны, анхартэ тѣѣ, анхараз иатаху ахыбракэа, ашэѣатэы, аѣэаматэа, аѣатэ (ачыс) архиага матэахэкэа, адгыѣѣкэаа-рыхра, аѣстэкэа аѣны раазара, аѣѣха аазара, аѣанѣаазара, ашэарыѣара, аѣсызкра, анеиааига, абѣар, ишэахэаратэ, икэапаратэ казара зныѣшуа аинструменткэа, ирѣиаратэ гыма зныѣшуа инапказара, анѣэа ихаѣара, аѣѣира, ахыира, ауастара уб.иѣ. ирыдхэалоу амыругакэа зегы ирыдуп ауааы ихатэы рѣиаратэ ѣбаба.¹ Абрака еѣкэахэѣхыазаз амыругакэа ааидкылан ирыхэаѣнзар иаабартахоит ауаа рестетикатэ гыма зныѣшуа аѣсабара иалхны, нас аус зыдуланы рхы иадырхэоз амыругакэа зака еиусиѣшым. Жэларык рыкны, иаххэап аѣиара аиуит аѣныргыларэ, дасэ ѣѣоуы рѣы абѣаркаѣара, дасэѣара адгыѣѣкэаарыхра ирыдхэалоу амыругакэа уб.иѣ. Абас еиѣн аиѣшымракэа рѣихарак зыбзоуроу дасу дызну аѣсабара иамоу алшпаракэа ихы иахынзаирхэази ишпирхэази роуп.

Аѣсуаа зну аѣсабара иамоу ачыдаракэа (аѣхарра, аѣэаакыра, аѣѣара, абнакэа, амаденкэа, ахаѣкэа, амшын, аѣѣхакэа, азиаскэа, азиакэа, адгыѣѣчашэаракэа) рхархэараз жэѣтэ-натэ аахыс ирыман зеилагара камлоз, ажэлар

¹ Аргэын И. Гэ. Аѣсуаа ретнологиа. Акэа, 2003, Ад. 103-104.

иапырцаз, ацсабара апырхагамхара айкәырхара иазкыз ацкарақәа.¹ Асырцшгәкәа: абылтәы хәа атцла инадгыланы ипырккомызт (икарҭон); азы ааигәара анхара карцкомызт (инаскъаны инхон) икъапъусит- хәа, ацстәкәеи ацсаатәи бапакә цәкьарас икарцкомызт, ашәарыцаразы иазалхын зеилагара камлоз ацкарақәа, азәы итәы дасазәы далакы-суамызт, симаркуамызт (абнаҭ атцла иҭоу апъхыцә иалакысуамызт ацәахә кнахазар ма иҭакәазар), амца иалахә-маруамызт (ирдыруан айкәацашъа, ацәахышъа, аиха, абәа, ацъаз рыртәашъа, ахацшъа, акъырмыт рзышъа уб.иц.) абна бапа ирбылуамызт, анышә акырынтә аус анадырулалак апсы адыршъон (икәаарыхзомызт) уб.иц. Убарткәа зегъы зызкыз ацсабара айкәрхара, наунагза нхартә тыпс ицхьазаны аичахара ракәын. Ацсуаа рынцәахәкәагъы машәырны акәмызт убарт ацкарақәа доухала изырхылацшуга: Анана Гәында – апъхаазара, Зызлан – Захкәажә – азы ацкьара, атамбара, Ажәсипшъаа – ашәарыцара, Шъапшәы – ажыра, аихартәара, Аитар – анхара, анцыра, Нан (нанхәа) – асаәра, аура бзиа ахылацшра, Жәабран – апъамака рхылацшра, Ажбырныхә – ажьрацәара, Альшъкынтыр – алақәа, Цъабран – аҭма ауаса, Асышъапшъана – уб. иц. ирацәаны.

Ирацәоуп ацсуаа ртрадициатә культура иамоу аестетикатә гьама аазырцшуа ажәлар рцаскәеи ркьабзи ирыдхәалоу аказыпакәа. Ацсуа инхамәа аиҭкаашъа, ионы, игәара, ихкаарақәа, икәацара, ирахәтракәа, имыругакәа, иҭыматәа, ишәәтәы, иабцъар уб.иц. иматериалтә культура аганкәа зегъы ирныцшуан дызну ацсабарей дызлаз ауааи дшырзыкыз, реилкаара шилшоз, цырхагас дырмоу-куа дыказар шитахыз. Уи идыруан инымцәо, имхо, имкьашъау цсабаратә малк шыкам. Имоацигон, урт амалкәа рнымцәара иахылацшхәу анцәахәкәа рныхәарақәа, убри итеатралыркыз аныхәарақәа рыла ҭыц игылоз абицарақәа ирылаиаазон ацсабара амалкәа сичахарыла рхархәараз иатахыз аестетикатә гьама харақы.

¹ Земледелие и скотоводство у абхазов из-во «Мецниреба», Тбилиси, 1986. Стр. 302.

Ацсуаа рестетика – цасей уажәи

Абжьаратәи ашәышықәсақәа рынцәамтаз адунсиас икалаз анаукатә-техникатә еизҳара ажәларқәа зегьы рматериалтә культурей рестетикатә гьамей шыатанкыла иацсахит. Ацсуарагьы ари асееитакра апроцесс тбаа изалхәдаамхеит. Уи ус шакәу арцабыргусит хазну аамтазтәи ацсуаа ирымоу акультура иасурцшыр уаанзатәи ртрадициатә бзаашьа.

Жәытә-натә аахыс ацсуаа ашьтамызт ахандуқәа рыргыллара, зынза ижәытәзоу аамтазтәи аиланхартәқәа инадыркны ХХ- тәи ашәышықәсанза ацсуаа нхартас идьргылоз аонқәа злыхыз м҃ын. Апстазаараз зда псыхәа камлоз ахәтақәа (амцеикәцарта – ахәштәара, ахәыкацарта – амацурта, ацспьарта – аиарта) змаз ари анхартә оны иаанахәон ачыдарақәа (асасааирта, абарца, ауадақәа, аҳарақыра, атбаара, ахышәкәа уб.иц.).¹ Уеизгьы псахрада еснагь иаанхон аоны ацсабарае҃тәи атагылазаашьае иамаз аманшәалара. Амрахь а҃ы хан, мардаразар атыц аҳарақыра ианраалан, лакәыразар – иоышьтыхны, иа-нахәтоу Апсны икоу аҳауа зыда аоны ионасуа, асырбараз акәымкәа, нхартәк аҳасабала изызкыз аус хада на-нагзон ишахәтаз еицш. Аоны ргылларае ацсуаа ирымаз аестетикатә гьама иаҳа игәылыршәаны иаацшусит, аоны зтагылоу агәарц (апшта) иамаданы иахәапшзар. Ацсуа ионы еснагь хәаала иаҳа итбаауп аоны хәа дзыоноу аргыллара ааста. Насгьы уи аоны шамахамзар ишоуп еиуеицшым ахәтақәа рыла: асасааирта, уи итәарта игьыларта-ицспьарта, зыцстазаара еыц силазпаз ауаа рзы – амҳара, ахәыкацара иаеу ацхәыс-ахаца рзы – акәыора, егьырт атаацәара рзы – ацсуамца ахьсеиқәу – ахәыштәара уб.иц. Ацсуаа рыонқәа ирызкны имоацгоу атцаарақәа ишьақәдыргәгәоит аоныргыллараз ирымаз адыррақәа зегьы

¹ Малия Е.М., Акаба Л.Х. Одежда и жилище абхазов. Из-во «Мкцниреба», Тбилиси. 1992. Стр. 212.

хырхарта хадас ишрымаз, – изныу апсабара анрааларей изызку аус хада анагзарей. Ус еицш иказ ахықәкы иаха иазааигәан – ацацха, ашыпшоны, аганшоны (агәтәы оны), XIX – ашәышықәса иаркны – акәасқәеи амапуртсей. Ацацха злыху аматәахә аиҳарак имарианы абна илыргозтгы, аганшони акәасқәеи рыматәахә архиара иаха иуадашын. Уеизгы, убарт аргыларакәа рәы иаабойт аонқәа рырцшзараз мацара иартоз ахәтақәагы – ахырчарақәа, ахыркрақәа, атқарақәа уб.иц. арцшзагақәа.

Ишдыру еицш, Ацсны еснагъ айбашьратә шәарта-ра ыкан. Ақәыларә, ахцәара, айтәнхара, – лассы-лассы имоацысуаз хтысқәан. Анхарта онду аргыларә алзмыршоз амзызқәа ирсеуаз ари атагылазаашьа XX – тәи ашәышықәса алагамтанзагы еыцсахрада иаауан. Уажәтәи ацсуаа рышныргыларә аказшьа арака уеизгы халацәажәом, иахәтам хәа ицхьазаны.

Ацсуаа рымәыуастаратә казара аоазара ибзианы ирныцшусит аоныматәа, ахәыкацага матәахәқәа, ацәаматәа уб.иц. амәы хархәара ахьамаз ахәтақәа. Аишәақәа, арымзқәа, акәардәқәа, ацәартагәқәа шамахамзар дасу рхазы акацара рылшон, уи азы уастак, казак дадыргаломызт. Арахә рытрақәа, астрақәа, аоцарақәа, ананырақәа, акәтцарақәа, алахәарақәа, аиахәақәа, ацақәа убасцәкьа рхала икарцоз ускәан. Амәы иалхны икарцон амхәцәқәа, амхәцкәа, ахпысқәа, ахрасқәа, акацқацкәа, агәыблаақәа, аныгақәа, акәыдршпышьақәа, ахмачырқәа, адацақәа, ацәахәқәа, ахәартақәа, акалатқәа, амцәышпәқәа, ацчатлақәа, ашхымзатрақәа, аихацсыхә. Урт зегы ирнырцон ирнаалоз арцшзага хырчарақәа.¹

Ачыс матәахәқәа рахьтә зегь рацхьа хархәара зауз ирсеуоуп ахахә, ахацшьа, абоа, ацъаз ирылхыз. Урт зегы Ацсны апсабара меитзарахда ирнатон. Археологиатә хыцхыртақәа излаадырцшыз ала, ацсуаа гәгәала иаыкацан айбашьыга гбақәа рыкацара, айбашьраз ахыргәгәарта-

¹ Аргәын И.Гә. «Ацсуаа ретнология». Акәа, 2003. Ад.. 274.

кәә ыргыллара. Иаарццшуп амёуастара еицш ишры-
лаз ахаёуастарагы. Ацсны икоу абаашкәә шахатра
русит уи азы. Ажәытә аамтаз Ацсны иаадрыхуаз арыц
циаакәә: ача, ачацшь, абрынць, ақбар, ахәыз уб.иц. ры-
лагаразы ахахә рцәуан, иалырхуан алу (анапылатә, асла-
гаратә), афатә ахразы рхы иадырхәон ахакьей ацхныгеи,
ача азразы аццакькәә рцәуан уб.иц. Ахахә иалхны ацха-
кәә, амоакәә, абаашкәә, аонкәә рыкацара ацсуаа ишыр-
дыруз – насгы уи гьама харакыла ишдырццшоз мөашьо
ирныцшусит иеикәханы икоу атоурыхтә бакакәә.

Археологиатә жракәә излаадырцшуа ала, анышпә-
ацшьлыхкәә Ацсны гәгәала асиара рыман.¹ Ара икан
анышпәацшь лыхкәә (акыц, ақбырмыт, ачысмагәә) ахь-
дырхиоз, иахьырзуаз. Урт ацызцоз ауаа рестетикатә гьа-
ма харакы азы шахатра аусит ацснынтәи ахацшьалых
матәахәкәә Ацсны антыцгы хархәара ахьрымаз. Иахьа
уажәраанзагы ацсуа қытауаа рыхныкәгараә ахацшьа-
лых хархәара амоуп имачымкәә.

Абжьаратәи апәышыкәсакәә ралагамтанза ацсуаа рсы
абәей ацбазы ирылхыз аматәаркәә хархәара рыман сихарак
ачысмагәей абцъари рганахьала. Аиха артәара, азрыжәра,
акәара, ацбаз аамта аныказ аахыс арт реицш иказ аметаллкәә
рцакы шмачхазгы, зынза имызсеит. Урт акыр шәышыкәса
хархәара рыман (иахьагы икоуп) усугакәас, абцъарс, мам-
заргы адоухатә цакы змоу аныхәаракәә ирсимволкәаны
(акәаб, архнышпна, ажьахәә, ацсынгыари, арыгәә).

Иркьағзаны акәзаргы, ажәлар рестетика сихарак из-
ныцшуа, рцәаматәә атәи мхәакәә хзавсуам. Ацсуа матәә
нартаа рхаан ишбақәгылахьаз, атоурыхаамтаду иаламз-
ыкәә иахьанза иааиз, убыскак ахәаа тбаахейт, убыскак
ахкырацәара аанахәейт, иахьатәи ацсуа иара итәымшәә
ихдырраә атыц ылнахыртә. Ацсуа матәә Ацсуара иацәан
– иажьын. Изтәымкәә ишьтызхыз рсы иубартәуп дара
рказшьей иара аццшареи шейнымаало. Икалап, ацсуа

¹ Хотелашвили-Инал-ипа М.К. Ацсны атоурых ацхьаразы
ашәкәы. Акәә, 2012. Ад. 269.

жәлар аңсуа матәа изаңәһаңыз амзыкәа ирхадазар Аңсуарае даеа хымәаңгашыак, даеа хныкәгашыак иахәаң-цаз, аинтернационализми, ауаа реикаратәреи идеологи-ас измаз аамта ирңәагазар раамстаһәаратә силахәашыа, рңәажәашыа, реихаңгылашыа.

Шәыпшыкәса иеихахауа иааргоз анапказара ажәлар ин-рылпсаа иңеит ианхылаңшыдаха, ианзыргамха, ианцакы-даха. 50 шыкәса раңхәа Аңсны зегынңыара еиңырдыруаз ахыиңәа, ажыиңәа, азахиңәа, атеразиңәа, асыиңәа, ауа-стаңәа рыкаңамтакәа аңстазаарае иахәа раңәак хархәара рымазам. Ыара акәапараз, аһәахәараз, ма сырбапакә азәы-иыңыа сенак асы иршәырымцозар, аңсуа матәа заң-шәымзеи хәа иңхәаңшы, иңхәаңшы азәгы хәкам, уимоу иухәар аусит «Аңсуара» хәа хәзлаңәажәо ахәта аиҳарак ызыһеит, ианызызгы уажәы акәзам, 150-ка шыкәса уажәы аңхәа, хәжәлар реанеиырыша, рыцаңдгыл абжаиык иа-ныкәң, жәларык раҳасабала рыхдырра ыкамкәа ианык-әырх ауи. Ажәлар иныкәырго рңәаматәа злыху аматериал рңәеижә иахынзаабуа, уи азахышыа, уи аңшшәахәы, уи ариңзагакәа, урт хаз-хазы рыхыкәа, ахәса, ахаңәа, асар, абыргәа хәа ирзаатгыланы итырцаахысит аңсуа етнограф-иңәа. Урт ишазгәартаз ала, аңсуа матәа аныкәгара Аңсуарае иелемент хаданы икан, уи аңәызра хәңсуара хысханатәит, икалап уи хнырхәышыа змам акы акәзаргы.

Аңсуа бызшәа алексикатә жәар иалоуп иахәа зцакы маңхаз аха атрадициатә культурае зтың ылызххәаз амат-әа хызыкәа, аматәа ахәтакәа рыхыкәа, апкашыа, азахы-шыа, ақәаңшыа, аңаңшыа, асышыа ирызку атермин хызык-әа.¹ Урт аматәақәа злырхуаз аласа, абамба, абырфын, аңәа, Аңсны ианаадрыхуаз рхы иадырхәоз алексикатә жәар иңегь итбаан. Аңшзараз маңара икаңаны аңсуаа иныкәыргоз аматәа ахәтакәа рыхыкәа реихарак иа-хыатәи ажәар иаңәызхысит, ма азра иаңуп.

Әыриңштәкәак раҳасабала иеиқәахаңхәзоит урт: афелдышы – абао, ма аслан ахаңың иалху ариңзагакәа,

¹ Елена Малиа. Аңсуа матәа. Акәа, 2003. Ад. 83.

апхэыс лкөадыр абахэыр, мамзаргыы лкапкапкөа, апшө-
ақышыхәкөа ирыларсон; абаөзәз – абаө, ма амса иалхыз
азәз; адашпына – абаө иалхыз ахөызба; ачапраз – аматөа
еибаркыга ычаратө хкын; ахызырка – ахы ахкыаны
акацара; агөыргөыл мацөаз – ихагъежью, анацөа рцшза-
га амацөаз; адамбакъ мацөаз – аиха иалхыз, чымазара-
көак раан асыхөшөтөраз иныкөргоз амацөаз; ахазыр –
амса, амсы ирылхны акөмжөы иакөзахны ргөышцы асы
иныкөргоз апшөакъхөшөтракөа; акөына – амакакөа, асп-
ырхакөа ирыкөдыргылоз аразынтө рцшзагакөа; адаца
– апхэыс лнапкымтакөа зтарцоз амсы иалхыз акөалап;
апмака – асар иныкөргоз амака хкы; адасга – апшөары-
цацөа, ахыцацөа рмака иадхөаланы еснагъ иныкөргоз
апшөаштыга аматөахө; акөбас мака – ацөажөпа капшъ
иалху, хмацө ракара икыакьоу амака; ақаруа симхөыц
– зыпшаара уадаөу «ахахө» иалху аймхөыц (ахөдахаца);
агөштатла, агөтаршө – айбаркыга чапраз хккөа; агөба-
накъ – акөмызцөа иалхыу арцхага матөа; ахамы – ап-
кыа змоу аласа көмызцөа хкы; ахөымцъар – ацөаматөа
иапырдо акадас ицаны икапоу амака; ацөымса, ацөышъ,
аихымца, апшөанца – амца ахы аркразы заа ирхиоу амат-
өахөкөа; акакач, агөлаца, алымхарыө – арцшзагакөа;
ахнырхөыга, аспыхөшөтра, акыапатра, ахтра, апышъ,
абз – апсуа мака аселементкөа; асырты – аба ахыырсуаз;
апшыца, аса, амарса, амаркөа, алыра – асырта ахөтакөа;
аласкөыгө, аласапкыага – аласа аус зладырулоз адырды,
адырдха – арахөыц ахахагакөа убас иц. ирацөазаны.

Хазну аамтазтөи апсуаа рыбазарае иахыа хархөа-
ра гөгөа рымоуп атөым төылакөа рсы ааглыхратө на-
плаккөа итрыжьюа апшөцатөкөа, аматөахөкөа, афатөкөа,
аөныргылагакөа, анеиааигака, ахөшөкөа уб.иц. апста-
заарае иатаху зегы. Убрахынтө иааусит арцшзагатө та-
уаркөа, иөыцу амодатө чыдаракөа, хажөлар ртрадициатө
культурае цаса икамыз апшөыртракөа рацөаны. Урт зе-
гы ирымоуп рхатөы казшыакөа, иагъанырусит хажөлар

ртеитыцш.¹ Аселектронтә симадарақәа, ателерадиодыр-
ратарақәа, апресса, аинтернет, ацарадырраеыцқәа ика-
рцо анырра убаскак игәгәоуп ацсуаа рыхдыррае шәы-
шықәсала атыц змаз, аус зуаз рдоухатә культура агәыцә
– «Ацсуара» ашьаҭа иқәкьаратәы акынза. Ари апроцесс
ацсуа-акыртуа еибашьра калаанза иаха ишышьылахан,
ицсабаратәыз аеиҭакрақәа рыла имџапысуан, анализ
азура уаџ дахьзон. Асоветтә хәынҭқарра ду аилабга-
реи хажәлар ирхьргаз аибашьра хлымзаахи рышьҭахь
ацсуаа рыхдырра сацара еиҭаеит атрадициатә культура
ахьтә хатала ацсеикәырхарей амалырхарей иацшьыргаз
арационализм гәыцәс измоу акультурахь. Ари аунифи-
кациатә казшьа змоу акультурақәа реилазџа ацсуаа ре-
стетикатә гьама цьара иланаркәит, иарцагәит, дасацьара
ихаранакит, иарцарит. Иаагап еырцштәкәак. Аибашьра
калаанза уаацсырала акырынтә еихаз акырҭқәа иреиуаз
Ацсны иааны инхоз ауаацсыра икарцоз анырра иахкьа-
ны хкультура иадубалон аиҭакрақәа рацәаны. Хәфатә,
хашәцатәы, ханхара, хбызшәа, хтәитцш, хказшьа чьда-
рақәак уб.иц. аганқәа рыла хтрадициатә культура асын
аеиҭакра, уи аабон, иаадыруан, аха амчра дара иры-
ман, халшара мацын, уеизгьы « хазго харгааит», – хәа
гәҭынчра ыкамызт. Иацпан ацсуа цара лашара, ацсуа
сахьаркыратә литература (икан уи ацхьаџәа), ишьақә-
гыланы аус руан акультура ахәыштаарақәа – атеатрқәа,
абиблиотекақәа, ашәахәаратә, акәашаратә ансамбльқәа
(ахара инаџхьан «Нарҭаа», «Шьаратынаа» рызбахәқәа)
уб.иц. аихьзарақәа. Аха икамызт убарт зегьы зыхьчашаз,
еихазхашаз зых иакәитү ацсуаа рхәынҭқарра. Иахьа
ихамоуп иазхацоу, зых иакәитү ацсуаа ацшәмара ахь-
ратәахаз Ацсны Ахәынҭқарра. Ашьақәгыллара, арҭиара,
аргыллара еснагь иаха иуадаџоуп, арбгара, аныхра, акәхра
рааста. Анкьатәи ацсуа ицстазаашьа, ацсабарей иарей

¹ Какоба Е. г., Чижикова Т.П. Квициния П.К.. Динамика морфо-
логических характеристик у абхазов по результатам трех экспеди-
ции. – Труды АБиГи, 2 7, Сухум, 2012. Стр. 307-353.

реимадара, реизааигәара аамтала акәзаргы уажәы нак хара иргылоуп.¹ Иазхьацшуп, уи моу иухәар аусит «ахра аусит» апсуа ицстазаараҕ ихадамыз аказыа – уацәтәи амш азымхәыцра, иахьатәи амал, ахашәала айгашыара, абицара ҕыцқәа традициала «апсуацас» раазара ацыхә-рас азеицш казыақәа, азеицш культура рыларцәара, ахатәы бызшәа атәамбара, ақытацстазаара атәамшыара, аеынкылары зцым аказыақәа (асхәара, асгоизм, ашыыц-ра), аихамыцгылары, арыцхаибамшыара асар ирабжызго атәым аазаратә культура, – хәа. Ари аҕагылазаашыа иа-ныцшусит иахьатәи ажәлар рстетикатә гьамагы.

Алитература

Аджинджал И. А. Из этнографии Абхазии. Сухуми 1969.

Алиева А. И. Историко-героический эпос адыгов и его стадияльная специфика. В сб. Типология народного эпоса. Москва, 1975.

Аншба А.А. Абхазский фольклор и действительность. Тбилиси, 1982.

Аргун Алексей. Народные танцы абхазов. Москва, 1999.

Аргун Алексей. Театр абхазов конца XIX века. Сухум, 2001.

Баграт Шынкәба. Ажәсинраалақәси апоемақәси. Актәи атом. Акәа, 1967. Ад. 71.

Бажноков Б.Х. Адыгский этикет. Нальчик. 1978.

Бжания Ц. Н. Из истории хозяйства абхазов. – Этнографические очерки. Сухуми, 1962.

Бигвава В.Л. Жилые и хозяйственные постройки современной семьи абхазского села. Ж-л « Мацне» , 1976, №1

Борев Ю.Б. Эстетика. В 2 т. Смоленск, 1997.

¹ Этническая экология: «народы и их культуры». Комплексные-этноэкологические исследования в современной Абхазии. Москва, 2008. Стр. 277.

Воронов Ю.Н. Апсолийские женские броши. Ж-л «Апсны аказара», Сухуми, 1981, №3.

Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград, 1967.

Джанашиа Н.С. Статьи по этнографии Абхазии. Сухуми, 1960.

Золкин Андрей Львович. Эстетика: учебник для студентов вузов, обучающихся по гуманитарно-социальным специальностям. Москва, Юнити-Дана, 2008.

Зухба С.Л. Абхазское народное поэтическое творчество. Учебник для вузов. Сухуми, 1981.

Инал-ипа Ш.Д. Очерки по истории брака и семьи у абхазов. Сухуми, 1954.

Инал-ипа Ш.Д. Очерки об абхазском этикете. Сухуми, 1984.

Инал-ипа Ш. Д. Абхазы (Историко-этнографические очерки) 2-ое издание. Сухуми, 1965.

Когониа В. А. Абхазская народная песня (жанры и их поэтика). Сухум. 1995.

Малия Е.М., Акаба Л. Х. Одежда и жилище абхазов. Тбилиси, 1982.

Мунчаев Р.М. Кавказ на заре бронзового века. Москва, 1975.

Пропп В.Я. Фольклор и действительность (избранные статьи). Москва, 1976.

Рабинович М. Г. Древний ландшафт и жилище. Ж-л «Советская этнография», 1969, №2.

Салакая Ш.Х. Обрядовый фольклор абхазов. В сб. «Фольклор и этнография». Ленинград, 1974.

Столлович А.Н. Красота. Добро. Истина. Москва, 1994.

Стражев В.И. Бронзовая культура в Абхазии. Известия Абхазского научного общества. Вып. IV. 1926.

Студенецкая Е.Н. Украшение одежды у кабардинцев (XIX-X вв). Ученые записки КБНИИ. Нальчик, 1949.

Трапш М.М. Труды. Сухуми. Т. I (1970), т. II (1969). Т. III (1969). Т. IV (1975).

Хашба М.М. Трудовые и обрядовые песни абхазов. Сухуми. 1997.

Хашба И.М. Абхазские народные музыкальные инструменты. 2-ое издание. Сухуми, 1979.

Цветаева Марина. Искусство при свете совести. Об искусстве. Москва, 1991.

Чурсин Г.Ф. Материалы по этнографии Абхазии. Сухуми, 1957.

Шестаков В.П. Очерки по истории эстетики. Москва, 1979.

Шиллинг Е.М. Круглые плетеные постройки у народов Западного Кавказа. Известия Абхазского института языка, литературы и истории. Вып. III, Тбилиси, 1974.

АЦСУАРЕИ АЦСАБАРЕИ

Жәларык – этноск акыр аамта, зкышықәсала иахынхо, рыкәша-мыкәша икоу ацсабара анырра рнамтар ауам, дасе ганкахыалагы, уи ацсабара ауаа рышпта анылоит. Уи аганахыала Амшын Еикәа амрагыларатәи ацшахәаҕы иахьанзагы ианыпшусит ажәытәтәи аамтақәа инадыркны ацсуаа рышптақәа. Иаххәап, азиас хыызкәси атыцхыызкәси (атопонимқәа) рыкны. Иахьа Қырттәыла иахьацанакуа, азиас Рион амрагыларахь ала, амшын иалалоит азиас Супса. Ари ахыз астимология абас ханахәоит: су – атыркә бызшәа акнытәи – азы; цса – цсы – ацсуа-адыга бызшәақәа рыкнытәи – азы аанагоит. Батым анаосан амшын иалало азиас Чарыхә антика ацхатәи аамтазы Акамцсыс хәа иашьтан, ус хызыс иаман. Аракагы иахцылоит ажәашьта цсы. Ажәытәан, ацсуаа ркынгы цсы азы шаанагоз хзырбо асырцштәкәа ыкоуп, иаххәап, «ицсаауп», иаанагоит «азы рацәаны иалоуп» хәа; ахылыса-цсылабы – азы иахылыуа алоа, урыспәала «водяной пар» уб. ицегы.

Иахьатәи Ацсны, ганкахыала, ишъхатәылоуп, аха дас-аганкахыала, амшын агаҕа иацну тәылоуп, уи атоурыхтә хәаақәа иахьатәи ааста акыр ишытбаазгы. Амшын ацшахәала иахьа Ацсны иацанакуа аура 200 км инарейханы икоуп, бжъаратәла атбаара 70 км ркынза иназоит, ацакырагы ццтт инарзынацшуа километр цшыркца ыкоуп. Ари ацакыра адгыл аихарак шъхароуп, ахәаақәа назоит Кавказтәи ашъхатә кацәарақәа ркынза. Амрагылара аганахыала амшын аҕыкә 20-30 км. атбаара амань кьакъароуп, рхоуп, амраташәара аганахыала цъарацъара ашъхақәа амшын изаагылоит (Афон, Гагра) урт рнаосан адәкьакъарақәа шуцылогы.

Жәытә-натә аахысгы Кавказ Нхыци Аахыци симадан ашъха хыцыртақәа акацәарақәа рыла, урт рхыцхьаз-

ара иахъа Ацсны иахъацанакуа, 14 ыкоуп⁹⁹. Урт акацѳара ахыцыртақѳа раҳаракуыра бжъаратѳла 2300-2800 м. ыко уп. Зегъ реиха ихаракуы ашьхақѳа (Ацсны иахъацанакуа) 4000 м. иназоит. Зегъ реиха иманшѳалоу Нхыци Аахыци реимадараѳы Клыхѳратѳи ахыцыртоуп хѳа ицхъазоуп. Абри амѳоуп Арратѳ-Акѳатѳи амѳа хѳа изышьтоу, Кѳыдырта итѳсны ицо. Нхыци Аахыци симаздо ахыцыртақѳа рыла умѳасусит мѳахѳастала: шъапыла, ма сыла¹⁰⁰. Шъапыла ахыцразы сѳа иманшѳалоуп ацхын.

Ацсны ашъхақәа иргәйлсны ампынахь иаауа азиасқәа рацәоуп. Урт иреиуоуп: Егры, Аалзга, Мықә, Кәыдры, Кьалашәыр, Гәымста, Аацста, Хьыцста, Бзыц. Цсоу. XIX ашәышықәса аабатәи азыбжанза, ацсуаа реихарабык рхырцәара калаанза, абарт азиас дуқәа (Кәыдры, Бзыц, Цсоу, Мзымта) рыцшахәақәа рсы, ашъхара аганахь инхон далаа-цабалаа, цсхәаа, айбгәа, ахчыцсаа. Иазгәататәу амргыла ахьынтәи амраташәарахь унаскьацыцхьаза Кавказ ашъхақәа иаха-иаха илакәусит. Ашъха ҳаракқәа рсы зынгы-цхынгы изымзытуа анакәақәа уцылоит, урт рыла ишъақәгылоит азиасқәа жәпакы, урт зегьы 131 ыкоуп¹⁰¹.

Кавказтәи апыхейбаркырақәа рәхәракыра (3500-4000 м.) иабзоураны ахауа хышәашәа нхыц – Ашәтәбыларха ик-ало Ацсныка изааизом, апыхақәа иаурыжыуам ахьта, ара ацаа камлазакәан, асы млсизакәаны азынра аниасуагыы ыкоуп. Еихарак цаақәак каларгыы Амшын Еиқәа иаана-го акәандара иацанрзоит, апхара апыжәара агоит. Бжь-ратәла Ацсны азынра 5-7° ыкоуп, ацхын 23°C. Амшын ак-әандара ацхын 27-28°C ркынза ихалоит, азын – +6-8°C.

Алсны ашыхантə иаауа азиаскəа сгыртгы реицш,
амш анбзиоу ицкьоуп, амшцəгьакəа раан ихəашьусит.
Арака ирапəоуп азиаскəа (130), азафакəа, атышакəа,

⁹⁹ Дбар Р.С. Природно-экологические условия этнокультурного развития. В Н.: Абхазы. М., Наука, 2007. – Ад. 12.

¹⁰⁰ Иара уа. – Ад. 13.

¹⁰¹ Дбар Р.С. Иарбоу аусумта. – Ад. 17.

акарсттə хапкəа, аминералтə зкəа (150 инареиханы). Зегь реиха еицырдыруа минералтə зуп Ауадхара. Ацсны иа-ацшит ааигəа адунеиае зегь реиха ицаулоу ахацы – 2158 М.¹⁰². Афонтəи ахацы еицырдыруа акоуп, уи аонуцка ауаа таланы ирбаратəы еиекаауп.

Ишаххəахьоу еицп, Ацсны ганкахьала ишьхатəы-лоуп, дасакалагьы ага иацнуп. Убри акьнтəи, адгьыл зеицпроуи, уи икəиаауа ациаакəеи рганахьала Ацсны ацакырадгьыл еихшоуп хəбаны: амшын асыкə – 0-30 м. амшын акьнтəи адгьыл ахаракыра ахьамоу; апьхашьап-тəи ациаакəа – 30-650 м.; абнара ахьыкоу – ацлакəа ахь-рызхауа – 650-2200 м.; апьхатə хəыртакəа рахь унеиаанза ахьарацьракəа – 2200-2400 м.; апьхатə хəыртакəа – 2200-2800 м. амшын ахаракыра акьнтəи¹⁰³.

Ацсны ацакырадгьыл аихарак – 60%, абнакəа – ацлакəа рыла ихьоуп. Агаеа иахьацну рызхаусит: ал, амжəа, арап, ахəырма, ажа, ахьаца, апəыркəа рахьтə: аха, ацəа, аца, араса, акакан, абиа, атама, азахəа, абхəа, иаха иоаха-ракны рызхаусит: аць, ахьа, апə, ачамхə, ахəапакəа рсы – апьщ, апьымхə. Агьгшəыгкəеи, апəарахкəеи рахьтə иуцьлоит: абга, абгалац, акəыцьма, амшə, абгацьма, ас-ацə, абынеацə, акəасаб уб. егь; ацсаатə рахьтə аонытəкəа: акəты, апəишəи, акəата, акыз, абнатəкəа: ардəына, ацы-блыкь, ахəыхə, ауарбажə, ахьшь, ача уб. егь.

Абасала икоу ацабарси, ахауа акəандарси арака жəытə-натə аахьыс идьрсеит дара ирапшашəалоу ан-хамəа – адгьылкəаарыхра, арахəаазара, апəарыцара, урт азанааткəа идьрсеит ирыкəнагоз анхартə, аматəа-оьтəа, афатə, ирыкəнагоз ахымəацпашьа, аказпшə, ама-ругакəа.

Хəзаатгьылап ьырцпштəык: жəытə-натə аахьысгьы ажь иалхны аьыкацара акəльтура ацсуаа рсы иеианы ишыказ дырцабыргусит нартаа ражəабжькəа. Урт аьы зтартəоз иахьзын оьызымкьат. XIX апəышпькəса аеиошамтаз Ацс-

¹⁰² Иара уа. – Ад. 13.

¹⁰³ Иара уа. – Ад. 19-21.

ны икан азахәа хкқәа 60 инареиханы, урт зеггы (реихара-зак) ускан ицәырцыз ачымазара – филлоксера икәнагеит, иаанхаз акык ѿбак роуп, иахьа апсуаа ирылацәаны икоу – изабелла, ачымазара зычхауа, америкатәи иааргаз азахәа хкы ауп. Иазгәататәу, апсуаа рныхәарақәа рыкны, изыхныхәауа ажь иалцыз, ашьақар зырымто, абыцкыа ауп, насггы аныхәаѿ абы зтоу ацәца иаргъа напалоуп ишникило. Ажәакала, аныхәарақәа рсы рхы иадырхәо, апсуаа традициала рнапала икарцо аулырқәа иртартәо (ахацшьаггы итартәо), ажь иалцуа абыцкыа ауп.

Хыхь ишахәахьоу сицш, жәыгтә-натә аахыс апсуаа геи-пыхеи рыбжьара инхон, ашьха амаршәа шырдыруз сицш, ага-амшын апасқәаггы заманала ирдыруан, уи азакәхан изырхәозггы: «ага бгъыци, ашьха бгъыци мышкы зны иеи-ниаусит» хәа. Ага иацныз апсуаа амшынасы шхәала ссир-шәа изсауан, уи атәы рхәоит антикатәи авторцәаггы.

Апсуаа традициала амшынасы шхәала гбала азсара шырдыруз, уи аусаҕы азиасқәа рхы ишадырхәоз ртәы рыхьҕеит апсуа царауаа: Гь.Зизариа¹⁰⁴, Ш. Д. Инал-ица «Новые данные по истории мореходства в Абхазии» (Открытие следов древней судостроительной верфи и судоходного канала на территории с. Тамыш)¹⁰⁵.

Амшын ахыла иадхәалоу атерминология, амшын итоу апсызқәа рыхьызқәеи ирызкны атцарақәа моаци-геит апсуа лингвист О.П. Зизариа¹⁰⁶. Уи иусумтқәа рсы амшынтә лексикеи амшын итоу апсызқәа рыхьызқәеи рнаѿсанггы дырзаатгылоит амшын акны изланькәоз азсыгақәа – аҕба, ашхәа, анышь, афлыка, урт рыхәта-

¹⁰⁴ Из истории мореходства в Абхазии. Труды, 2. Сухум, 1990. – Ад. 251-273.

¹⁰⁵ Страницы исторической этнографии абхазов. (Материалы исследования). Сухуми, 1971. – С. 189-211.

¹⁰⁶ Дзидзария О.П. Морская лексика в абхазском языке. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. М., 1984; его же: Морская лексика в абхазском языке. Сухуми, 1989; его же: Море и абхазы. Историко-лингвистический очерк. Сухум, 2002;

кәә, ретимологиакәә, ацсызкра аматәахәкәә – ацәгәыр, акаҭа, адарч, нас дара амшын иҭоу ацсызкәа рыхьызкәа: акамлах (бз.), акалмаха (абжъ.) амлагәр (арт ацсызкәа азиас дукәагьы ирҭоуп – И.А.), атлацс, ашәиакьа, уб.егь. Абрака иаагоуп амшынтә лексика иадхәалоу 100 инарзынацшуа ацсуаа ражәацкакәә. Иусумтакәа иргәылоуп 300 инразынацшуа амшын иадхәалоу алексемакәә.

Ацсуаа зкьышықәсала изқәынхо аҭакырадгьылае адаптация бзиа иахысит, аҭарауаа ргәаанагарала, иара убри ауп изхьлҭеиаауагьы иахьа ацсуаа ирымоу ақәранцырагьы. Ишдыру сицш, аҭажәатәи ашәышықәсазы ари ақәранцыра афеномен гәартеит ахәаанырцәтәи аҭарауаа (Вера Рубин, Сула Бенет, США), нас урт асовет ҭарауаа (аҭнография аинститут аҭы аус зуаз) ирабжьаргеит ари афеномен сицтырҭаарц, ус иагьыкалсит¹⁰⁷. Ускан, асовет ҭарауааи америкатәи аҭарауааи, аиқәшахатра рыбжьацаны, имҭапыргеит атҭаарақәа. Москватәи, Ленинградтәи, Киевтәи, Қарттәи, Акәатәи аҭарауаа сицтырҭааит ацсуаа, сиҳаразак ақытакәа рыкны. Урт атҭаарақәа ирыбзоураны Москва иҭыцит ашәкәкәа: «Феномен долгожительства» (1982), « Абхазское долгожительство» (1987). Абарт ашәкәкәа рҭы, насгьы Қарт, Акәа иҭыҭыз рыкны ихадоу алкаакәас икаҭан: ацсуаа рҭы ицәырҭуа ақәранцыра зхьлҭеиаауа дара ацсуаа ртрадициатә культурууп, екзогамиа аҭаскәа ацхьа инаргьыланы. Дасакала иаххәозар, ацсуаа рҭы зыецәырызго ақәранцыра зхьлҭеиаауа ацсуаа рҭнографиятә бзазашьоуп: рынхамҭатә хымҭацгашьа, рматериалтәи рдоухатәи культура (рынхартакәа, рыфатә-рыжәтә, рыматәа)¹⁰⁸ убас егьыртгьы.

Иаaidкьыланы иаххәозар, ақәранцыра ацсуаа рыкны изхьлҭеиааз Ацсуара аныкәгароуп. Иахгәалахаршәап Ацсуара иаднамкыло казшьақәак: амахагьара, екзога-

¹⁰⁷ Козлов В.И. Этнология и проблемы долгожительства. В кн.: Современная сельская Абхазия. М., 2006, Ад. 20.

¹⁰⁸ Иара уа. Ад. 25.

миа аилагара, зегъ реиха ихымзгыу ахымѡацгашъа. Ауаѡы ижѡлантѡ, ма уала-тахыла изааигѡу данихнаѡ-аа, амахагъа иххалон, зых пату аѡызцѡз ижѡла – икыта далырцон, лажѡк аѡара пату иѡмызт, дхымзгыршьон, захѡшьа илыхнаѡауаз дыршьыргыы калон (иаргыы ларгыы), данцслак ашьтахыгыы рыцсыжыртаѡы дыржуа-мызт, ауаа иахырѡахарстамыз, азѡгыы иахымбашаз бнакахыы дганы дхѡыцаржуан. Уамашѡа ибатѡзам ас еицш аѡѡгъара казцѡз изкыз ажѡа – атермин шыѡѡгы-лан иахыыказ ацсуаа рѡы, избанзар уи ацсабара иаѡѡ-тѡымын реилкаара ала.

Уажѡраанзагыы ишазгѡахтахѡу еицш, Ацсуара аеѡырнагѡит ацсуа ицстазаара аганѡѡа зегыы ркны: абзараѡы, аматериалтѡи адоухатѡи культураѡы. Иах-хѡозар, ацсуа цасѡѡа ибзианы издыруа аштѡа дынтацшыр, ахыбраѡѡа реилазаашъала, рыргылашъала, ишыргы-лоу, ирыцшроу рыла, инхо дарбану – дацсуоу, ма Ацс-ны инхо даѡа милатк деиуоу силикаауеит. Ацсуа иаштѡа, иухѡар ауазар, акульт ыѡоуп: акы, итбаа-тыѡѡа иѡоуп аѡѡгъеи абзиеи рзы, ѡба, еснагъ ицѡъаза (ухѡы ыѡѡаны иуфартѡ) иѡоуп. Аѡныцхѡыс ашьыжъ дангылалакъ, раѡ-хъа илрыцѡѡа аштѡоуп, избанзар ауаѡ ыѡѡтата аштѡа азѡы дталар, цхашъароуп. Асеицш аштѡа азыѡазаашъа иараз-нак ишьѡѡымгылазеит, акыр шыѡѡѡа аамтѡа иѡнашѡеит, ацсуа ицстазааратѡ тахраѡѡа ханартѡааит, иахъа Ацсуа-ра иаѡанаѡа иѡалеит. Аштѡа итагылоуп иѡъаз-ѡъазуа иѡѡу аѡѡасѡъа, уи иавагылоуп амаѡуртѡа, ма аѡаѡа (рыѡ-багыы зызгылоугыы уѡылоит), аварахышѡа игылоуп 30-40 шыѡѡѡа раахыс зыргылара иалагаз – аѡазарма, настѡа игылоуп аѡа, аѡѡѡара, азы ахъааишѡа (трубала) еиѡѡаууп акран, уи аѡны аѡнуѡѡа иназгахѡоугыы ыѡоуп, уи змам, раштѡѡы еиѡѡаууп аѡеиѡъ, ма уи антыѡъ уб. егъыртгыы. Аѡны ашьтахышѡа, ма аварахъ ала еиѡѡаууп аутра – аѡыш, аѡымышъы, апаршыл, ахѡсхѡа ухѡа аѡѡѡыс лыхша-реи лареи иахъеитархѡ, иахыыраазѡ, сѡѡа инаскъагашѡа иѡоуп ашѡыртѡа (ашѡыр ѡѡѡѡа аштѡагыы иѡѡгылоуп),

нас абахча – азахәа зқәу ацлакәа – ал, амжәа, ахәырма, алахә ухәа егьыртгьы.

Ацсуа икәша-мыкәша икоу ацсабара дпазыкоу антаҳ-цаауа ҳарзаатгылароуп ҫырпштәкәак. Анхафы мҫыңкара абнахь данцо нанҳәамза антәамтазоуп. Абнаҫ дахьнеиуа амҫы злыңша (амахә бзианы измоу) ацла иаха иахьызы-мариоу ашпапы ицакны ициказом, уи ацла дықәланы икеиҫоит, избанзар 2-3 шықәса рышьтахь икеиҫо ацла амахәкәа рызхаусит, ситах амҫы инатоит, ашпапы иньцак-ны ицикар, ма иоаусит, ма иахьлпуа арахә ирфоит азхаха артазом. Ацсуаа ирымоуп ажәапка: «Ауаф газа аиха има-ны абна дылалар, ашәапыцац зегьы зызуа иалагоит» хәа. Избанзар агаза иацхәа иааицыло зегьы дрысны ицикоит. Ауаста бзиа аматәахә ацшааразы абнахь данцалак, рац-хәа ацла цкәа дахәацшуеит, аматәахә алцуоу иалымцуоу гәситоит, иалцуазар ицикоит, иалымцуазар дакьысзом.

Ашәарыщаф бзиа, зых пату ақәызцо, ашәарах дры-лацшны, акы ауп иишьуа, икәакәа иқәцаны изгаша. Абарт аҫырпштәкәа захауа азәы дцәыцагыланы дцәыц-аччар калоит: «иахәа уртқәа ыказам» хәа. Иахәа ишәары-цо – шәарыцара данцалак калоит: аапын, ацхын, сәфрата-галан. Автомат икыуп, 30 патрона зныккьарала итзыркьо, ашәарах даарылашәар, зегь нирцәоит, избанзар автомат икыуп, уи унацәа нацаукыр иткьоит. Мамзаргьы, ашь-хантә иаауа азиас цкәа ахаҫы дәсины, ахәшә теицсоит: матгьы, цсызгьы, дагьгьы, хәычгьы-дугьы зегь тишьаауе-ит, кыылак-оқыылак ацсыз аоныка игоит, иаанхаз рбаа-ффы мчыбжьык уқәнамыргьыло иаанижьуеит... Иахәа ауаа «кәышхеит»: ииасны ицо афымцатә мчы акнытәи ателқәа азы изаарыжьлоит, иаргьы ишпапы еилыхны азы дзаагы-лоит: афымца ацсызгьы ашьуеит, «ацсызкыоҫгьы» дашьуе-ит! Шакантә икалахьоузеи абассицш ахтыскәа! Иахәа аба-сала ирацәахсит анегативтә цәырцрақәа, аха урт Ацсуара иаданакуам, Ацсуара анагзарагьы рылшазом.

Ацсуа цасқәа ишхацархәо ала, ауафы ихатә ацсабара датәуп, ус анакәха, уи икәша-мыкәша икоу зегьы дреич-ахароуп, хатырла дырзыказароуп. Ацсуара иаднамкыло,

аха апстазаарае иахпыло рацеоуп, урт иреиуоуп: амаха-
гъара, апхамшыара, апэгъахэара, ачархэара, аламысдара,
агэыла ицэгъычра убас ирацэаны. Аха Апсуара аилагара
акэым аус злоу, уи аныкэгара, акэныкэара ауп. Дасакала
иаххэозар, апсуа дацсуазтэуа ицсуара аныкэгароуп, аха
уи аныкэгара мариам, иуадаоуп. Иуадаоу зегъы харк-
эапуазар, Апсуарагъы мап ацэахкроуп. Аха мап!

Ауафтыбэа рыезсилархэо рцэси-ржби рыхьчарси
апханьареи рнафсангъы апцзаразоуп. Амацэа ауафы
деиэнакаауазароуп, дарцццзароуп, убри азоуп амацэа
амода абыскак хпыфзыпштра замоу жэытэ-натэ аахыс-
гъы. Иахьа адунеиас аглобалтэ процесскэа мфэцысуеит,
гэгэалашэа урт злэшэартоу амилиаттэ чыдарацэа зегъы
ацанарзуеит, иаххэар калоит адунеи зегъы акны амацэа –
апшэцатэы, апшэацатэы, ахацатэы ухэа аинтернационалтэ
казыа аанахэеит хэа, шамахамзар зегъы Европатэи
апшэцатэы ахь ииасит, изыкэтэо, изланыкэо амашынац-
эа сицшуп, сицшуп иара убасгъы изызырфэуа, изхэацшуа
ателевизоргъы, арадиогъы, ацыхэтэантэи аамтазы исиаз
аинтернетгъы, сицшхеит афнымацэа, ачысмацэа уб.иц.
Кавказаа иапырцаз амацэа – акэамжэи акабеси дара реи-
ха ргэылацэа – аказакцэа иныкэыргоит, уи ацкыс (акэ-
ымжэи акабеси) европатэи апшэцатэы сицума?

Акэымжэи-акабеси, аразны мака рыкэцаны, акама ад-
хэаланы аурыс императоргъы сырбагас ишэицон, уи ршэы-
рцон Стампыл инхозаристократцэагъы, аха иахьа усикам...
Уаф дзеигэыцша, гэхэарасгъы икаицаша – ацыхэтэантэи
аамтазы, апсуа интеллигенция иреиуоу, академикцэа ажэ-
лар реизарахь, агэыргъарахь инеиусит акэымжэи-акабеси
рышэцаны. Уимоу ааигэа Москва – Кремль, Георги ихъз
зху азалафэы, апсуа поет Мушьни Лашэриа Пушкин ихъз
зху амедал Урыстэыла ахада ианиитоз, акэымжэи-акабеси
ишэцаны, ахтарца шкэакэа ижэоахыр икэыршэны дне-
ит... Апсуара Анцэа иумырзын! Хэацхэака издыруада, ауаа
рыхдырра шытыцны, апсуа матэа ршэырцо иалагаргъы!?

Рыцхарас икоу, «имодоуп» хэа асар, сихаразакгъы
атыцхацэа, рцэа ианымаало, рымаха-шыаха аграцэа

пэырызго ршэырцоит, ирышьярцоит, уи рнаалоу ир-
нымаалоу ускан иазхэыцзом. Абас икоуп Ацсуа уни-
верситет итоу атыцхацэа реиҳарафык, избанзар айкэа
«ацъинс» ашьяцара иахья имодоуп. Ирацэафхсит имода-
хаз ахныкэгашьякэа. Иаххэап, адунеи зегъы акны иахья
атаца ма акасы, ма афата лхоуп, ацсуа таца урт реиҳа
дкэышхазаап: лчара аены лхы цэыкэцсаза, ма акасы, ма
афата зылхалымцозеи? Ацсуацас атаца акасы лхаршэзар
акэын, иахья уи хатэахшьом... акультура халацэеит.

Асоциалтэ екология иарейаз акоюп ухэаратэы икоюп
ацсуаа ирымаз ацас: «зкыы аазаны шэкы абна алацара». Асовет
аамтазы зкыы хы рахэаазафык иманы калашья
амамызт, аха уаанза зкыы хы арахэ змаз уцылон, сиҳа-
разакгы ацсаса – ацъмеи ауасеи. Иахья ауафы ддырехэ-
арц аныртахыу «ари иабацэа зкыы аазаны шэкы абна
илазцоз ракэын» рхэоит. Ацас ишахэо инакэыршэаны,
ацсуаа – арахэаазафцэа рырахэ рхыцхьазара зкыы ианси-
хахалак, шэкы рылцаны идэыкэырцон. Урт даса шьюuky
ирхыыцшыр калон, абга ирфар ауан, шытахька ихынхэ-
ны, излырцаз арахэ ирылалар калон, апшэма – арахэаа-
заф урт дрылакысуамызт. Арака, ари ацас философиала
уахэацшыргы калоит. Ажэытэан, ахылцшытратэ епоха
аан, ауафы ацсабара иацэигаз (ашэарыцара иабзоураны)
данбсиаха, ирахэ зкыы хы ианрейаха, ацсабара иацэигаз
иазирхынхэусит. Арака иаарцшуп ацсуа изы зегъ реиҳа
иҳаракыу ауафара – цсыцкьала, ламысла ацсабара азыка-
заара, ацсабара – (арахэ ишдыру сицш, ашэарыцара ауп
изхылэиааз), ахымшьяара. Иахьатэи хэцстазаарафы ацса-
бара ахымшьяара, уи ацхраара ацак дузза амоуп. Азэы-
рфы ишпазгэартэ ала, Ацсны иахьацанаква ацакырадгы-
лаф макъана ахауа цкэоуп, изфыдоуп, ауаа рыцсшьяразы
иманшэалоуп. Ацсабара иахцацэго хгароуп хэа ихэы-
цуа ихшара, иираны икоу, зызхаша, иара ишытахь игыло
дышрыцэгычуа изгэатазом. Цоуп, «сара сышытахь ата-
хызар ахахэгы леиааит» хэа ихэыцуа ыкоюп, аха ус икоу
ракэым адунеи зтэу.

Адунеи злеибарку гармониагоуп, иахьа ари агармониаф ауафы ироль ҳаракхсит. Жәйтә-натә аахыс ишъақәгылаз усуп ауафы данцслак анышә иатара. Адунсиаф икоу ажәларқәа зегъы рзы ауниверсалтә казшъа змоу цасуп ари, избанзар мышкы ииз мышкы дымцсыр ауам, ус ала еибаркуп ацстазаара, ацсабара Ацсны иахьацанакуа ацсыжра инаваргыланы иуцылон егьырт аформақәагъы: ацсы ибаф абылра, айбашьраф итахаз ахаца, ма адыд-мацәыс иаркьатаз ицсыбаф рацхьа атла амахәаф икнаҳара, нас ицәеи-ижьи, абфәи анеилытцлак, иаанхо абафқәа адамра ртацара, ма ахацшъа итацаны анышә ратара. Изыхьазеи ацсыжра?

Зыцсы таны адәи иқәу зегъы мышкы зны ицсуеит, ианцслак ашътахь, мышқәак анаацлак, ицхаразар ацәеижь абаара иалагоит, аффы баацсхоит, уимоу ибаауа ацәеижь афкы чымзара афеиар алшоит, ишәартоуп. Абри сиыркааит ауаа заа, иара убри ауп ацсыжрагъы зыхьабаз, ауаа роуп ацсыжра здыруа, егьырт зыцсы тоу зегъы имцсуа акагъы ыказам, аха ацсыжра рыздыруам.

Ацсыжра иадхәаланы еиуеицшым ацасқәа рымоуп ацсуаа, иаххәап, «ацскнаҳара», мамзаргъы «фынтәны ацсыжра», уи азбахә аарыцхаусит антикатәи авторцәа инадыркны, XVIII-тәи ашәышықәса акнынзагъы¹⁰⁹. Ацскнаҳартақәа анеиҕыркаауаз ауаа иахьыреахырстамыз, ацлакәа рацәаны иахьеилагыллоз (сихарак ацьқәа), ахәқәа рҕы акәын. Абас акәын ишыказ Кәланырхәа ақытан, Афзы Мамет дахьынхоз иханы еиҕкааз Ацскнаҳарта.

Археологцәа ишазгәартә ала, «фынтәтәи ацсыжра» аан, иаҳарак зыбафқәа уцыло ахацәа ракәын, настгъы урт абафқәа ирыважын ахацәа иныкәыргоз абцбар. Ус анакәха, ахацәа айбашьцәа ракәын ацскнаҳарахь иргоз. Ацас ишахәоз ала, айбашьфы данцслак (дантахалак) ацә ацәа дылахәаны, акәыцха шышны икацоу дныкәцаны анхарта инацәыхараны, атла амахәафы (иоаҳаракны),

¹⁰⁹ Инал-ипа Ш.Д. Вопросы этно-культурной истории абхазов. Сухуми, 1978. – С. 82.

мышэзахэала дыкнархауан. Ицэсижьи ибаоқөси анси-
лыптлак акэын ибѡақѡа адамрахыы иганы иантаржуаз.
Ицѡоушъара, абассицш апас Апсны антыц рацѡак иуц-
ылазом, ари азбахѡ аарыцхауан изыѡуаз авторцѡагы,
ирцылом археологцѡагы. Апсуапас зыхъз-зыцша ыказ
ахаца данцслак (дыздыруа акыраамта дырхамштырц)
ихъзала ацѡа хырцон, амѡафы абака (ауаа зцагылаша)
дыргылон, ихъзала азы сицырхуан¹¹⁰.

Хыхыггы ишахѡахѡу сицш, ауаѡы апсабара датѡ-
уп, даазеит, аха зыцсы тоу зегъ рааста ахшыѡ имоуп, уи
амаругақѡа рыкацашъа ицсит, уи алоуп егырт зыцсы
тоу дызлареицшымгы. Иазгѡататѡу иара ахѡынтқарра
ахатагы мыругоуп, ахѡынтқарра ауаа изацырцоггы ажѡ-
лар ирыхѡаша, сиқѡзырхаша азѡарақѡа рызбаразоуп.
Ажѡларқѡа рѡоурых ишахнарбо ала, ахѡынтқарра дукѡа
– аимпериакѡа реилахара, рхыбгалара сиҳаразак ѡонук-
атѡи амзызқѡа роуп изыхкъѡ, сиҳаразакгы ахѡынтқарра
иахагылоу рхатѡ ускѡа рызбара ианалагалакъ, мамзаргы
ажѡлар рус рхатыцан, рхатѡ ускѡа рызбара ианалагалак.

Ххы ишѡахархѡо иахъа ауаѡытѡыѡса иапицаз амару-
гақѡа?

Сырзтаагылоит ыырцштѡѡак.

Жѡытѡ-натѡ аахысгы апсуаа ирдырусит сиусицшым
апѡарацарақѡа, апшъа апѡарах рзышѡарацара, абназа-
ра, агаѡа апѡарацара (ачашѡара), апсызкра уб.егъ. Иах-
хѡап, ачашѡара иамоуп сиусицшым ахкқѡа: хышъла,
шѡақъла, катала (уахынла). Ирыцҳарахаз, ацыхѡтѡантѡи
аамтазы ауаѡы иапицаз амаругақѡа (егырт дызлариа-
аиуа) ишакѡым ихы иаирхѡо далагеит. Ишдыру сицш,
Апсны имѡасусеит (егырт апсаатѡқѡа реицш) хымыз
инарзынацшуа ачақѡа – нанхѡа мза инаркны абѡаранза.
Еихарак урт аныцыруа – ианымѡасуа уахынлоуп, апара
ианалагалак, иахъырманшѡалоу адѡы къақъарақѡа,
амхқѡа, атѡартақѡа рѡы итѡоит. Дара ачақѡа анымѡасуа
– ианыцыруа бжыла сибадырусит. Абри рхы иархѡаны

¹¹⁰ Иара уа.

«кәышшәкәәк» уаха аңхыбжбон, ачақәа рыбжбы амаг- нитафон иантаны адәахы иниасны, абжбы рдуны иа- дырхәоит. Ицырны ицо ачақәаггы ари абжбы ахьрахауа адәағы итәоит. «Акәышшәаггы» цыбаак мбзакәан, итәаз ачақәа алашара рсарцханы, аката нарықәыршәны иркусит. Иркусит шәкыла дәхәышшк иаакәымцзакәан.

Адырәасны абазараә унеир, арт «акәышшкәа» ранацәа, рахәшыцәа, рыцхацәа, рыхәсақәа ухәа иркыз ача ртиус- ит, иаазхәоггы ыкоуп, аресторан ацацхақәа рғы унеир «ацсаатә жьы» хәа иудыргалоит. Абасеицш икоу атагы- лазаашыа иахкыаны Ацсны ацакырадггылаә ачақәа (иан- раамтоу) иаха-иаха амачхара иасуп. Икалап, ас мацара ицозар ачақәа Ацсны зынзаск ианызаарггы. Абас адунси шака хкы ацәызхьоузеи! Ахәынтқарра зыкоу аиакәым кзцо иахьирхәразоуп, дасу иааитаххо каимцаларц азо- уп. Абазараә икәгыланы ача зтиуа азәыр дрызцаауама «иабаажәгеи», ма «алицензия шәымоума» хәа?

Ахәынтқарра аонуцка дасу иааитаххо, иара итәа- ла изеигъаша кайцо даналагалак, уи днызкылаша амч аныкамлалак, ахәынтқарра ацсыехароуп иаанаго. Аха хазтагылоу аамтазы Ацсны ахәынтқарра змыргәгәо, ицызшәаауа ахтысқәа рацәахсит, иаххәозар, Аконститу- ция Ахәтач 5 ағы иахәоит: «Адггыли егырт ацсабаратә аагартәкәси ажәлар ирхатәуп», ус анакәха, адггыл еыт- еыт атира калом. Арахь уцшыр, Ацсны ацакырадггыл еыт-еыт атира иасуп, уи иацхрааусит, ахәынтқарратә структурақәаггы, иаххәап, Ацсуа хәынтқарратә телера- диокомпания абасеицш алахәара канатсит: «Гагра, ам- шын азааигәара, иртиусит 600 цшыркца метра адггыл» хәа. Азәыр иахәхьоума абас Аконституция еилазго азәы дахьдырхәит хәа, амала иамеигзакәан ахәынтқарра цыз- шәаауа, иапырхагоу ауаа ахамтақәа рыртәоит(1).

Ацсуаа ражәа иалацаны ирхәоит: «Зызәа ззаз иан дицә- агеит» хәа. Иахьа ахәынтқарра цызшәаауа, ажәлар ирцыр- хагоу аусқәа ргәы хамхәар, урт рхала рыедыресиуама? Из- бахьада акалақь ағы атротуарқәа нкыланы ауаа рапцәкәа дыртбаауа, ма атротуарқәа нкыланы аонеихагылақәа,

адөкбанкәа дыргыло? Уи збарц зтаху Акәа иналс-аалсыр ирбоит! Ажәакала, шыуокы ажәлар рымәа нкыланы, рыптакәа дыртбааусит, ма аонкәа – ахыбра-кәа дыргылоит, акагы камлазшәа хара хнавс-аавсуеит, сәхтзом.

Ишаххәахәу еицш, ауафы зыңсы тоу зегь реиха дкәы-пшаргыы апсабара датәуц, дахәтакуц, даласоуц, зегь реихагы уи апсабара апхаста азтогыы ауафы иоуц, уи дырцабыргусит хыхь сыззаатгылаз асырцштәкәак.

Атыхәтәантәи аамтазы апсабара ахала иканато арыңхаракәа: апшатлакә, азхыпра, абылра, ас ду, ацаа, акәыршыю, адгбыл ахәазара, адгбылпысра ухәа реиха ауафы инапала апсабара иазиуа апхаста еихахо иалагеит. Цоуц, апсабара, ауаф икәша-мыкәша икоу ахьчаразы аструктуракәа апцоуц, аха урт рымала апсабара рзеикәырхом ауаа рыцымхраакәа. Ауафы дзыхьчо апсабара инапала ихимпшаароуц, излауала деичахалароуц, дзыкәгылоу амахә иахьәаку ицимкароуц, дышкахауа игәалашәароуц.

Ауафы апсабара дпазыкоу хазаатгылеит, аха еилкатәуц ауафи ауафи рсизыказаапша апсуа цаскәа инарыкәыршәаны.

Апсуа нхафы, ирахә рыла апәыз иоур, агәәара ахьи-моу игәыла изиңхаусит арахә иара (агәыла) иахь икыдхалазар, аоныка иңхьеицарц азы.

Агәылагы «урахә сара исымгьычит» хәа атак анык-аицалак, ацшәма ажыра дзымпаныхәо змоу, ижырасы дыбгоит: «сырахә згаз уара усы дааины ихы еимхыкәа хьыхпша имоуааит» хәа. Ажыра змам иныхәс днеины дыбгоит. (Ныхахә змам апсуа жәла ыказам – Иу. А.). Ажыра иаразнак асцәырнагазом. Уи амч цәырнагар калоит ацәгьа зуз ихшаз, ма урт ирыхшаз рахь: атааңәа иатәу лассы-лассы ичмазафхоит, иңсуеит, ма амашәыр рхымцо, ирафымсуа иалагоит. Ари амзыз зыхкьо акәыдырцаф ләы еилыркааусит иңсхәу раб, ма рабду агьычра шыкаицяхьаз, уи иахыркьаны ацәыз зауз ажыра, ма аныха дпсеитаз, уажәы ашьтәа шыны, игьычу арахә ахә шәаны, ахьыхра шатаху. Ари захаз агьыч ихшара иакәнагоу зегь карцоит: ацәыз зауз ихәоит ижыра (иныха) имоу еихырц. Ацшә-

маггы ахсыхра зтаххаз, иакэнагоу зегь казцо, деихроуп, мамзар ажыра амч иара итаацэа (ажыра зтэу) рахь ик-шар аусит. Абри иахьанзаггы агэра ргоит ацсуа нхацэа.

Ацсуацас ауафы дызшыыз инапкэа ҫахэаны иишыыз инышэынтрае даннарғалак, уи нахыс уаха азэггы дилакысуамызт, ашыоура уа инпэон. Абас икоу апаскэа философиатэ цакыс ирымоу – ауафы ацэгъа – аиакэым казцаз ихы ларкэны «унапы сануп, иутаху сызуы, сат-оумцан» хэа данааилак, дпататэуи хэа ауи. Уи ицеггы дахьырхэтэызар Анцэа дибап. Абри аганахьала ацсуаа ражэапкэа ихархэо рацэоуп: Абзиа кацаны азы иат, цъара исыкэныжылап, азэы ихэап; узлахэмарлак калоит ауаф ида; Умч уакэгэыцны агар дыкэнуишыан уб.иц.

Ацсуацас ацэгъара баапсы казцаз иус збаны дыр-пшызоиызт, уи икыта, ма ижэла далырцар калон, ашыацса идыршэон, аха дыршыуамызт, Анцэа иишаз уара уиқ-эитым хэа ирцхьазон. Абас икан Ацсны ах ихаанггы. Аибашыра ашытахь (ақыртуа-ацсуа), рацхьатэи Ацсны ахада Вл. Арзынба изнаргеит зус зыбны ашыра зкэыз, абахта итакыз, азбаоцэа ирызбыз аус анагзаразы инапы ацаиоырцаз, аха атэыла Ахада, ацсуаа ртоурых, ртра-дициакэа ибзианы издыруаз, ашыра инапы ацаимэит. Иахьа адунеиас икоу ахэынтқаррақэа жэпакы рыкны, ауафы иус зыбны ишыра иакэыпхьсит, уи иадгыло ахэ-ынтқаррақэа рхыпхьазара иаха-иаха ацлара иасп, ант ахэ-ынтқаррақэа рсы ауафы ишыра ахатыцан ацэгъа зуз ипсы ахьынзатоу абахта итакрала ирыпсахуа иалагеит. Абасала, ацсуаа ртрадициатэ цаскэеи иахьа хэынтқаррақэак рсы икоу апаскэеи сицэыхарам, сизааигэоуп. Ари атагы-лазаашыа ихалнаршоит иаххэарц ибзиоу, ауафы исиара-изхара иацхраауа апаскэа Ацсуара иацанакуа, иахьатэи хапстазаарае ахархэара рыхэтоуп хэа.

Ацсуа этнолог, апрофессор Ш.Д. Инал-ица ишаз-гэеиатаз ала, ҫыц зышыақэыргылара халагаз Ацсуа хэы-нтқарра идеология хадас иазыпшытацатэуи Ацсуара хэа. Цабыргны, ахэынтқарра айташыақэыргыларасы из-ыкэныкэо уасхырк азыпшытазароуп, иаххэозар, иреицгу

апсуа паскѣа. Ари рхасы иааргар ицѣгъахарым сгѣахѣуе-
ит азакѣанкѣа здызкыло Ацсны жѣлар Реизара адепутат-
цѣа. Зегъ рацхъазагъы, ахѣынтқарратѣ бызшѣа зымды-
руа ахѣынтқарратѣ мацурахы (адепутатрахыгъы) дым-
неирууп, уи асхѣара итатѣуи абызшѣа ипаратѣы, имцар,
азакѣан силазгоит хѣа далагар, ацынгыла гѣгѣа иоуроуп.
XIX апхѣышыкѣса апсуа жѣлакѣа (анхацѣа ирсиуаз –
Иу.А.) иртаххсит ах аамыстара атитул ритарц. Ахгъы иа-
армарианы аамыстара изшѣомызт. Мазала ауаа ишътит
ажѣлар рѣы рыхъз шыкоу аилкааразы. Урт ажѣабжъ аар-
геит аамыстара иашътоу анхацѣа асасдкыларас ачеицъы-
ка ацѣыргарас ускак рыхъз шыкам. Ах изы уи ажѣабжъ
азхсит анхацѣа аамстара иашътаз иримтарц азы. Иахъа
аибашъра аан зезызцѣахыз адизертирцѣа ателевизор иѣа-
гыланы ицѣажѣоит апсадгъыл шыхъчатѣу азы, ма ажѣлар
рымѣа зкыз ажѣлар дрылагылан агацахѣа дцѣажѣоит...
Ас калом, Апсуара иапанакуам, апсабара иацѣтѣымуп.

Апыхѣтѣаны еицѣахцхъазап зынагзара уадаѣу, аха Апсу-
аразы зыда цсыхѣа ыкам казшыкѣак: ламысла аказаара,
ауаѣы – икѣша-мыкѣша икоу апсабара аизхара, ауаѣора (ау-
аѣы зыпсы тоу зегъ рсиха дкѣышпуп хамхѣси), аламыс (М.
Лакрба иѣымтѣкѣа рсихарак зызку), аразра, агѣымшѣара,
ахацара, аамысташѣара, асасдкылара, ачеицъыка, ахат-
ырқѣцара – аиѣабы-аипцбы, апхѣыс, ачхара, ахъз-ахъымзг
уб.егъ. Абасала ауаѣи апсабарси, апсуарси апсабарси ирыб-
жѣоу агармония цхастамтѣкѣан хѣацстазаарас ахархѣара
ртахыуп, уи цхъакатѣи хѣабазара арлапоит.

АПСУА ЧАРА: АТРАДИЦИАҚӘЕИ ИАХЪАТӘИ ААМТӘИ

Апсуа чара – апсуаа рыбзазаратә культураҕы аныхәақәа ирныхәоуп, жәытә ныхәоуп, атаацәаралалара шыақәзыргәгәо қабзуп. Уи, зегь рацхьаза иргыланы, апсуаа иахьа уажәраанза сикәырханы иааргаз, иреигьу, аицхыраара еицш икоу, амилатгә пасқәа кыр цәырызго доухатә феноменуп. Аицхыраара, хымцада, генезисла даара ицаулоу традициоуп. Ацәгьси абзиеи ресишья рымам уи ада. Ацәгьси абзиеи ишрыхәтоу реискаара, рырсеира знапы иану, ҳаблак ағы еиланхо агәылеи азлеи роуп. Абарт, ацстазаара иузақәымтхо ахтысқәа раан аицшәмацәа ак рыгхар, дара рақәым, ахабла зегьы ахымзг ргоит.

Апсуа таацәа рзы даара ацак ду аман рычкәын иааиго апхәызба, ма рыцха дзыщараны икоу арцыс дзеицпроу. Урт рышьтамта, рхы-рцыхәа еилымкаакәа апхәысаагарагы, хацацарагы азин рыртөмызт. Атаацәа ирдыруазар акәын ирыуацәахараны иказ рхы-рцыхәа, еихаракгы цәара еиуарак рымоу ирымаму. Уи хьцашья змамыз усы. Цәара шысилагарак камларц азы арцыс игәацхаз апхәызба ажәа лницаанза, аоната аицбацәа, ма изааигәоу иоызак ила итаацәа рлымха акынза инеигон. Урт еилыркаауан рычкәын иалихыз атыцха лыжәла, ланшьцәа зустцәоу, лара лказшья, лтаацәа рказшья, хымзгык ргахьоу ухәа лхы-лцыхәа зегь тырцаауан. Апхәызба лтаацәагы ус акәын – ирымаҳәахараны иказ арцыс дтырцаауан. «Убас заа аилибакаара иказ иабзоураноуп апсуа таацәара зыцәгәаз», – иоусит Н. Хашыг¹¹¹.

Абас ала еишьяшәаланы ианыкала, ао-таацәарак ааицәажәаны, рыцха ачара лзуны, аргама хаца дрышьтуан. Урт реицәажәара ирманшәалон ақьацъариа – нак-аакгы

111 Н.Хашыг. Апсуеи апсуареи. Аж. «Алашара», №1, 2012 ш. Ад. 94.

еищырдыруаз, зыгәра ргоз азәы. Уи арцыс иаб идтала ацхә-ызба лтаацәа рахь дымҭахьшуан, иагҭреихәон дыззааиз, хыкәкыс имоу. Ацшәмацәа иаразнакы атак иархәомызт, – цсыуа цасла пхашьаран, – знык-оынтә дыртаауан, иазааигон. Анаосан, ма хакәшахатуп, абри амш азы харзыщшуп, мамзарггы, дыргәамцхар, хазгаб дасацъара аус лымоуп хәа атак иархәон. Ақбагъариа инапы ианыртяз аус икәманшәа-лахар, ачара аены иршьуаз ашьтәа хамтас иртон¹¹².

Еибырхәаз амш аены, хәылбыехак, – излацәажәараны иказ аус маншәалахарц, мышьтабаацсык, лацшыцәгъак рхьымсырц, – арцыс иаб ауаа хатәрақәа ицны, ахамтақәа рыманы, аофициалла цхәызбахәара ицон. Чеицъыкала ирцылон ацшәмацәа иртааз рысасцәа. Цъыцақәак анааимырдалак иззааиз аус алацәажәарахь ииасуан. Асасцәа рсихабы амахәи атацси рразкы дақәныхәаны, амахә ихьзала иааргаз ахамтақәа аоната ацшәмацәа ирзишпон. Атаца лызггы иааргон хамта чыдак – лызынматәа. Ацшәмаггы исасцәа хамтада ишьтуамызт.

Амахә иишоз ахамтақәа апрофессор Ш.Д. Инал-ипа «аматырбага» хәа дашьтоуп. Зеилкаара уадаоу ари ажәа иаанаго хәа автор иицхьазо, амахә ихәаны иртәаз ацхәызба ионыка дааигаанза лбара азин изтоз. Иара ажәа «аматырбага» хцаны сихшаны (амат-ырбага) – амахә – атаца – реибарбага ауп иацанакуа хәаггы иоусит, ансггы уи ачма иахәтаку акоюп хәа азгәситоит¹¹³. Ачма хәа изышьтаз ацхәызба дхәаны дзыртәаз арцызба иабхәа изишәоз – царан-рахәтиаан. Ииашацәкьаны, ацсуаа ачма (калым) закәу хәа ргәалашәараҭы инханы ишыкамггы, ари ацас шрымаз зырцабыргуа акакәны икоюп ацсуа жәацка: «Пхәыс-хәан цхәыс дышуоурыз, чма-шәан ачма узшәондаз»¹¹⁴.

¹¹² Хәацъаа Кондрат икынтә ианцоуп Ткәарчал араион, Актәи Бедиа ақытан (01.08.2007 ш.).

¹¹³ Инал-ипа Ш.Д. Очерки по истории брака и семьи у абхазов. Сухум, 1954. Ад.. 66-67.

¹¹⁴ Иара уака, ад.64.

Апхəызба данырхəоз асны хатала амахə иишəараны иказ ачма иалацəажəон. Тауади-аамыстєи анхафьжə-лари социалла иишикарамыз еицш, еикарамызт иршəоз ачма ашəагаагы. Анхафь илшоз – хык-фхык арахəтиаа, еык ухəа ракəын. Иара уи злымшозгы дубарын. Хых хазлацəажəоз аицхыраара ацас абракагы ицəырцуан. Еилацəажəаны ишьякəдыргылаз ачма ашəара алшара змамыз амахə аизгараан ииашьара ацхыраара иртон. Уи аизгара фба-хпа шыкəса данадхалозгы калалон, ари аамтазы апхəызба дхəаны лаб ифны дтəан. Ачма зеггы аныишəалакь акəын ицхəыс ифныка лаагара данакəит-хоз. Апхəызба дхəаны лаб ифнатафь дтəанатц аибабара алшара роурц азы акəын «аматырбага» заа изишəоз.

Амахəгы атацагы аихабацəа рєицəажəара иа-лахəымызт. Апхəызба лфызцəси ларєи амхарафь итə-ан. Амахə иакəзар, асасцəа дрыцзаргы, ифызєи иарєи хазы, рєыцхьякшəа, итəан. Саси-цшəымєи сизааибага-ны ианыкала, нас цсыуа цасла ишапу еицш, аишəа-чара иацырцон. Амахə, ишаххəаз еицш, урт рыфара-рыжəра далахəымызт. Абри ауа акəын рацхьазакəны арцызбєи апхəызбєи атаца лымхарафь ианєибабоз, анапсимдахь, – амацəаз, асаат, ачабра, ухəа досу илшоз – ахəычымыц анєимырдоз. Урт рєиниара шымфацисуаз атəы инарт-бааны далацəажəахьєит С.Ажəанба иусумта «Поцелуй за занавесом»¹¹⁵ афь.

Асасцəа апхəызба дхəаны ианцоз аамтазы аптафь ихысуан, ма лаб иацхья ахы кадыршəуан¹¹⁶. «Ахкаршəра» хəа изышьтаз ари ацас иаанагоз, апхəызба лажəа силага-ны дасазəы диццар, нак-аак аигара рыбжьалон акəын.

Уи нахыс сизхəаны иказ арцызбєи апхəызбєи алама-ла акəымзар рєыцхьяркуан, аихабацəа рыба ихгыло-мызт. Апхəызба, хых ишаххəахьфу еицш, лаамта сихарак

¹¹⁵ Званба С.Т. Абхазские этнографические этюды. Суху-ми, 1982. Ад. 29-30.

¹¹⁶ Цанба Владимир икынтə ианцоуп Гəылрыцшь араион, Кацикыт акытан (31.07. 2009 ш.).

лымхараҕы илхылгон, арҕыс иакэзар уигы сынла аоныка дааиуамызт. Ажэохэмиш рыены «амхаратыгара» хэа изыпхэтар аҕас моацганы амахэ иоыза аихабацэа рахь дцэыригон. Абри аоыза аҕас моацыргон атаца лыонатаҕы. Уи иалахэыз сихарак асар ракэын. Ахацаоыза ихарц ала имоацыргоз ари аҕас ашпахэ амахэҕы атацаҕы аоната аихабацэа рахь ацэыртара азин роуан¹¹⁷.

Абарт, хыхь зызбахэ ххэаз аҕаскэси ақьабзкэси хыркэшахон амахэ игэаратаҕы ируаз ачарала.

Иахэтар ачма зегы анишэалакь нахыс амахэ итаацэа ачара асазыкацара иалагон, ицырцэон асхэара.

Ачара асхэара атараан ацыжэара змаз арҕыс итаацэа ракэын. Абри аус арманшэалараангы ихадароу атыц ааныркылон агэылацэа. Ацшэма урт дырзымцаакэа ичара асхэара цитэомызт, – ичара зырссиуа дара ракэын акнытэ. Сабшак ма мшышак аены арҕыс иаб, шьтэак шьны, изааигэоу игэылацэа адгаланы, изыкэккны имоу амш рылсехэон, ргэаанагара дазцаауан, егырт ааилацэажэаны, ма ацшэма ирсихэаз амш иакэшахатхон, мамзаргы дара сиха ирзыманшэалоу дасамшык алырхуан, – ргэыллара ма риашьараҕы цыара цэгьарак-бзиарак анык-ам, сиха амш бзиахан хэа аныргэахэуа, – абарткэа зегы хэшьара рзуны. Мшыс изыкэдыршэоз сабшан. Асабша ауа атаца дааргон, амшыша чаран. Уи адагы ачароура згэы итоу игыу-ибзоу иазцаауан, досу рускэа сихыршон, иалырхуан амацуцэа, аоынахаоцэа, ашпаца сихабацэа – амацуцэа ирхылацшыша хацаки цхэыски. Абас ала ахаб-ла зегы ачара асазыкацара иалагон. Иалырхыз амш оыцэа-хоы ауаа шьтны атаца лтаацэа ирархэон. Уртгы хазы чара-хпыек аура асазыкацара иалагон, рыцха дыз-лсихрарцаша аматэа-аоытэа дырхион. Уи аус асы атаца лтаацэаҕы ацхыраара рыртон риашьара. Досу илшоз ала – азэы ачуан ааигон, дасазэы акэаб, ацэартаматэа – дахь-нанагоз лыоната ыш асы илхэаппаз аоныматэа зегы лыцырцон. Лара атацаҕы дхэаны лаб ионы дахьынзатэ-

¹¹⁷ Патейпа Н.С. Избранное. Сухуми, 1978. Ад. 11-12.

аз, лгэыла згабцэа лыцырхырааны, ачара асны илшаша анапыхкэа лырхион. Лнапала икэылпоз ампахышыкэа, ахэымцъаркэа, ацэарталаршэкэа, ауархалкэа, ртаца лнапкымтакэа, дахьнанагоз аонатасы ицэырганы ачара-уаа иддырбон¹¹⁸. Амахэ итынхапэа, атамада, амацуцэа, атаца дахьыонагылаз ауадахь сыла ахалара зылшаз – атаца лыхызала абарт ахамтакэа рзыршон.

Ачара асэхэара мчыбжык-жэамш шагыз, амахэ ишыза даапштыхны, иеыжеланы рыуа-ргэыпхэы ачарахь аапхъара рыртон. Урт рхыпхъазара шэйиыншэажэйжэаба-шышэык ирсихамызт. Адырра рыртон тацаагара ирыпштышагы. Урт рхыпхъазараеы икан амахэ иуацэа, ишызцэа, апшэхэарси акэашарси ирызкаказ, апас ақьабз бзианы издыруаз, ирейгыз асыбгаказацэа. «Усызыжэла» – ихэон амахэ атакхыкэра зцыз аус ишыза идгалло¹¹⁹.

Асабша асны, атацаагацэа зегы апшэма иапшасы сизон. Ахэылшаз, аилашпэшэымтаз, – алапшыпэгъацэси, амышьтабаапсқэси реырцэырыхъчарц, – апшэма атацаагацэа зегы кырсаца-кырдыржэ, кэрала ирсихабыз, уао хатэрак хадас дрытаны, атаца лзы даса сык нарывакны, атацаагацэа амша икэлон. Амахэ иакэзар, аус аргамазар, атацаагацэа дрыпцазомызт, амала ақьақъариа хымцада дрыпцар ахэтан.

Атацаагацэа, атаца лтаацэа рсы иахьнеиуаз, даараза хатыр рыкэцаны ирцылон. Хар змамыз ауаа рыддыртэалон, афара-ажэра рзеиыркаауан. Асасцэа кыр аамта аишэа иахмыжкэа, ашы ахьыддыржэша иапштан. Ус имарианы, аамта акыр мгакэа, ачараеы сизаз ауаа мырцпыкэа, рыпха атацаагацэа дрыртэомызт. Икалалон пхагэаны, мамзаргы ашамтазы атаца данааргоз. Акраамта «иансиыыхалак» апштахь, атацаагацэа рхада «ииулакгы» атаца дрыхихуан. Ишпэхэо, икэашо, ихысуа, асар халаны атаца луада даадэылыргон. Атацаагацэа ргэыргъара

¹¹⁸ Шьоуа-Беренцы Лилиа лкынтэ ианцоуп Очамчыра араион, Гэада ақытан (03.05.2011 ш.).

¹¹⁹ Ш.Д. Инал-ипа. Очерки...С. 103.

ацшәмацәа алахәымызт, ацшәмацәа кәашар, ишәахәар цхашәара дуун. Урт настха игылан атацаагацәа ирыхәацшуан. Атаца дандәбылыргоз атаацәа, иара атаца лхатагы, сибарцәыуон. Уи иаанагоз рыпха лынасыц сигәыргъом хәа акәмызт, аха лаб ионы ахьаанлыжъуаз ргәы арцшауан. Атаца илыпдәылцуан атацаоьзеи ахатаоьзеи. Атацаагацәа неыжәланы, ртаца дрыгәтылакны, акәкәа-кәкәахәа ихысуа, рыскәа ырхәмаруа, акәоҳәа атацаагарашәа хәо аоныка амәа икәлон. Аха ақытантәи асар ас иаармарианы ртаца дрыртомызт. Атацаагацәа атаца лқыта ааныжһны хара инаскьаанза сиусицшым ацынгылакәа рзыцшын – иеыжәыз рыскәа иалырбганы икарыжъуан, ркәадыркәа хахәи-мсыхәи ирбоз рыцарцон, рхылпакәа рыхпааны иоуан, иацахоз ддыркәашон, ддыршәахәон. Икалон азәы ишакәым дрыцәкахар, аха ари алафхәмарра иалахәыз гәаар каломызт¹²⁰. Асар реиндатлара аихабацәа алахәымызт, урт настха игыланы ирзыцшуан, иахдыркьацәошәа рбар, быргк днарацгыланы, асар ааикәикуан, абри алагы атацаагацәа амәа рзаairтуан.

Знык ртаца «данырзыцәга», нас ишзахәоз амахә ионыка амәа икәлон. Арцарацәа рыскәа ныкәырхәмар-аакәырхәмаруа, атацаагарашәеи ахысбыжкәеи уажәы-уажәы ацх лашә иалыоуа. Атаца дыззааргоз ионы ианаза-аигәахалак, сиха зымышьта бзиоуп хәа ипхьазаз арцыск атацаагацәа даарылкьаны, гәыргьасхәаша игарц азы, дышзахәоз ачарахь даауан. Апта данааталалак, дхысуа, ачарауаа адырра ритон атацаагацәа ааигәа ишааихьо. Иара сырххыла амардуан дхаланы, абарца даацалон. Абра, амахә иан, ма дасә цхәыс быргк, игәы лырхаарц азы, ацха икьышпә икәылыпъуан, хамтас мпахышьыкгы наилтон¹²¹. Асыуао даакәгьсжәааны апта дынткьаны ааигәа иааихьаз атацаагацәа дырцылон.

¹²⁰ Матуа Жора икынтә ианцоуп Очамчыра араион, Гәада ақытан (30.05.2011 ш.).

¹²¹ Салиа-Тапагәуа Натәла илхәамтаны ианцоуп Цакәашь ақытан (05.08.2011 ш.).

Ачарауаа ацәашькәа аркны, апта тырлашаауа, ата-цаагацәа рцылара реаздырхион. Атацаагацәа ракәзар, ртацаагаршәси, рхысбжьи, реышьяпышьятабжьи еилазәо, агәгәахәа агәашә иадгылон. Урт азәазәала реситныц-сахло, аскәа дырхәмаруан, апта цәгәыхаа икәырцон. Атацаабызцәси атацаагацәа асарацәси апта итамлакәа иаангылон. Ицпны игылаз асадьоукы иналцыланы ата-ца даасыжәырхуан. Ачарауаа гәыцәык ааилагыланы апшәахәара иалагон. Абас, нырцә-аарцә атацаагарашәа неимда-ааимдо ишырхәоз, ипхысуаз мацара, лбырфын тацакас лхаршәны, атаца дрыманы апта иааталон¹²².

Мышпакә, шыапымшыла хашта бталааит! Абас ихаау абызгы боуааит, нан!¹²³ – хәа дныхәа-ныпхәо анхәа лта-ца амардуанафы дылцыланы лкышпә ацха ыкәылшьяуан, ацара ыырпи ахаа-мыхаакәси лыкәлыцсон, нас, нак-аак апшәхымс асы игылаз ыцья арцарцәа еиәакпо иркыз ак-амакәа дрыпганы асар уи аоны дныонаргалон. Уа ахәызи акәтагы зныз ацям лдыркуан, ацям иану ахәыз нкацсо хынтә ахәышпәара дакәдыршон атаца¹²⁴. Абарткәа ры-шьятахь атаца дрыманы амхарахы ицон. Уака лшьямхы сабик (чкәына хәычык) дыкәдыртәон. Арт апаскәа зы-кыз еиднагалаз амышьята баацси алацшцәгыси рацәыхь-чара акәын, еихарак акамацгареи ахысреи. Егы – ахәыз аонацсара, апарафырп атаца лыкәцсара, асаби лшьямхы икәыртәара – аизхара, аманшәалара, амал иатәын.

Абарткәа зегь рышьятахь, атаца мацк лыцсы лдыршья-разы, амхарафы ләызси лареи еизныжыны, зегь дәылшьяуан. Амахә иакәзар, уи ичара асны уафы дибомызт, гәлара ма дасацьяра иеытәахны дыкан. Ачара еилгаанза дцәырцу-амызт.

¹²² Адлеиба Мирон икынтә ианцоуп Гәылрыцшья араион, Аобатәи Бабышья ақытан (23.06. 2009 ш.).

¹²³ Кышьямариа-Хәацьяа Бубли илхәамтаны ианцоуп Ткәа-рчал араион, Актәи Бедиа ақытан (01.08.2007 ш.).

¹²⁴ Гармелиа-Шьякаиа Ольга лкынтә ианцоуп Ткәарчал араион, Чхәартал ақытан (28.07.2007 ш.).

Ачарауаа зеггы сихаб-ситбыла сибарцшны рнапкэа зык нарыкэтэаны, аишэа инахатэон. Аоната иазааигэо быргк, ампахышы шыкэакэа ихэда икэыршэны, ашътэа агэи агэацэси арасацэы иахацаны иаргъанапала икны (абжбыуаа рэы агэи агэацэси аргъанапала икны ианах-ныхэалак ашътых ауп ацэца анышътырхуа, уигы арыгъала – абзыцкэа рэы агэи агэацэси арыгъала икны, аоы арымала) ыш сиднагалаз иныхэон¹²⁵.

Ачаракэа рэы агэи агэацэси иахыагы ирыхныхэоит. Икоуп иара убас аныхэаоцагы. Аныхэао – уи зымышътэа бзиоу, згэы разу, ауаоымш хэа ззырхэо иоуп. Аныхэао ашътэа агэи агэацэси хцаны симсацоу арасамахэ иахацаны, мпахышы шыкэакэак ихэда икэыршэны сизаз ажэлэр даарылагыланы: «Иа, Анцэа сухэоит – Анцэа шыарда зымчу! Иахыа иахзаанагаз ацхэызба мышнасыц лыманы, шыапымшыла, абри зыоната даанагаз лыкэгэыргэо, лхылтшътэа бзианы, дмарымажаха, Анцэа хазпаз анагзара, ацсуа икэ-ра нагзаны, абарт сиднагалаз аоыщыагы ирутаразы абри агэи агэацэси иахыа иусырбоит. Ажэлэр изахауа абзиара шэзыкалааит! Ауа-тахы сиднагалаз чарала-гэыргъарыла шэтэааит, ишэхэо аныхэасакаэа ныхэацхызыны абри аоната иазынхааит!» – хэа дныхэа-ныцхыаны агэи агэацэси хыррссаны ачараэы итэо ирзишоит. Нас цэыцак азна аоы аакэхны дахныхэаны – заа апшэмацэа идырцазар – аныхэао атамада далихусит. Аныхэао данныхэо апшэмагы уа дивагылазар ахэтоуп¹²⁶.

Цыхыагы аныхэао дныхэан атамада даналих нахыс настэи аишэа-чара амоацгара атамада иакэын знапы ианыз. Ауа иаашанза итэан. Сасгы-цшэымагы сизызырэоны сицэажэон, алаф сибырхэон, ишэхэон, икэашон.

Атаца лакэзар лбырфынкасы лхаршэны, ауа иаашаанза лымхараэы дыгеагылан. Ачарауаа аишэа ианахыцлак

¹²⁵ Цыпуа Севериан икынтэ ианцоуп Очамчыра араион, Цлоу акытан (20.10.2010 ш.).

¹²⁶ 81 шыкэса иртагылоу аныхэао Цыпуа Севериан икынтэ ианцоуп Очамчыра араион, Цлоу акытан.

тапабара хәа иааиуан. Атацаабыза, асаан ачабра аныршә-
лан икны, атаца длыдгылан. Тапабара хәа иааиуаз, ата-
ца луадааы ирхианы игылаз айшәа икәгылаз тәыцак ааы
аакәхны, ыыц сиднагалаз ирыкәныхәон, кәрышькәакгы
асаан инанырыпсалон. Атацаабыза, атаца лкасы доаханы,
ахаршә зпәаз дилырбон. Ачарахь иаауаз ахәса ацәарта-
матәа – ахчы, ахыза ухәа ааргон. Ацшәма итынхацәа
хамтас ашьтәакәа изааргон. Урт зеггы харшәс ирыцхьаз-
он, атаца илахауа иааргаз ахаршә азбахә рхәон. Ари ыыц
сиднагалаз рыцхраара акәын иаанагоз. Амахә иакәзар,
хыхь ишаххәаз сицш, агәыларә цьара дыкан, ачарауаа
симпаанза амҳарахы дааиуамызт.

Ачара адырәуха, асасцәа зеггы анеимплак, асар ата-
ца лымҳарааы сизон. Амахә иабызцәа дрыманы иааиуан,
алаф сибырхәон, иччон, ихәмаруан, ишәахәон, икәашон.
Абыцкәа рәы, абри ауа «амкьахццәара» хәа изышьтоу
ацас мәацганы атаца аиашьа длыртон. Уи нахыс атаца
лашьа гәакьа сицш дылбон. Ныхәа цыцхьаза ахамта-
кәа лыманы, ихәы-ицхь кацаны ибара дцон.¹²⁷ Акыр ацх
аныргалак, амахәи атацәи рымацара амҳарааы сизныж-
ны, асар дәылцны ицон. Ари ацас, мацк асапсахзаргы,
абыцкәа рәы, иахьа уажәраанзагы иуцылоит, атаца
ачара ауа аешьа длыртоит.

Чарала ихыркәшахомызт атаацәара ыыц аццара иаңыз
акәама-цамакәа зеггы. Амахәи атацәи рыцстазаарааы
иалагон ахцатәи астап – ачарашьтахьтәи ацаскәәи ақьаб-
зкәәи. Урт рацхьатәи аә-стапк, – ачарацхьатәи, иара ачара
ахатә раастагы итбаан. Ачарашьтахьтәи ацаскәа зызыкы
ыыц сиуацәахаз реибабара, реитансияаира ракәын.

Ачарашьтахьтәи ацаскәа ирылагон атаца аәнду ахь
лаагарала. «Ажьахара» захьзыз ари ацас мәацыргон ача-
ра анеилгалак мчыбжык-жәохәымш рышьтахь. Уаанза
атаца лымҳарааы дтәан, ауаа рахь аәыырцра дакәиты-
мызт. Ари аныхәара иалахәыз ахәса ракәын, ахацәа

¹²⁷ Гәымба Роберт икынтә ианцоуп Акәа ақалакь
(05.03.2008 ш.).

уахь инеир каломызт. Ари апас абзыцкәа ркны, атаца лымхараҕы лыказаара аамта иначыдахаз, сицакрада иахьа уажәраанзаггы цъара-цъара имоапыргоит, атаца данааргалак адырѳаены «Ажьахара» хәа дырныхәоит¹²⁸. Атаца аонду даноаргалак ашьтахь азха дганы дырныхәон. Уаанза азаагара дақәитымызт. Абартқәа рышьтахь акөын атаца ацөырцра данакәитыз.

Ачара ашьтахь, мызкәак инадыркны шықәсык иа-нахыхәхәозггы калалон, атаца лаб имахә даадиргылар питаху ала ажәа ааицхауан. Амахәггы – иабхәа изы асы, ацә, ианхәа лызггы хәы змаз хамтакәак иманы иабхәараа дыртауан. Урт официалла днарыцхьаанза уахь анеира дақәитымызт. Иара убас атаца лтаацәаггы. Амахә данынарышьтлакь ашьтахь акөын атаца лтаацәа анаарыцхьоз. Уртггы «напы тацәыла» иаауамызт, ианцозггы ус. Ажәакала ҕыц сиуацәахаз реибабараггы «чароуп, гөыргъароуп, хамтагароуп-хамтаагароуп»¹²⁹.

Ишахбаз сицш апсуа чара хкы рацәала силарсыз, зныкәгараггы ускак имариамыз апаскәси ақьабзкәси рыла ишьақәгылан. Аха, аамта заангылом. Уи, цхьака ицацыцхьаза, ицөырнагоит иара иаха ианаало апаскәси ақьабзкәси. Ихәфсыз ҕынҕеижәижәаба-хынҕеижәа шықәса рыла атаацәара аццара азцаараҕы урт кыр реырыцсахит. Иахьа уаҕы ицыло иалагеит Апсуара иацөтөйму, Апсуара иамабуа аслементкәа, зегъ рацхьаза иргыланы, хазлацәажәо азцаара аганахь ала.

Арт, сикәахацхьазаз, атрадициатә чараушьа иадхәалаз акәама-памакәа изуа, мамзарггы реырыцсахуа иалагеит Апсны Асовет хәынтқарра анышьақәгыла, сихаракггы Адьынцътөйлатәи сибашьра Ду ашьтахьтәи аамтакәа рзы. Ажәытә цаскәа, хәара атахума, цсыехо иалагеит ауаа ркультуратә, рцара-дырратә сизхара абзоурала.

¹²⁸ Қардиа-Ҳагәыш Гәында лкынтәи ианцоуп Калдахәара ақытан (16.08.2006).

¹²⁹ В.Л. Бигәаа. Апсуаа ртрадициатә дини рыбзазаратә культурей рызцаарақәа. Акәа, 2012. Ад. 135.

Имачуп, иахъа, таацѣала сицѣажѣаны, аргама ачара ду уны атаца даазго. Икам иара убас акъагъариарагы. Арцыси апцхѣызбеи рынасыц рхала ирызбоит. Урт сибадырусит ацара ахырко, ма аус ахъеицыруа. Цаса апцхѣызба дхѣаны ѳба-хца шыкъѣса дтѣазтгы, иахъа ѳымз-хымз рыѳнуцкала апцхѣызба хаца дцоит. Еигѣапцхеибашъаны ѣа сибызхѣаз арцыси апцхѣызбеи, дара сицѣахатны, арцыс итаацѣа ачароура иазыхиамзаргы, апцхѣызба ма-зала дыбжганы, изааигѣо иуак, сицхарац ианшыцѣа рѣы, мамазаргы, уажѣы ицѣырцит даѣа «модактгы», дганы асасааиртаѣы диртѣоит. Нас, арцыс итаацѣа рѣсидгала-ны, ачара уны ртаца аѳныка дааргоит.

Пыхъа амахѣ иѳызеи иарѣи, рѣи-ркѣадыри сицѣцаны, ауа-атахы ирылаланы ачарахъ аапцхъара рыртѣозтгы, иахъа уи сицх имариахѣит. Хазтагыло аамтазы аапцхъаратѣ билеткѣа рыла ауп ачарахъ ишаарыцхѣо. Иазхаит, иара убас, ачарахъ иаарыцхѣо рхыцхъазарагы. Пыхъа урт пѣиѳынѳажѣижѣаба-ѳышѣѳык ирѣицхамызтгы, иахъа хѣышѣ инадыркны зыкъѳык рѣынза иназоит. Иазгѣат-атѣуп, ѳышѣ-хышѣѳык сизганы ачара зуз, уи чара хѣыц-ык иуит хѣа ишахѣацпуа. Убри акынтѣ, арцыс итаацѣа «ауаа рахъ ахымзг рымгарц», ачара сицхѣаны ауразы ирылшо ак агрыжъуам. Қыралала иааганы идыргыло апъаца – саани-цѣыцѣи – 150 нызкъ маат иацны итѣоит, акытакѣа рѣы ақалакъ аѣынтѣи адизаинерцѣа ааганы, амахѣи атацѣи ахъеиддыртѣалаша атыц дырхиоит. Урт рыхѣгы 50-60 нызкъ маат рѣынза иназоит. Қыралала, амузыка азырхѣо, апѣахѣацѣа, акѣашацѣа (апоу-группацѣа) ухѣа, рысаспѣа зыршанхаша, аапцхъара рыртоит. Атацаа-гацѣа хаз цыдала ирыцырцоит акинотыхыѳѣа, аѳото-сахъатыхыѳѣа. Абарт зегъ ирыхтнырко ацара ѳышѣ-хышѣ нызкъ маат рѣынза иназоит. Нас, аишѣа ицѣырцо сиуеицшым ачысхккѣа ухѣа зегъ ааидкыланы иупцхъаз-ар, хѣышѣ нызкъ инаркны миллионк рѣынза ацара ақѣ-харцѣтѣуп иахъа ачара уурцаз азы. Уи измоу изы акгы аанагом, аха, рыцхарас икалаз, ускак алшара змамгы уи

диѣыцшусит. Арскак ачара сицхэаны хапха илзызуз ата-ацэа рацхэа ххы харцхашьома хэа ацхэызба лтаацэаггы рыцха леихрацаразы амашына, акалакь асы ауадакэа, уи иакэнагахаша амебель ухэа ирылшо ак лыгрыжбуам.

Иахбатэи аамтазы ачара сынлоуп ианыруа. Атаца лча-ра аены, шыбыжнацы, асырцшзартатэ салон ахь дганы, лыхцэы ырцшзаны икарцоит, уи акэхап абжеихараоык атацацэа акасы (афата) зырхарымцо. Илшэу, қыралла иааго европатэи астиль иакэшэо ацкы шкэакэа, лыхэда, лызқэа ухэа зегь тыхуп. Атаца лтацаоызеи лареи атаца-агацэа асалон асы ирзыцшуп. Иара тацаагара хэа ицо-ггы сихарак сарацэоуп. Уртггы европатэи ркостиумкэа рышэцаны, рмашыналаскэа ирыкэтэаны, атротуаркэ-еи, амфадуй тыртэааны, дасазэ иааиуа дызрывымсуа, асалон ацхэа иааилагылоит. Атаца, адауыл иасуа, аса-лон даадэылыргоит. Уаантэи атаца дрыманы, ахыз-ацша апаркахь ашэт шыцэракэа шытарцарц иаадгыланы, нас егыырт атыц-цшзаракэа, адрапатэ театр, аботаникатэ бахча ухэа адауыл иасуа, аккардэон архэо, икэашо, рма-шынакэа рыла сицхныоло, рсигналкэа рыцэаабжь угэы тнакьо, акалакь иалсусит. Урт рышытахь иаанхаз, ицсак-баны икацсо ацатлыка тацэкэеи уи зларжэуаз ацэацкэеи уаоы игэалакара бжыыхусит.

Қыр ианынсеи-ааилак, ирархэаз аамта реакэыршэаны, амашына апскы зку асар, рацхэа инеиуа хэа сивасны, амфаду зегь кны, ртаца дрыманы амахэ ионыка амфа икэ-лоит. Изныкымкэа икалакэахьсит атаца деибганы дан-рызнамгоггы. Ари ахылацшра зтаху усуп. Ацшэмацэа ртацаагацэа рхы шымоацыргаша рахэаны, изызхэыцша сихабык днарыццаны, тацаагара ирышьтуазароуп.

Атацаагацэа апшта ианааталалак рмашынакэа ыкэыр-цэаауа, сизаз ачарауаа ахэынцэа реакьаны, амардуан ацхэа иаацагылоит. Цыхэа сицш иахьаггы, атаца дана-аргалак ихысусит, аха рыцхарас икалаз, уи иахыркэацэо-уп, автоматкэа, агранатаршэга, китаиаа итрыжбуа зеиуа хкы утаху апира техника ухэа убас иц. абцьархккэа рыла

ггы зыпсы тоу аьма, зго хэа, ажэакала, ипыргаз, «еиса-ны» аоыжэра. Арт реисара иаланагалоит асарггы.

Цытрак ашытахь, атамадаггы изымтаазакэа, асар ата-цеи амахэи рыманы икэашо ашыаца иаацалоит. Ажэлар итэоу ирыкэыршаны инаганы дара рзы хазы идырхиаз атыц асы амахэи атацеи еиддыргылоит. Урт атамада рныхэаса хэаны атэара азин ритаанза ршыапы икэгылоуп. Цыхьа лара атаца лакэын изыкэшоз – анхэа, анхэа лацалапэа, абхэа иахэшыцэа «ибыхыша мыхыша хара ихамазаант» хэа ртаца апта данаатаргалоз илцыланы илыкэшон, аха атаца ауаа дрыкэдыршомызт.

Атаца ашыапахь данаарга нахыс асар лацхьа еизаны акэашара иалагоит. Ара иуахауа сихарак атэым милат рапхэакэа роуп. «Танец жениха и невесты» хэа амузыкант алахэара кацаны, амахэи атацеи акэашара иааицхьоит. Асар сикэшаны, рнапкэа сибаркны, апсаз иакэпошпэа, амахэи атацеи ирыкэшоит. Ажэытэ, акэашара акэым, амахэи атацеи рчара аены уаоы ибомызт. Уиггы азмырхакэа, амахэи атацеи нарыпхьоит рыхьзала атаца лтаацэа иааргаз атаца лторт апкарахы. Еицырко аторт атаца амахэ исалцоит, амахэ – атаца. Арт хапсуара иамабуа апаскэа ааигэанза акалакькэа рсы акэызтггы иахьуцылоз, хазтагылоу аамтазы урт акытакэа рахыггы ирылацэо иалагеит, изаазари, сихарак абжыуаа рганахь. Абзыцкэа рахь, амахэи атацеи ашыаца аоныцка иахьеиддыртэалакэо сиха имачуп. Ааигэа қыта чарак асы атацеи амахэи еицырказ аторт дара рнаосанггы анхэеи, абхэеи – ашыаца иахьыцаз ицшааны – атаца аторт агьама длырбазаап!

Цхагэанынза асар атэым милат рмузыка иацкэашоит, урт ирылубаауеит амахэи атацеи. Иналаршэ-ааларшэны апсыуа кэашараггы надырхэалоит. Мачк амузыка аанышэкыл ихэагэышыоит атамада, аха «это молодежная свадьба» хэа уи ахэггы-аэггы дыкэдыргылом.

«Ажэакала атэым милат иреиуоу сас дахьк дутазар, иахьатэи хапсуа чара ирбара агэагыра уадаоуп. Избан-

зар хмилат культура махэтак алхароааусит хэа хасуп, хцасқэа мчыла рыхэасра иабзоураны» – иоусит Мирод Гэажэба¹³⁰. Нас, узлаикэымпахатхарызеи абарт ацэахэ-ақэа равтор!

Ишаабаз еицц, аамта кьаск иалагзаны ацсуаа рцасқэ-еи рқьабзқэеи убыскак еицакхеит, ажэытэи асатэи аа-идкылан уахэацшыр иаацьоушьаратэ. Рызбахэ хэатэуп иахьатэи хэцстазаара иалацэаз, анегатив кэзшыа змоу даеа еыцацшыгарақэакгы. Иаххэап, ачарахэ ауаа рацэа раацхьара, имыцхэны, уацхьа итэоу думбо, асаанқэа еихаргыланы, аишэа, уао иимфо, чыс хкыла архиара, ихыркьацэаны аомьжэра, еицлабны ахаршэшэара ухэа аикэыцхьазара уалагар кыр уадхалоит. Ажэакала, еит-асхэахусит, иахьатэи ацсуа чара малырхарахесит, аицла-братэ цакы аанахэо иалагсит. Иацэызит ажэытэ иамаз алахэыхра, аизыырора, ашэахэара, акэашара, алафхэа-ра ухэа ачара шчараз узырдыруаз.

Имачым, хэзну аамтазы, арт икалаз аитакрақэа ирызк-ны, агэынамзара аазырцшуа.

Хэзлацэажэо атема имачымкэа ирылацэажэахэсит акьыцхь акны, ирыдыркылахэсит ақэпарақэа, аамтак азы иацпан атрадициатэ цасқэеи ақьабзқэеи рытцаарей, рырманшэаларей алзыршаша акомиссия, еицыркаахэсит астал гэежықэа¹³¹.

Ааигэа, 2006 шыкэсазы Гэдоутэ араион, Ацсны егырт араионқэеи ақалакықэеи рхатарнакцэеи, ацара-уааи алархэны, иахьатэи ацсуа цасқэеи ақьабзқэеи ртагылазаапшы алацэажэаразы имоапыргаз аизараеи ирыдыркылаз ақэпараеи абас ахэоит: Ацсуа чарақэа ацсуа цасла, ацсуа цэа ркэынцаны рымоацгаразы иахьа-рнахыс мап рыцэкызааит ацсуа иитэым атасқэа:

а) атаеи амахэи ачараеи реидыртэалара;

¹³⁰ Гэажэба М.С. Хэыбрыц изыхь. Акэа, 2006. Ад. 53.

¹³¹ * Шэахэ.: агаз. «Советская Абхазия» №№8, 18, 83, 140, 1976 шш.

*Ақэпара рыдыркылеит нанхэа 25, 2006 ш. ақ. Гэдоутэ.

в) амахэ иаагараан итаацэа раацхъара*.

«Иахьбатѣи апаскѣси ақьабзқѣси абзазараѣи иахцыло ииашаны рымѡақѣцараѣи, макъана игха дуны икоуп урт рышьақѣгылара зхылѣи аази реицакрақѣа пашѣс ирымоуи наукатѣ методла иахьытцаам, иахьышьа-қѣыргылам хѣа азгѣситоит апарауаѡ И.Гѣ. Аргѣын апсуаа ртаацѣаратѣ бзазараѣи икалақѣаз аитакрақѣа дрылацѣажѣо. Ыырцштѣык ахасабала иааигоит белору-сиатѣи астнографцѣа аныхѣа ышцқѣси ақьабзқѣси рымѡапгашъа иазкны иапырцаз аметодикатѣ хархѣа-гақѣа. Арт ахархѣагақѣа азкыуп атаацѣаратѣ бзазарси, ауаажѣларратѣи, акалендартѣ-цѣатѣ ныхѣақѣси агѣыр-гъарақѣси ухѣа рымѡапгара. Ажѣлар ртрадициатѣ шыцы-ларақѣа шыатас иныкапаны, аметодикатѣ хархѣага апызцаз авторцѣа ирѣит ыырцштѣыс икалаша, апаскѣси ақьабзқѣси рымѡапгара мѡақѣызцаша асценариа. Хгѣа-нала, абас икоу ахархѣагақѣа рыла имѡақѣцатѣуип апсуаа ртрадициатѣ бзазара иадхѣалоу апаскѣси ақьабз-қѣси» хѣа азгѣситоит автор¹³².

Иахьатәи аңсуа таца лышәәтәы. Қыралә иаагоу европатәи астиль иақәнаго атацацкы ацкыс еицъымхари дпаңсыуа тацоу узырбо атацацк лзыахызар? Аңсуа элементқәа алацаны изаху лтацацк лышәәцаны, лбырфын касы шкәәкәа лхаршәны, уаанза ишыкарцоз еицш, атацаагарашәа хәо аштә даатаргалар?

Ачара аены атаца лтаацә раацхьара. Пыхьа, атаца
дыхьдәылыргоз аоната сибарцәыуон. Уи иаанагомьт
лынасыңеигәыргьомьт хәа, ахалабионы ахьаанлыжьуаз

230

ргөы арпшауан. Уажөы хапха дахыжөгаз азы «табуп» рхөозпөа, рчысхккөарнапыкөыргылань, өөижөижөаба-өыпөөижөаөык сипрыхөхөа, лан, иубап абгы, андугы абдугы ахьнеиуа, апта иааталоит. Уигы азырхакөа, апта агөта атолкөа сипыхны, иааргаз жөбома хөа, ачараөы сизаз ауаа ршыапы ккөыргылань иахцөажөоит. Хгөы излаанго ала ари ырбароуп. Еиха сгьымхари, цсыуа цасла, ачара аены акөымкөа, апхөызба лтаацөа даннарыпхьо аены илыхөтоу лыртар? Насгы ыпц сиуацөахаз реибабарагы даөа аамтак ахь ииаргар, ачара аены акөымкөа?

Атацөи амахөи ачара аены реидыртөалара. Атаца данааргалак, атамадагы изымтаазакөа дыөнаргалөит. Ауаа итөоу дрыкөыршаны, амахөгы ларгы наганы дара рзы хазы идырхиаз атол аөы идыртөоит. Ажөытөан, хыхь ишаххөахьо сипп, атаца данааргалак, анхөси, анхөа лахөшыцөси, абхөа иахөшыцөси ухөа атаца илыкөшон, ибыхьша-мышьша хара ихамазааит хөа, аха атаца ауаа дрыкөдыршомызт. Уигы азырхакөа, атацөи амахөи өба-хца саат ршыапы ккөгылоуп, сгырт ачарауаа төаны ирфөит-иржөусит. Атамада урт рныхөаөа хөаны атөара азин ритаанза ршыапы ккөгылоуп. Еигьымхари, атамада иазцааны, ыпц сиднагалаз рныхөаөа анихөо аламталазы атаца дааргар, өба-хца саат лшыапы дыкөмыргылакөа ддыртөар? Акытаөы атацөи амахөи ашыацаөы реидыртөалара зынзаск иахөтаны ихацхьазом. Атамада ыпц сиднагалаз рныхөаөа анихөо аламталазы атаца ашыацахь дылбааганы, нас, лныхөаөа аниклак, дыргьөжны луадахь днагазар сиха сипхөит.

Ачарахь ауаа рацөа раацхьара. Иахьатөи апсуа чара иагуп аизыырөра. Пыхь, хабдуцөа, хабацөа рхаан, ачарахь аацхьара зыртөз шөиөыпөаөажөижөаба-өыпөа-өык иреихамызт. Апшөма атол моапызгапаз атамада далихуан. Аөар аихабацөа ахьтөаз атол аөы итөомызт. Аөынахацөа рыда ашыаца уаө дыцалазомызт. Ауха иаашаанза итөан, сасгы-цшөымагы сизыырөны

еицѣажѣон, ирфон-иржѣуан, алаф рхѣон, иагмызт иара убас ашѣахѣарси акѣашарси. Аха атамада азин римтакѣа иаггыкѣашомызт иаггышѣахѣомызт. Иахѣа атамада, зыкѣоыкауааршыкѣбжѣи, атѣымилатрмузыкеи ибжѣи рылоны уаѣи иахауам. Аизызырѣара каларц азы, еиѣа еиѣхѣоит хѣа хгѣи иаанагоит, мацк иманшѣаламзаргѣи, цѣара формак азыцшаазар, аѣар хазы иртѣалазар. Ииашам хѣа ихацхѣазоит атаѣи амахѣи иахѣа иахабацѣа ирбо-ирахауа иахѣеидтѣало, иахѣеицкѣашо, аторт ахѣеицѣыркѣо. Атаѣи амахѣи рѣоыцѣѣеи рыкѣѣлацѣеи хазы иртѣалазар, ишыртаху иаггыкѣашоит, иаггышѣахѣоит. Иахѣа акѣагѣариара злакам ала, хгѣанала, уи иазбоит даѣа проблемакгѣи – атаацѣаралалара апроблема. Ишдыру еицш, цыхѣа аѣар ахѣеибадыруз цѣара цѣгѣарак-бзиарак аѣи акѣын. Иахѣа чарак аѣи арцѣи цѣхѣызбак дигѣацхаргѣи, иахабацѣа ахѣыкоу, уи лан длыцуп, ма лаб, урт зегѣи ишырбо днесины лабадырра ицѣѣуадаѣуп. Убри акѣынтѣи, аѣар рхала сидтѣалазар еиѣа еиѣуп. Еибадыруеит, алаф еибырхѣоит, ишѣахѣоит, икѣашоит. Атамадагѣи асасцѣеи иарѣи ишыртаху еицѣажѣоит.

Атаацѣаралалара апроблема. Хазтагылоу аамтазы хылацшра зѣаху, ипроблема дуны хѣацхѣа икѣгылоуп ианаамтоу атаацѣаралалара. Цыхѣа, хыхѣ ишахѣхѣаз еицш, арцѣи ианиаамтоу атаацѣара даламло, иргѣагѣо даналага, иуа-иѣахѣи сидибагалон, иархѣон арцѣи иахѣа уажѣраанза насыцла дахѣеикѣешѣам ргѣи ишалоу. Иазцаауан уи зыхѣо, цырхагас имоу. Агѣара идыргон иахѣиѣаху ацхѣыраара ширтѣо, ачара аниуа ишидгыло ухѣа ари азѣаара хылацшрада иаанрыжѣуамызт. Иахѣа аѣар хылацшрада иаанхеит. Насгѣи есаaira зымехаки зхарѣи тѣаахо ачараура ахѣилимшо азы арцѣи ацхѣысаагара дахѣицѣакзом, иргѣагѣоит. Ацхѣызбагѣи сзыцѣо имои-ихзуи, амашѣына имоума, акалакѣаѣ дынхома хѣа длацшпеит.

Уи ххѣсит хѣа, ус иааaidкылан уахѣацшпазар, иахѣа ацсуа чара зынза ахаѣра мыззац. Хгѣанала, иаѣахуп уи

и иапанамсаакәцара, абзисиацәгьсиреилыхра, иаццатәуи
иара убас уи моакәызцаша, зегь зықәныкәалаша сцена-
рик. Цабыргун, аамта асацсахцыцхьаза, ацасқәагьы
ақьабзқәагьы реырыцсахусит, аха уи иаанагом, уара утәы
нышьтапаны дасазәы итәы ашьтыхра. Ишырхәо еицш,
«иацтәи амш ухаурштыр, уацәтәи – укьышнә итасусит».

Алитература

1. Аргәын И.Гә. Иахьатәи ацсуаа рыбзашьси ркультуреи. Акәа, 1976.
2. Бигәаа В.Л. Ацсуаа ртрадициатә дини рыбзазаратә культуреи рызцаарақәа. Акәа, 2012.
3. Гәажәба М.С. Хәыбрыц изыхь. Акәа, 2006.
4. Званба С.Т. Абхазские этнографические этюды. Сухуми, 1982.
- ц. Инал-ипа Ш.Д. Очерки по истории брака и семьи у абхазов. Сухум, 1954.
6. Патейпа Н.С. Избранное. Сухуми, 1978.
7. Хашыг Н. Ацсуси ацсуареи. Аж. «Алашара», №1, 2012.

Ажәабжьхәащәа рсиа

1. Шьоуа-Беренцьы Лилиа Леуа-ицҳа, 58 ш. Очамчы-ра араион, Гәада ақыта (03.05.2011 ш.).
2. Салиа-Тапагәуа Натела Иасон-ицҳа, 70 ш. Очамчы-ра араион, Пақәашь ақытан. Еицанырцсит: Сангәлиацҳа Е., Барцыццҳа Н. (05.08.2011 ш.).
3. Гармелиа-Шьакаиа Ольга Ссидык-ицҳа, 95 ш. Ткәарчал араион, Чхәартал ақытан (28.07.2007ш.).
4. Қардиа-Хәгәыш Гәында Валери-ицҳа, 25 ш., Гәдоута араион, Калдахәара ақыта (16.08.2006 ш.).
5. Чанба Владимир. 73 ш., Гәылрыцшь араион, Кацикьт ақыта (31.07.2009 ш.).

6. Адлсиба Мирон Мамиа-ица, 73 ш. Гəылрыцшы араион, Аѳбатѳи Бабышыра ақыта (23.07.2009 ш.).

7. Кьышымариа-Хѳацъаа Бубли Цьгəыт-ицъа, 92 ш. Ткѳарчал араион, Актѳи Бѳдиа ақыта (01.08.2007 ш.).

8. Хѳацъаа Кондрат Уасил-ица, 82 ш. Ткѳарчал араион, Актѳи Бѳдиа ақыта (08.08. 2007 ш.).

9. Гəымба Роберт Шьгѳат-ица. цк ш. Акѳа ақалакъ (05.03.2008 ш.).

10. Цъапуа Севериан Чуч-ица, 81 ш. Очамчыра арион, Члоу ақыта. Еицанырцеит: Сангѳелиацъа Е., Барцыццъа Н. (25.10. 2010 ш.).

АПСУАА РЫХЫЗТЦААРА: АХАТӘЫ ХЫЫЗҚӘА (ХІХ апһышықәса аабатәи азбжа – ХХ апһышықәса)

1. Апсуаа рыхызтцаара иаазыркәеу атоурых

Ауафы ихыызтцаара (антропонимия) – ари ахыызтцаара (ономастика) акәшас ицхъазоу, ахыызкәеи, абхыызкәеи, ажәлакәеи, ахыызчыдакәеи, ахыызцынхәракәеи, урт рхылщытреи, рыҭиашьеи, рхархәашьеи тызцаауа тцаарадырроуп. Ауафы ихыызтцаара, царадыррак ахасабала, азеицш хыызтцаара акынтә асалнаҭеит аоажәатәи апһышықәса 60-тәи-70-тәи ашықәскәа рзы. Ари атцаарадырра ахәтақәа рахь ицхъазоуп ауафы ицәаақәа рказпһарбага; ауафи уи иаби, ижәлеи, итааңәеи рсимадашһа; ауафы ихъз имилатреи, изанааҭи, дахьаныцыз атызтыци, дызлыщыз ауаа руаажәларратә ҭазарси ахьынзаныцшуа. Ауафы ихыызтцаара иара убас итнацаауеит ауаа рыхыызқәа абызпһакны хархәашһас иамоу атагылазаашһа: ахыызтара; ахъзеизышпәара; ахъзеилыргара; акәреи, ауаажәларратә ҭазарси, атааңәаратә тагылазаашһеи реиҭакра, атәым милатқәа рыцынхара, имазоу ауаажәларратә гәыцқәа рылалара, атәым дин адкылара, ахыызпһара ухәа ирыдхәалоу ахыызцсахрақәа.

Иаазыркәефны акәзаргьы, хыхь иарбоу аамтатә цыцтәаха ахәаақәа иртагзаны, азаатгылара ахәтаны ихацхъазоит апсуаа рыхыызтцаара атоурых алапәажәара.

1857 шықәса рзы, «Урыстәылатәи агеографиатә еилазаара Кавказтәи акәша анцамтақәа» ацпһбатәи апһкәәфы икыпхьуп ацарауаф Л.И. Лиулие азеижәтәи апһышықәса актәи азбжазы ииохъаз, «Натхәааи, шапсыҭааи, абзахааи ирызкны» хәа хыс измоу аусумта. Уи хара игәцаракны итахцаартә еицш атагылазаашһа хзаңызцаз акакәны икоуп ари аусумта ианылаз, апсуааи, апһуааи,

Ткѳапс араион иатѳу ақыта Псыба азааигѳара иуцыло атыцхьыз Азгѳыч далацѳажѳо, Маратыкѳа Касим иазгѳеитѳит арака, ажѳытѳан зны, атыцантѳеи ауаа адгѳыл ишыцырхуаз аихатѳ маден. Адыга бызшѳала «аиха» – «гѳыч» ахьыззар, апарауаѳ излеихѳо ала силкаам иаанаго ажѳакны иуцыло актѳеи ахѳтач «аз». «Присутствующий в этих названиях (Азгѳыч, Азыцс, Азыш тау, Азыц – Д.Д.) элемент «аз», – иѳусит апарауаѳ, – с точки зрения адыгейского языка не поддаѳтся синхронно-диахронному анализу. На базе адыгейского и тюркских языковых фондов другие составляющие в них этимологизируются. Например, Аз-ы-пс: псПпсы «вода», «река», Аз-ы-ш тау: тау «гора», Аз-ы-п: пПпѳ «нос», «устье». Во всех этих названиях представлен аффикс –ы-, выступающий в адыгейском языке в качестве органической принадлежности со значением «его», «их».

Абар апрофессор Г.В. Рогава Хѳыхѳыт Бгажѳба иеихѳаз азы адыга царауаѳ Маратыкѳа Касим иихѳо: «Данные топонимии изучаемого региона вполне подтверждают достоверность этого интересного факта. Хочу добавить лишь одно: возможно, что не только одни хакучинцы называли абхазцев «аз», но и все шапсуги. На такую мысль наталкивает неограниченная локализация топонимов с элементом «аз» на всей территории шапсугов. Исходя из вышеизложенного, АзгѳукI, на наш взгляд, нужно этимологизировать, как «Абхазское железо»¹³³.

Ацсуаа рыхьызкѳеи рыжѳлакѳеи гѳцаракны дрызхѳацшусит анемец царауаѳ А.М. Дирр. Уи иусумтакѳа руак аѳы ѳырцштѳыс иааганы дрылацѳажѳоит иахьазы шамахамзар иуцымло, ацсуаа рыѳоныцка изхьѳу ахьызкѳеи ажѳлакѳеи. Иахѳѳап, ажѳла Адѳымба. Абрака ари ажѳлахьз иаѳхарцшып, хымцада, ацсуа хылцшытра змоу еицырдыруа акырѳуа жѳла Думбазе. «Аыдба» хѳа А.М. Дирр дызлацѳажѳо ажѳла, хара хгѳаанагарала, Ацдѳаа роуп иззынархоу, «Ацыдѳба» хѳауп ианыцуа. Ахьызкѳа

¹³³ Меретуков К. Адыгейский топонимический словарь. Майкоп, 1981. – С. 12.

ркынтə асиа иарбоуп абарт: «Цох» хəа А.М. Дирр иа-ирбо, Шь.Д. Инал-ица «цох» хəа дзыпхьо ахьыз, хара хгəаанагарала, «Цахə» ма «цыгə» хəауп ацхьара шахəт-оу; «Джепика» хəа урыспəала иарбоу, Шь.Д. Инал-ица «Цьецикьа» хəа дзыпхьо ахьыз, икалап, сиха ииашазар «Цьацыкьа» хəа ацхьара; ахьыз «Гамукь», Шь. Д. Инал-ица «Гамыкə» хəа ситєиго, «Гəамыкь» хəа ацхьара ата-хуп, избан акəзар уи шыатала сиха адыга бызшəоуп из-заигəоу. Уака ахьыз «Гəамыч» (Гəамыкь) «иєсам, иажəу агəы» хəауп ацак иамоутгы. «Ноука» хəа абрака иарбоу ахьыз адыга бызшəоуп изыдхəалоу, «Наука» хəауп иш-хəатəу, ианыцуа ацакгы «атакəажə лпа», ма «злеишпə пəгьоу аца» хəауп иаанаго. Иара убас аусумтає иаагоу асиа иануп ахьызкəа Чахəахəа, Шəыгəа, Кьалчыцə, Хьыргəыгə ухəа убас сгьыртгы.

Ацсуаа рыхьызтцаараєы, гхақəак амазаргы, акры-зпазкуа усумтоуп хəа азахапхьазоит 1964 шықəса рзы Қарт итыпыз Хəыхəыт Бгажəба ишəкəы «Ацсуа бызшпə абзыцтəи адиалект» (« Бзыбский диалект абхазского языка»). Ари аусумтає сикəыпхьазоу ахьызкəа ркынтə хара иалхкааит апсшəа иадхəалоу, уи ахатə жəар иалоу ахьызкəа: Алыгра, Баг, Бажəа, Гəыблаа, Гəыщ, Гьд, Гəыгə, Дагь, Цыгь, Жьал, Зкəыкə, Згьып, Закəыт, Қбыжə, Қыжə, Кəыркəыр, Мкьыщ, Хəар, Кəагь, Лажə, Лапыжə, Малыхə, Лакəшəы, Лагəыт, Ёакəыр, Чыгə, Хəахəала, Пашəду, Пашəыр, Пацыгə, Хынаа, Кəыча, Ёраха, Ацəа-гь, Хьыч, Хапашə, Хəырхəыр, Цышəы, Цьыгрыщ, Цгəы, Кəаф, Чынч, Шьацста ухəа убас сгьыртгы. Ахьызкəа иаарылукаартə икоуп адыга бызшпə иадхəалоу ахьызкəагы: Гəатас, Дахəыкə, Зыгə, Кьахьыр, Калбат, Махə, Санькə, Хазыч, Шьаматлыкə, Таун. Иуцылоит, имач-заргы, атиурқ, арац, ма ацəам бызшпəкəа зныцшуа ахьызкəагы, иаххəап, Бачыр, Даут, Кəбан, Иаса, Мсыр-би, Мамсыр, Хан, Цьантəмыр, Хазгьери, Шьахан.

Ацсуа жəлакəа цакылатəи рхыпхьыртакəа шыақəыргы-ло, Хəыхəыт Бгажəба, хыхь ишазгəахтаз сицш, агхаду-

кәә дзырпәымцсит. Иара игәәанaгaрaлa, Бaғaа рьжәлa аауеит Бaғъaа («Абағъ апаңәә») ркынтә, Мшәәа – «амшә апаңәә», Цгәәа – «аңгәы апаңәә», Аграа – «агыркәә рпаңәә» ркынтә, ухәа убас дрыхңәәжәоит Цъаңшьаа, Ачаа, Лазаа, Еныкбаа, Заңшьаа, егырт әжәләкәагы. Аиашазы, Бaғaа рьжәлa ажәә «абағъ» акынтә акәзам иахьынтәаауа. Бағ – ари «бағаа» («ашьхарыуаа») хәә сиңырдыруаз аңсыуа-ашәуа хылтшьтрупп, икоуп адыга жәлар рыңыңкәагы. Уи ажәланыкәаәңәә уңылоит Кавказгы, Кавказ аңтыңгы (Тыркәтәыла, Шьамтәыла, Европа).

Мышәба «Медведев» хәә, Цыгәба «Кошкин» хәә, Цъаңшьба «Краснодубов» хәә ишүзеитамго агәра шәыргаразы иаазгоит ғырңытәык. Иахәәп ахьыз Пиотр, ишыжәдыруа сиңи, ажәытә бырзен хьзуп, урыспәала иаанагоит «камень» («ахахә»). Шәгәы иаанaгaри, азәы дәагыланы ажәла Петров «Каменев» хәә ситсеигар? Убри иаөызоуп сиусиңшым аңсуа хьызкәә рьшьбатала иаңцоу ажәләкәә урыспәала ситәхго хәлагаргы. Иалымшазари ажәләкәә Цыгәба, Бағба, Лазба, Езыгәба – Цыгә, Бағ, Лаз, Езыгә хәә зыхьызкәаз аңсуа хәңәә ирпаңәазар?

1978 шыкәса рзы Нальчик итыңусит иналукааша абалқар па́рауаә А.И. Мусукаев ишәкәы «Балқартәи атукум». Ари аусумта, аңсуа хьызкәәи аңсуа жәләкәәи рытпаара ишазкымгы, хәра уи гәаңгыхәарала итаңпаартә сиңи агәаңхара хәзтаз ахкбакәә иреиуоуп абрака иазгәәтаз, акарач-балқар жәлар рыңыңкәа аңсуа хьызкәә шүңылоз зхәоз апабырг ауп. Убарт ахьызкәә рахьтә иңхьазатәуп Аңсуа, Шьханыкәә, Мза, Аха, Цъаңпу, Маршьан. Апарауаә, абалқарңәә иреиуоу чагьамтәи атауадңәә Қәычыкәәи, Балқарыкәәа, Барасбиаи зхьлңыз, Анфакәә хәә зыхьыз рхьбаә дилаңәәжәә, иәуеит уи Аңснынтә дпааз. Анфакәә икәңпра зыхкьаз, А.И. Мусукаев ианпаңмтала, Аңсны иашыңәәи иарей рыбжьара иңысыз аймак-аиҫак акәын. Анаәс уи ашьхәкәә данырхың, азиас Гәым аәадахьы, Бақсантәи аәхаа азааигәә-

усумтакгы апшаара удаазар калап. Москва акалак 1995 пыкәса рзы итытцит Шьалуга Инал-ипа ишәкәы «Сазаа». Аса-зкәа хыпцштралей бызшәалей ишацсыуааз азгәатаны, ацарауа, Сазтәыла жәла-жәлалатәи реилазаара далацәажәо, иаирбейт асаз хыызкәа. Урт рахытә икоуп асазкәей егырт апсуааи еицырзеицпу ахыызкәа: ахацәа рыхыызкәа – Бабал, Багыр, Бзгәаус, Дахаир, Цьомлат, Еслам, Етыр, Жәраб, Зац-ьариа, Ебырхам, Казылбакь, Кансоу, Кәбар, Кәымлеи, Лаз, Мард, Мардасоу, Мсауст, Рашыг, Смел, Темыркәа, Хабахә, Хабыць, Хацьмат, Хакәыцә, Халыл, Хамырза, Цгәы, Цыс. Икоуп апсуаа рыоньцка шамахамзар иуцымло, сихарак, кавказынхыцтәи абызшәакәа цакыла ирыкәшәо ахыызкәа. еырцштәыс иаагозар, Абич, Ацәали, Дишбаныхә, Цьамбулат, Каздатыкә, Цадырша ухәа уб. иц.¹³⁴

Апсуа царауа Гьаргь Амцба 1999 пыкәса рзы Акәа итижыыз, «Заатәи абжьарашәышыкәсазтәи Апсны акультуреи аидеологиеси» («Культура и идеология раннесредневековой Абхазии») хәа хызыс измоу ишәкәаеы иазгәейтоит ақыртүа жәла Хадиапшили апсуа хызы Хада акынтә ишаауа, ажәытәзатәи апсуа хызы «Туана» ацакы цкәа ишеилкаам, апсуаа рыхыызтцаарае иуцыло ахәтац «скыыл» (Абраскыыл, Царкыыл) ацәам бызшәа ишадхәалоу. Апарауа иусумтае дрылацәажәоит абицарахыызкәа ркынтә иаауа апсуа жәланцәамтакәа, абжьарашәышыкәсазтәи апсуа антропонимикатә система ашьякәгылашья, хаамтазтәи апсуа антропонимикатә система ачыдаракәа, абицарахызы инанагзо ажәлатә функциякәа.

2000 пыкәса рзы Акәа итыцыз, 1999 пыкәса, лацарамза №ц-чт рзы, Константин Шьякрыл ихьзала имоацгаз жәларбжьаратәи атцаарадырратә конференция аматериалкәа зну ашәкәы аеы икыыцхьуп Валентина Амц-цха лусумта «Апсуа антропонимиа азцааракәак» («Некоторые вопросы абхазской антропонимии»)¹³⁵. Апарауа лусумта

¹³⁴ Инал-ипа Ш.Д. Садзы. Москва, 1995. – С. 141-144.

¹³⁵ Амичба В.А. Некоторые вопросы абхазской антропонимии // Современные проблемы кавказского языкознания и фольклористики. Сухум, 2000. – С. 13-21.

ианлырцшит сйха иуадаоу, ахызкэа рцакы атцаара иазку атема. Иаагоуп ырцштэыс ацстэкэеи ацсаатэкэеи, ациаакэа, акыр иацсоу ахаэкэа, атэым хэынтқарракэа, ажэларкэа рыхызышаракэа зныцшуа ахызкэа. Насгы, иазгэататэуп, ацарауао илыоуа зегы ишэаны-изаны, дызлацэажэо дырны ишалырбо.

Хэарада, ацарауао Шьалуа Инал-ица итцаарадырратэ тынхасы акрызцазкуа атыц ааннакылоит Кавказынхыц, Майкэац акалакь, 2002 шыкэса рзы итыцыз ишэкэы «Ацсуаа рантропонимиа». Ари ашэкэаасы ишытыху, итцаау азцааракэа мачым. Урт рахытэ хара сйха игэцарахкыз атемакэа иреиуоуп: «Ацсуа хызкэа рытцаара атоурых акнытэ», «Ахызкэа рклассификация ахь», «Ахызкэа рцакытцаара азы», «Ахызкэа афольклор асы», сазаа, цсхэаа, цабалаа рыхызкэа, насгы хэсеи-хацэеи рыхызкэа хаз-хазы.

Апак ду шамоугы, Шьалуа Инал-ица ишэкэы «Ацсуаа рантропонимиа» гхада изтымцит. Игхамзаргы, хара хгэаанагарала, ашэкэаасы иарбоу ацсуаа рыхызтцаара атоурых х-дакык реы иааныжытэымызт. Иазгэататэуп урышпэала аусумта иарбоу ацсуа хызкэа рыцсуа вариант ацсуацэа ахатыцан аурыс цэа ахарцаны ишыкоу. Ии-ашамзар калап ахыз Абга аурышпэахь «шакал» хэа айт-агара. Ацсуа бызшэа ажэар акны ажэа «абга» о-цакык рыла иаацшусит. Актэи ацакы: абга – ари акэыцмсеи, абгахэычи, абгалаци сизаку рыхыз ауп. Аобатэи ацакы: абга – ари кэыцмоуп.

Ацсуа хызкэа рцакытцаара иазку анцамтае Шьалуа Инал-ица иаирбаз ахыз Кэаблыхэ адыга бызшэоуп иззаигэоу, уи ажэа «акэаб» иазааигэазшэа шаабогы, «котельхик» хэа иахзеитагом. Ахыз сицырдыруа ашацсыг жэла қобле акынтэ ауп иахынтэаауа. Ахыз асы иаабо ахэтач «хэ» – ахапажэлатэ цакы аазырцшуа хэтачуп.

Иара убаспэкыа ацспэа акэымкэа адыга бызшэоуп изыдхэалоу Шьалуа Инал-ица «бурдочнык» хэа сйцеиго ахыз Хатажэыкэа. Хатажэыкэа ахыз, хара ишыакэы-

ргөгәәпәкьаны излахамоу ала, «иажәу ахат ица» хәауп иаанаго (урьсшәала: «сын старого хатта»).

Ацсышәацкьала аччахәа ицәажәо ахьызкәа рыбжьара ииашам хәа хгәы иаанагоит апсуацәа зхарпам, цакытца-арала апсшәа иацкарым ахьызкәа Абрагьи, Самцали, За-манеи, Сабинеи, Фелдышыи ранцара.

Асиа иану егырт ахьызкәа ииашаны иарбоуп, рцак-гыи ххәаак узамто иманшәаланы ишьякәыргәгәоуп: ахапәа рыхьызкәа – Ахра, Гәәтеи, Цыр, Дадын, Жьа-багъ, Кәадац, Кәымпыл, Лапа, Мшәагә, Нага, Таташъ, Хакәыцә, Хыбры, Цгәы, Шәарах ухәа уб. иц.; ахәса ры-хьызкәа – Аду, Амра, Гәакьа, Гәнаала, Качыч, Кәараса, Мрамза, Наала, Хьыбла, Хьфаф, Хьцыс ухәа уб. иц.

Ацсуаа рыхьызтцаарафы ахархәара ззутәу апәкәкәа иреиуоуп сиусицшым апсуа тыцхьызкәа, ажәацкакәа, ажәлакәа тызцаауа аусумтакәа. Урт рахьтә акрызцазкуа, итацпаауа азцааразы ихәартоу аусумтакәа рахь ипхьаз-атәуп Акәа 2002 шыкәса рзы итыцыз Тац Шьяабан-ица Гьцба ишәкәы «Ацсуаа рышьяхьызкәеи рышьяхапам-а-кәеи». Ацарауа игәцаракны итицааша иреиуоуп ари апәкәафы иарбоу аинформаторцәа рсиагьы. Уи асиа иа-ныцшусит ихәафхьоу аамтакәа рзы апсуа жәлар ирхьы-газ, мамзаргьы урт рыҗиара атагылазаашья ачыдаракәа зеицшраз. Хәра иазгәахтәит апсуаа рыхьызкәеи рабхьы-зкәеи реиышәара, реинышәашья. Урт апсыуа хьызны, мамзаргьы апсуаа хатәы хьызны ирыдкыланы ианыкоу, изеицәаазари, имачуп. Иаххәап, Мкан Цшькьаф-ица, Цьота Шьмат-ица, Камшьышъ Тоуныс-ица, Қәчыр Катнас-ица, Беслан Шәарах-ица, Епшоу Беслан-ица, Мақьтат Хадгәыгә-ица, Гәыгә Тадагә-ица, Урыч Шәарах-ица, Хьымца Урыч-ица, Хадьарат Сит-ица, Хынтрыгә Алхас-ица ухәа уб. иц. Збышәа иазхәыцуа, уи аикәырхара аус хьаас измоу, змилаттә хаҗра зцәызырц згәы итам изы, хәарада, игәыхьуп апсуаа реихабыратә абицара ахатарнакцәа рсихарафьк рыхьызкәеи рабхьы-зкәеи антицаауа. Урт рахьтә икоуп апсуацәа зынзагьы

изнымцшуа: Шьота Алықьса-ица, Радик Николаи-ица, Зурик Миро-ица, Сергей Амтон-ица, Алықьса Гьаргь-ица, Сергей Шьалуа-ица, Николаи Никѳа-ица, Иван Кѳаста-ица, Кѳаста Антон-ица, Аполлон Естат-ица. Асиа иану ахьызкѳа реихаразак ишьақѳгылоуп иацсыу-ам ахьзи иацсыуоу, ма ацсуаа ирыдыркылахьоу, абхьзи рыла: Вова Еснат-ица, Владимир Шѳарах-ица, Африкан Астана-ица, Захар Дьгѳ-ица, Мирон Арзаабей-ица, Борис Едгѳац-ица, Миша Сит-ица, Грышьа Езыгѳ-ица, Уаликѳа Чыра-ица, Лиосик Манча-ица, Алықьса Кьагѳса-ица, Леонти Аазиз-ица, Алик Сауси-ица, Радион Акѳын-ица ухѳа уб. иц.¹³⁶

Тач Гьыцба ишѳкѳасы иарбоуп ацсуаа рыхьызкѳа зныцшуа ашьахьызкѳа, арѳашкѳей азыхькѳей рыхьызкѳа, иаххѳап, Тхасоу ишьа, Хамырза иашта, Шьаабан ихра, Урыч ибахѳ, Гѳад икѳацѳ, Фат икацѳара, Камшьышь ихацы, Цьамарды итѳарта, Кьапаѳ избаа, Тамышхѳа ихацы, Чын итыц, Абзагѳ дахьагаз, Бадей ихра, Хацшь ихацы ухѳа уб. иц.

2003 шықѳса рзы Шѳача ақалақь асы урыс бызпѳала итыцит сицырдыруа ацсуа парауаѳ Арвелод Ераста-ица Кѳыпраа ишѳкѳы «Ацсуаа рантропонимиа акнытѳ (ажѳлахьызкѳа реитакракѳа ирызкны)». Ари атыжьымта, ахьыз ишахѳо сицш, изызку ажѳлаттаароуп, аха ацсуа хьлцшьтра змоу ақыртуа, агыруа, ашѳаныуа жѳлакѳа дрыхцѳажѳо, апарауаѳ лассы-лассы иазгѳеицѳоит, иа-ирбоит урт рыжѳеланыкѳгаѳцѳа (аиѳабыратѳ абицара ирыцанакуа) рацсуа хьызкѳа. Иаагап ѳырцштѳѳак. Самырзакан имѳапысуаз ацсуа жѳлахьызкѳа реитакра (урт гыруа жѳланы рыцсахра) иахнарбоит ацсуа жѳла ашьаѳа ныжьны, иагыруаны ицхьазоу антѳамтакѳа рытаны ашѳкѳы итаргалаз ацсуаа рыхьызкѳа ацсуаѳа шырхарцоу, настгы хьлцшьтрала дара апысуааны рхы шырцхьазоз. Автор ашѳкѳы ианицѳоит ацсуа хьлцшьтра змоу самыр-

¹³⁶ Гьыцба Т.Шь. Ацсуаа рышьахьызкѳей рышьацамѳақ-ѳей. Акѳа, 2002. – Ад. 6-9.

закантәи ажәләқәси, насгъы урт ажәланыкәгаџәа рыцсуа хыызкәси: Сотипвилиаа (Шат-ицаџәа) рыхыызкәа – Шат, Балхәыхә, Гәаџь, Шьаруан, Узбақь, Хьрыцс, Алма, Адамыр; Кәыбраа рыхыызкәа – Бабышь, Зыкәа, Хәымц, Кәана, Ардапшьыл, Шамел; Нарманиаа рыхыызкәа – Нарсоу, Тамшьыгә, Камшьыпшь, Тагә, Наҳар; Қышьмариаа рыхыызкәа – Зафас, Наурыз, Цыгәына, Базала, Данакаи, Қәаблыхә, Мыстафа, Ханашә, Чычын; Ацшьлаа рыхыызкәа – Гәыџь, Закәатла, Мачыч, Кәәса; Кәартаа рыхыызкәа – Лагәыстан, Уасман, Уазамат, Дадын, Цьансыхә, Тарашь, Тыгә ухәа уб. иц.

Апсуа жәлар кәастҭахык рыцсийызпшаз, рхныпшьнак рыцсийызпшаз, «абаза жәлар» хәа зхы иаыызхәо апшәуаа рыхыызкәси рыжәләқәси рытцаара иазкуп Кавказынхыц, Карачы-Черкьесиа ахтны-қалақь Черкьесск, 2006 шықәса рзы итыпыз иналукааша апшәуа парәуаџ Иуан Сара лыпшәкәы «Апшәуа жәләқәси ахыызкәси» («Абазинские фамилии и имена»). Атыжымта ианыпшит апарәуаџ 20-30 шықәса раахыс сизылгахьоу адәныкатәи, архивтә, атоурыхтә апцамтәкәа. Аусумта апцафы дрылацәажәоит апшәуа антропонимкәа реисартәыпшьа, апшәуа хыызтцаара ахырхарта хадакәа, апшәуа антропонимиа иалалаз, атәым бызпшәкәа рцәаџа зхубауа ахыызкәа, апшәуаа ырыцкару хәсәи-хацәси хаз-хазы рыхыызтцаара иазку ажәаркәа, апшәуа жәләқәа рытцаара атоурых, апшәуа жәләқәа реилыркаагатә жәар, ухәа убас сгыртгы.

Иаразнак иазгәататәуи хәтыр зкәу, заацсара рацәоу, лымкаала иаадыруа, џызасиахцхьазо апарәуаџ Иуан Сара Хасамби-ицха апсуааи апшәуааи ртоурых аарцшрасы ишлыхьуа, апшәуа парәуаа реихарафык сицырзеицшу агха: уи лгәаанагарала, апшәуаа зхылцыз абазгаа роуп, апсуаа зхылцыз апсилаа роуп (иарбоу аусумта, адакьа 5). Лара ицсийыпшоит, апшьхарыуаа (абазакәа рыхәтак) Гагреи Адлери, мамзаргы Гагреи Маципстеи ырыбжьанхон, апшәуаа Маципста акынтә џада-мраташәарахь инхон хәа зхәо Л.И. Лавров игәаанагара. Апарәуаџ лгәаанагарала, ажәакәа «абаза», «абаза», «абааза» цакыла сизааигәоуп.

Иуан Сара лусумтасы иалылкааусит ашәуаа рыхьыз-тцараасы адыга бызшәа иадхәалоу ахьызқәа, иаххәап, Цсабыда (ацсыгәгәа), Гәашьа (ахкәажә), аха иаагоу асырцштәкәа убас имачуп, ацхьао агәаанагара изцәыр-нагаратәа, «ацарауао дызлацәажәо цкьа илзымдыруазар калап» хәа. Иазгәататәуп, «Ашәуа хьызкәа адыгшәак-ынтә» хәа хьыс измоу акьыцхьымтае хьыцхьазарарацәала ишарбоу адыга бызшәа зынзагы иадхәалам арац, ати-урк, ацьам, ауриа хьызқәа¹³⁷.

Ацарауао лусумтасы дрыхцәажәоит ашәуа хьызкәа рцаккәа. Хымцада, уи арака дахьиашоу рацәоуп, иты-лцааз зегьы, аиашазы, хәду амоуп, аха агха ахьлыхьыз-гы мачым. Харзааатгылап акык-обак:

1. Ахьыз Абзагә. Иуан Сара излалхәо ала, «Абзагә» – ари адыга бызшәа акынтә иаауа хьзуп, «асәха» хәауп иаанаго. Уи ацабырг иазааигәазаргы калап. Аха абрака иазгәататәын ахьыз Абзагә ацсшәси ашәуа бызшәси рсы иаанаго «ибзоу агәы».

2. Ахьыз Арыш. Ацарауао лгәаанагарала, Арыш – ари атыцхьыз акынтә иаауа хьзуп, иаанагоит «азыш, азы-цкьа». Хара хгәы излаанаго ала, ахьыз Арыш ацсуа ажәа «араш» (урысшәала «вгз, карагач») иадхәалазар аусит, мамзаргы Арышаа рыжәла.

3. Ахьыз Ашхангари. Ацарауао ари ахьыз лшоит хы-хәтакны: Аш Ҡ хан Ҡ гьари. Ахьыз шатәуп дасака-ла: Шах Ҡ ан Ҡ гьари. Ашхангари – силоу, Ҡ-бызшәак ирыдхәалоу хьзуп. Уи ашьатасы иумбарц, иумахарц залпом ахьыз Шьахан. Шьахан – Цьам хьзуп, «ахцәа» хәауп иаанаго. «Гьари» акәзар, уи Крымтәылатәи ахцәа рдинастиатә хьзы акынтә иааусит.

4. Ахьыз Грыуа. Иуан Сара лгәаанагарала, Грыуа – ари «агырраса ауаа» хәауп иаанаго. Ахьыз ахата иаанаго хазуп. «Грыуа» – «Агыруа» (мегрел) акынтә иааусит.

5. Ахьыз Гәагәа. Иуан Сара излалхәо ала, ахьыз Гәагәа шьақәгылоуп ашьата «гәы» («агәы») аобатәрала.

¹³⁷ Ионова С.Х. Абазинские фамилии и имена. Черкесск, 2006. – С. 40-56.

Аиашазы, ахыыз Гэагэа зыдхэалоу ажэа хазуп: уи «агэ-агэара» ауп.

6. Ахыыз Данакаи. Иуан Сара илхэоит ахыыз Данакаи «Данси» (адыр, акрыздыруа) «каи» («каи» закэу лхэаз-ом) рыла ишпақэгылоуп хэа. Данакаи – адыга хыызқэа иреиуоуп, «дана» – «абарфын» ауп, «каи» – «ибзиам». Ахэчы ихьчагатэ хыызқэа рахь ицхьазатэуп.

7. Ахыыз Мқэаб. Иуан Сараланцамтақэа ирыбзоураны хара ишпақэхаргылеит ацсуа жэла Амқэаб Кавказынхыц ишупцыло хызыны. Аха абрака хара хакэшахатым ацарауа ахыыз Мқэаб Мықэаа рыжэла иахьафлырцшуа.

8. Ахыыз Хашыг. Ацарауа ахыыз Хашыг ашэкэы иа-лырбсит аурысшэа иазааигэоу аформала: Хашыг. Иа-гэататэуп, уи лгэаанагарала Хашыг абазажэа «Хашыг» (ахбылаша) акынтэ иааусит, аха ари, хэарада, ацабырг иакэшэом. Иахьазы Кавказнхыц, ашэуаа рыоныцка, хызыны иуцылоз ацсуа жэла Хашыг ацакыхата аилкаа шпақэыргылам.

XVII-XIX ашэышықэсақэа рзы Ацсны мрагыларатэи ахэтахы инхоз ацсуаа рыхыызқэак арбоуп Акэа Нэттк шықэса рзы итыцыз ацсуа царауа Омар Владимир-ица Маан ишэкэы «Абжьюа» асы. Урт рахьтэ икоуп даеа тцаарадырратэ усумтак ианымлац, ианылахьазаргы хара ххата иахцыхьамшэац ахыызқэагы, иаххэап, Абж, Гэаглакь, Гьагьар, Гатара, Грац, Етыхэ, Кауд, Кьаркьоу, Мдышь, Цсынча, Ёарым, Цьоубылды, Цьышьаныхэ¹³⁸.

Хазну 2010 шықэса рзы итыцит атоурыхтэ тцаара-дыррақэа рдоктор Теимураз Али-ица Ачыгэба ишэкэы «Ацсуаа ретникатэ тоурых XIX-XX ашэ.» (урыс бызшэала). Ари аусумта, чыдала ацсуаа рыхыызтцаара ишазкымгы, ианыцшит ацсуаа жэынгы-сангы Ацс-ны ишықэынхоз зырцабыргуа антропонимиятэ мате-риалкэа. Ацарауа, ацсуа жэлақэа данрылацэажэа аа-мышьтахь, сикэицхьазоит :т инареиҳаны ацсуа хацэа рыхыызқэа. Урт рахьтэ хара иалхкааит ацспэа ашьата

зныцшуа ахыызкәа: Жьыгә, Кьае, Хәынча, Хәыч, Шьханыкәа; адыга бызпәа ашьаа змоу – Данакаи, Кьагәа, Махә, Сасыркәа, Сифыкәа, Слацәыкәа, Мысыркәа, Тхасоу, Ханашә, Шьмаф; силоу, адыга-атиурк бызпәакәа рышьаа зныцшуа – Асланыкәа; атиурк бызпәакәа рышьаа змоу – Аслангъари, Астамыр, Адамыр, Басиат¹³⁹).

2. Ацсуаа рыхызтцаара азцаарақәак

Иаахакәыршаны икоу ацсабара тәуп цстазаарала. Ари ацстазаара иалахәу зегъы, дуафума, цстәума, цлоума, чыкьума, хахәума, ецәоума, қалакьума, қыцоума, гбоума, прыгоума, тауарума, дәкьанума, хьзык-хьзык змам адунеиае азә дыкам, акгъы ыкам. Ауафы, ацарауаф арт ахыызкәа гәыц-гәыцла сикәшаны итицааусит. Ари атцаарадырра иахьзуп «ономастика». Аономастика (ахыызтцаара) пьақәгылоуп сиусицшым ахырхартақәа рыла. Урт рахьтә хара иалхкааусит: атопонимика (агыцхыызтцаара), антропонимика (ауафы ихыызтцаара), акосмонимика (жәо-антәылахәтақәа рыхыызтцаара), астронимика (асцәакәа рыхыызтцаара), азоонимика (апстәкәси апсаатәкәси рыхыызтцаара), ахрематонимика (аматериалтә культура аматәарқәа рыхыызтцаара), атеонимика (анцәахәкәа рыхыызтцаара), акарабонимика (агбақәси аныпкәси рыхыызтцаара), аергонимика (аусуртатә хсидкылақәа рыхыызтцаара), аемпоронимика (адәкьанқәа рыхыызтцаара), афирмонимика (афирмақәа рыхыызтцаара), апрагмонимика (атауарқәа рыхыызтцаара) ухәа уб. иц.

Ахыызтцаара – ари даара игәцарактәу, ауафы ицстазаараеы акрызцазкуа, рацәа ихәартәу, идыррархагоу, ицышәарәиагоу тцаарадырроуп. Ацсуаа ртоурых асы ахьзи ажәлси рцакы гәгәан, итбаан, ицаулан. Уи аилкааразы иахгәалахаршәап ацсуа жәлар ражәапқақәа. Хабдуцәа ишырхәоз ала, «ауафы ихызала дхьадырц-

¹³⁹ Ачугба Т.А. Этническая история абхазов (XIX-XX вв.). Сухум, 2010. – С. 44.

пуеит, ижелала ихцәажәоит», «ауаф бзиа ихъзи ижелей сидкыланы ирхәоит», «ауафы дацсахар – ихъзи ижелей, синымалозаргъы, сидкыланы ахәашъа аиусит», «ауаа ракәым, аегъы желала иоусит», «желас икоу уафроуп», «зыжелә намзәз ихтырца кайтанла иоычон».

Ахьытцаара иабзоураны ацарауаа сиыркарц рылшоит сигәыцхәу, ма сигәыцхәым ажәларқәа, урт ахъаныцыз атыц, рыхцәарамәа ахырхартақәа, рбызпәәтә симадарақәа, рбызпәәқәа ржәыгә тагылазашъа.

Ацсуаа реицәажәараеы тоурыхла рхы иадырхәон ахъыз мацара, желәда, абхъыда (иаххәап, Аабыцъ, Баг, Маф, Хыгә, Хацарат). Ауафы сиха инарцауланы иеилкааразы рхы иадырхәон ажәлей ахъзи ражәсицааира. Иазгәәтәтәуп ари ажәсицааирае ацсуаа апхъа ажәла пдыргылоз, насгъы ажәла шырхәоз мацк иааркыаеы, уи ажәланцәамта ацрыхны, ашъагәыг мацара ааныжъны: Арыш Хабыгә, Ацдәы Ламшъацә, Гәны Алиас, Дасани Маф, Тар Гыд, Цыгә Ханашә, Цәыцъ Тәкәи ухәа уб. иц. Ажәыгәан ауафы ихъзи, иабхъзи, ижелей реицхәараан аб ихъыз ари ажәсицааирае апхъа ирхәон, ажәла уи иашътанеиуан, анаос акәын уи ихъз ахата анырхәоз. Иаагап ыырцпгәкәак: Хыбры-ица Маан Кац, Шъаматлыкә-ица Чагәаа Баг, Мамсыр-ица Енык Башыкәыг. Адыгаа ракәзар, урт хы-хәтак рыла сикәырпәоу ауафы ихъыз наза рхәар аныртахыз апхъа ажәла акәын иадырбоз, ашътахъ ирхәоз ахъыз акәын, анаос – абхъзы. Иаххәап, Чарашъа Тәмбот Мыхамат ыкә.

Ацсуаа рантропониматә шъакәгыла акырза иеицшуп адыгаа ркны иаабо ахьытцааратә система. Уакагъы, иахъа уажәраанза ауафы дхъадырцшусит хъзыла (Азамат, Замрат, Нурби, Рамазан, Саид). Иаххәап, ацсуаа иахъазы ахъзи абхъзи сидкыланы ахәара иалагазар, адыгааи ашәуааи ркны, адыга, ма ашәуа бызпәәла ианцәажәо, ирхәо ахъыз зацәык ауп. Аха уи иаанагом, дара урыспәәла ианцәажәо абхъзы рхәом хәа. Ахъзи ажәлей реицхәараеы, жәахәарада, ажәлоуп апхъа ирхәо, анаос – ахъыз (Абыкә Исхак, Атажәыкәа Касан, Берсей Умар).

Апсуаа рыхьызтпаараѝы лассы-лассы иуцылоит ауа-
ѝы ихшара рзы ипшалихуа сихыршлоу, шыаталеи шытыб-
жылыси сизааигѝоу ахьызкѝа. Иаххѝап, Аѝынси Кѝаѝы-
нси, Каимытхани Казырхани, Тинаѝи Синаѝи, Хамажѝи
Хымжѝажѝи. Икоуп иара убас шытыбжылыа сизааигѝоу
ажѝеи ахьзи: Ач-ѝѝа Чыч, Апшѝы Шѝарах, Бардаѝыхѝа
Басиат, Еныкь Ерыкь, Хатхѝа Харун, Чаѝѝ Чагѝ, Шьѝоу-
уа Шыыбга, Шыынкѝ Шьханыкѝа.

Иазгѝататѝуп ахьыз ажѝла апхьака ишшѝырѝыз. Икан
аамѝа ажѝлакѝа аныкамыз. Уи ус шакѝу дырѝабыргѝеит
апсуаа рѝалахѝаратѝ нѝамѝакѝа. Апсуа жѝлакѝа рыхьзы-
нѝа тѝаауа хѝынаххар, ихазгѝамѝарѝ залшом урт рахьтѝ
ишыраѝѝоу ахьыз акынѝѝ иаауа ажѝлакѝа: Абыѝѝба
(Абыѝѝ), Агѝасба (Гѝас), Адлѝеиба (Адлѝеи), Аинырба
(икалап, Аинар акынѝѝ иаауазар), Баѝба (Баг), Гѝагѝы-
уа (Гѝагѝ), Гѝыгѝнаа (Гѝыгѝ), Езыгѝба (Езыгѝ), Хышба
(Хыш) ухѝа уб. иѝ.

Аѝсуа хьызкѝа ражѝарѝиагатѝ шыаѝѝгыла беиоуп
еиуеишшым ахырхарѝакѝа рыла. Ахьызтѝаараѝы иуцы-
лоит: ахѝѝаѝ «-агѝ» ала инѝѝо ахьызкѝа – Абгѝагѝ, Аб-
загѝ, Аскѝагѝ, Бзагѝ, Бинагѝ, Бнагѝ, Гагѝ, Гѝагѝ, Дагѝ,
Дамагѝ, Жагѝ; ахѝѝаѝ «-агѝа» ала инѝѝо ахьызкѝа –
Адагѝа, Багѝа, Гѝагѝа, Мачагѝа; ахѝѝаѝ «-агь» ала инѝѝо
ахьызкѝа – Жьабаѝь, Кѝаѝь, Кѝымсаѝь; ахѝѝаѝ «-ад» ала
инѝѝо ахьызкѝа – Гѝад, Гѝадгѝад; ахѝѝаѝ «-ажѝ» ала
инѝѝо ахьызкѝа – Агѝажѝ, Багажѝ, Бгажѝ, Гѝажѝ, Дажѝ,
Дгѝажѝ, Жьажѝ; ахѝѝаѝ «-ак» ала инѝѝо ахьызкѝа – Ба-
рак, Батыршак, Есхак; ахѝѝаѝ «-акѝа» ала инѝѝо ахьы-
зкѝа – Атлакѝа, Бастакѝа, Батакѝа, Беслакѝа, Бинакѝа;
ахѝѝаѝ «-ал» ала инѝѝо ахьызкѝа – Батал, Билал, Гагал,
Гызмал, Гьаргѝал, Гьаргѝал, Дадал, Инал, Кьыршьал,
Кѝѝьал, Махьал, Хал; ахѝѝаѝ «-ала» ала инѝѝо ахьызкѝа –
Баѝьала, Баѝьѝала, Гѝадала, Гѝачала; ахѝѝаѝ «-ам» ала
инѝѝо ахьызкѝа – Бирам, Ебырхам, Еслам; ахѝѝаѝ «-ан»
ала инѝѝо ахьызкѝа – Алмасхан, Алхыстан, Алѝьан, Ам-
ран, Арзакан, Арушьан, Багьырган, Бѝдан, Бѝжан, Бѝслан,

Бесылтан, Биаслан, Ган, Гөабан, Гәлымсан, Дан, Елкан, Заадан, Закан, Зоркан, Зосхан; ахәтач «-ана» ала инцәо ахьызкәа – Бацьгана, Бжъана, Дашьана, Ердана, Иуана; ахәтач «-ар» ала инцәо ахьызкәа – Аинар, Алтар, Газар, Гьар, Дахар, Доухар, Елызбар, Иардар, Идар, Инар; ахәтач «-ас» ала инцәо ахьызкәа – Аас, Агәас, Алиас, Алмас, Бас, Гәамас, Гәас, Гәатас, Дахәас, Зафас; ахәтач «-ат» ала инцәо ахьызкәа – Азамат, Басиат, Блат, Гамсарат, Едрат, Езат, Еснат, Камидат, Хамзат; ахәтач «-ахә» ала инцәо ахьызкәа – Абдахә, Бабахә, Бахә, Бдахә, Гахә; ахәтач «-ац» ала инцәо ахьызкәа – Адгәац, Едгъац, Жъац, Кәадац, Мац; ахәтач «-ач» ала инцәо ахьызкәа – Алтач, Бач, Гач, Гьедлач, Гәач; ахәтач «-ач» ала инцәо ахьызкәа – Бач, Гач, Гәач, Дач; ахәтач «-аць» ала инцәо ахьызкәа – Баць, Габаць, Гәаць, Маць; ахәтач «-си» ала инцәо ахьызкәа – Бамбси, Бацьалси, Дамси, Дарафеи; ахәтач «-ст» ала инцәо ахьызкәа – Арзамст, Армст, Заабст, Мст; ахәтач «-оу» ала инцәо ахьызкәа – Абзоу, Алоу, Ацхазоу, Арноу, Арсоу, Ахлоу, Баалоу, Бабоу, Бзоу, Гәдоу, Данарчоу, Ебжьноу, Епшоу, Ерыстоу, Кьасоу, Мазлоу, Мардасоу, Нарсоу, Нарчоу, Нарцьхьоу; ахәтач «-ы» ала инцәо ахьызкәа – Бацы, Бгы, Гды, Гцы, Гәырлы; ахәтач «-ыгә» ала инцәо ахьызкәа – Абыгә, Алыгә, Бабыгә, Багьрхәыгә, Беилыгә, Быгә, Езыгә, Камыгә, Татыгә; ахәтач «-ыз» ала инцәо ахьызкәа – Алдыз, Алхәыз, Бабыз, Бақыз, Гьалдыз; ахәтач «-ыкьа» ала инцәо ахьызкәа – Бабаныкьа, Бабасыкьа, Басныкьа; ахәтач «-ыкә» ала инцәо ахьызкәа – Биакәыкә, Бинакәыкә, Бнакәыкә; ахәтач «-ыкәа» ала инцәо ахьызкәа – Аашьаныкәа, Адлагьыкәа, Атлапсыкәа, Бараныкәа, Бастыкәа, Безтыкәа, Безрыкәа, Бырзыкәа, Дарыкәа, Дахәыкәа, Зыкәа; ахәтач «-ыл» ала инцәо ахьызкәа – Бакәыл, Башьыл, Быцьгәыл; ахәтач «-ым» ала инцәо ахьызкәа – Гагәым, Гәыдым, Гәыгәым, Дыдым; ахәтач «-ын» ала инцәо ахьызкәа – Бабын, Бидын, Гдын, Дадын; ахәтач «-ына» ала инцәо ахьызкәа – Ацына, Бачына, Башьына, Кәацына; ахәтач

«-ыр» ала инцѳо ахыызкѳа – Адгѳыр, Аздамыр, Амѳац-ыыр, Астамыр, Бабыр, Багдыр, Багыр, Бақыр, Батыр, Бачыр, Бацыр, Бацгыѳыр, Безыр, Беслангѳыр, Жыакѳыр, Кадыр; ахѳтач «-ыхѳ» ала инцѳо ахыызкѳа – Адлыхѳ, Багхѳыхѳ, Балхѳыхѳ, Башныхѳ, Башыхѳыхѳ, Башыхѳхѳ, Едлыхѳ; ахѳтач «-ыч» ала инцѳо ахыызкѳа – Быч, Гдыч, Камачыч, Камчыч; ахѳтач «-ышь» ала инцѳо ахыызкѳа – Бабышь, Бамышь, Камшьышь, Кашышь; ахѳтач «-ыць» ала инцѳо ахыызкѳа – Аабыць, Агамыць, Амкѳыць, Ашь-хамыць, Быць, Гыць, Гѳыць, Гѳыцьыць.

Зегыцѳкѳа ракѳымзаргы, ацсуа хѳтачкѳаны ицхызатѳуп «-агѳ-ыгѳ» (Бнагѳ, Лагѳ, Мшѳагѳ, Хабыгѳ), «-агѳ» (Пагѳ), «-ажѳ-ыжѳ» (Гѳажѳ, Лажѳ, Мажѳ, Хыжѳ), «-ацшь-ыцшь» (Ажѳсицшь, Багацшь, Зыгрыцшь, Тацшь), «-ац-ыц» (Жыац, Мац, Мгыц, Кѳадац, Кѳыбрыц, Хыц), «-аѳ-ыѳ» (Кыааѳ, Кыѳ, Кыѳѳ), «-ац» (Лац), «-ыкѳ» (Кѳыкѳ), «-ыцѳ» (Хакѳыцѳ, Хыцѳ), «-ышѳ» (Кѳышѳ) ухѳа убас егыртгы.

Ацсуаа рыхызтцаарѳы ацсуа бызнѳа ашьатала иаццоу ахыызкѳа рыхѳта, хара хгѳаанагарала, сихауп атѳым бызнѳакѳа ркынтѳ иаланагалаз ахыызкѳа рааста. Аха, рыцхарас икалаз, ахатѳы хыызкѳа хыцхызарарацѳала иахыацѳыыз, насгы иахыацѳызуа иахкѳаны, урт бжесихазан ахыызтцаара иазку апѳкѳкѳа ирнылом, ажѳларгы ирхаптѳусит. Анаѳс, иахтагы-иахтагы, ицѳырцѳусит ичыдоу атагылазаашьа: ахыызтцааратѳ жѳар анааиртлак, ацсуа бызнѳа здыруа ауаѳы агѳаанагара изцѳырцѳусит арака ньатала иацсыуам ахыызкѳа акырза сихаушѳа.

Имачым ацсуаа рантропонимиаѳ ахыызчыдакѳа ркынтѳ иаауа, ацсуа бызнѳа ашьатала иаццоу ахыызкѳа: Жыажѳ, Жѳыжѳ, Кѳыркѳыр, Кѳымпыл, Хабаба, Хабжѳ, Хабжын, Хампыкѳ, Хапашѳ, Хапыжѳ, Хацшь, Хацакѳѳ, Хацаца, Хбыб, Хсыс, Хыц, Хѳцац, Хѳнац, Цѳаушь, Цыс ухѳа убас егыртгы.

Ахыызчыдакѳа гѳыц-гѳыцла иахшозар, иалкаатѳуп абарт: ауаѳы ишѳага-загакѳа, ицшра-исахы ачыдарақ-

өа зныцшуа ахыызкөа – Аду, Алду, Ахра, Бахө, Бахөа, Көацө, Көыкө, Хыцө, Хөчы; ауаөы ицштөы зныцшуа ахыызкөа – Көацөара, Кацшы, Хыш; ауаөы изанаат, ма ихшыө, иусушы зныцшуа ахыызкөа – Каза, Көыбча; апстөкөси апсаатөкөси ирыдхөалоу ахыызкөа – Абга, Апслы, Бага, Багыр, Бгажө, Дөыбга, Жьабагы, Зыркөи, Көат, Көты, Көыбрыц, Көараса, Лажө, Мты, Сыс, Уарба, Уаса, Хөнац, Хөыхө, Цыс, Чынча; ауаөы иказшы зныцшуа ахыызкөа – Атата, Гөатеи, Гөыдлажө, Гьөө, Гьыцг, Качбөи, Көац, чахьа, Ёырч; ауаөы имч-илшара, игөабзиара, игөымшөара, иласра зныцшуа ахыызкөа – Адыр, Бзоу, Бнагө, Гөду, Гөымшөа, Жьакөыр, Мшөагө, Цых ухөа убас егыртгы. Икоуп ацсуаа рыхыызтцаарасы атөым бызшөакөа ркынтө иаланагалаз ахыызчыдакөа, иаххөап, адыга бызшөа иадхөалоу: Алтыкө (ахаца хөчы), Гөыр (ихыцөза икоу), Жөажө (злымха цкьа иамахауа), Көи (ахабжь), Схагөым (зхы дуу), Цыкөа (ахөчы) ухөа убас егыртгы.

Ацсуа-адыга жөларкөа рыхыызтцаарасы акымкөа-обамкөа иуцыхьашөоит, сихарак, ө-цырак рыла ишьякөгылоу, төымцьарантө имааз, рхнышынак сицсиөызцөаз аспыцөа ржөар иатөу, аха унадххылань иааузеилымкаауа хыызкөак. Иааган ырыштөкөак: ахацөа рыхыызкөа – Көакө, Көакөа, Көакөана, Нану, Пата, Паташы, Пыга, Тагө, Тагөа, Тажө, Тат, Тата, Татала, Татеи, Татыгө, Тач, Титу, Тота, Трыгө, Тура, Тута, Тыгө, Тыгөа, Тыжө, Тыт, Тыгышы, Тыч, Тычыр, Тышө; ахөса рыхыызкөа – Көыжө, Көыкөица, Көыкөына, Көыкөца, Көына, Көыца, Көыча, Цица, Пуца, Такөа, Тата, Тышыа, Тагыгө, Титка, Цаца, Цица, Цура, Цуца ухөа убас егыртгы. Еикөыпцхьазоу ахыызкөа «рцакы силкаам», мамзаргы «хыхыызтцааразы итөымуп» хөа хрыгөтасыр калом, избан акөзар урт ани аби рыхшара хөычыхызыны ирырто ауп. Дасакала иаххөозар, арт ахыызкөа ани-аби рхы иадырхөо «таацөаратө» хыызкөоуп.

Ацсуа-адыга жөларкөа «рцаацөаратө» хыызкөа тцауа хөынаххар, ихазгөамтарц залшом ацсуаа ирымам, аха

адыгаа ирыцкару, «ахэычтэы, атаацэаратэ» хыызкэа ир-зынархоу чыдарак. Иаххэап, апсуаа хэычыхыызкэаны рхы иадырхэозар ахыызкэа Кэыца, Пыта, Тура, Тута, Цуца, ишхахауа, шытыбжыкгы ацымцакэа, адыгаа арт ахыызкэа ишыкоугы рхы иадырхэоит, насгы урт рацхыака лассы-лассы идыргылоит ахэтач «ха». «Ха» – адыга бызшэала «ала» ауп иаанаго. Адыгаа ишырцхыазо ала, ахэтач «ха» зцу ахыыз ахэычы дахычоит, деицэнархоит, гэабзиаралатэи исиара иацхрааусит. Абар урт ахыызкэагы: Хапыт, Хапат, Хатала, Хатота, Хатут, Хатута, Хатыка, Хатылья, Хатура, Хацыка, Хацацуна, Хакэыца, Хакэраца ухэа убас егыртгы.

Апсуаа ратропонимиае имачым адыга бызшэа иадхэалоу, апшатаеы ахэтач «ха» злоу ахыызкэа. Урт рахы иалхкааусит: ахацэа рыхыызкэа – Хабапш (ала иазку алаба), Хабахэ (аларацэа заазо), Хабыгэ (ахыыз ацакы цкыа силкаам), Хагэ (ала агэы), Хадыжэ (Хадышэ акынтэ иааусит: «ха» – ала, «дышэ» – ахы), Хазача (алакэа раазо), Хакэ (ала аца), Хамс (имбылуа ала), Ханакэ (зыла кылтыцу ала), Ханашэ (илашэу ала), Хапача (ала апацакэа), Хапы (алац). Хыхы иахарбаз апшата апсуаа ркны иуцылоит шытрала адыга бызшэа ирыдхэалам апсуажэакэа ирыцны, иаххэап, абарт ахыызкэа рсы: Хабы (алаб), Ханашэ (ала папэ). Иазгэататэуп ахэтач «ха» злоу адыга хыызкэа апсуаа ианрылацэоз аамтазы, хыызкэак рсы ахэтач «ха» ииасит «ха» ахы. Иаагап еырцштэакэак: Хабахэ (аларацэа заазо), Хадгэ (Хадагэ – «идагэу ала» акынтэ иааусит), Хапашэ (Хабапш – «ала иазку алаба» акынтэ иааусит), Хамшыкэа (Хамышыкэа – «амшэла аца» акынтэ иааусит), Ханаф (Ханашэ – «илашэу ала» акынтэ иааусит, аиадыг бызшэаеы иаабо апштыбжы «шэ» – «ф» ала ацсахра акабард бызшэа ауп казшыас измоу).

Аинтернет аеы зны-зынла иуцыхыашэо, ахэтач «ха» злоу апсуа хыызкэа зегы пахыла «ала» ауп издхэалоу хэа зну апцамтакэа ацабырг иацэыхароуп. Избан акэзар, Хазарат, Хазгыери, Хаид, Хаидар, Хаит, Хаитбси, Хакы,

Ҳақыбей, Ҳақым, Ҳалылбей, Ҳамзат, Ҳасан, Ҳатажә-
ыкәа, Ҳатакәа, Ҳатхәыхә, Ҳачамаф, Ҳацъарат, Ҳацъы,
Ҳацъым реицш икоу ахьызқәа, жәахәарада, «ала» акәз-
ам изьдхәалоу. Ахьыз Ҳазарат арац хьзуп, «ицшьюу,
хатыр ду зкәу» хәауп иаанаго, Ҳақым – арац хьзуп,
«адыр» хәауп иаанаго, Ҳачамаф – адыга хьзуп, «насыц
змоу асас» хәауп иаанаго, Ҳалыл – арац хьзуп, «афьза
хата» хәауп иаанаго, Ҳамзат – арац хьзуп, «ицоу, узбы-
луа» хәауп иаанаго, Ҳасан – арац хьзуп, «ибзиоу, иразу»
хәауп иаанаго.

Аргәыбзыцгәтә хьызқәа рахь иҳацхьазар алшоит ахә-
ыцқәа ранацәси-рабацәси, рандуцәси-рабдуцәси рахь
рхы андырхо ирхәо ахьарцшгажәа: Нан, Нана, Нану,
Нанука, Наныуа, Баба, Дада, Далу, Далука, Дадьуа. Арт
рфьызцәа ахьызқәа хцылоит адыгаа ркынгы: Нана (ани
андуи ирызкны) Баба (ани аби ирызкны), Нанахә – На-
нахәа (анду илызкны), Дада (аби абдуи ирызкны). Икоуп
адыгаа ркны егырт аргәыбзыцгәтә хьызқәагы, иах-
хәап, Быба, Заза, Зуза, Лалыхәа, Лала, Дат, Чапа.

Ишдыру еицш, апсуаа жәытәнатә аахыс ахьызшъара
рыман. Уи иаанаго уи ауп, атаца рыхьыз лшъар акәын
лыпшәмеи, уи иаби, иани, аихабыратә абицарахь иаца-
накуа рыуацәси рыхьызқәа. Урт рцынхәрас атаца лхы
иалырхәон ахьызқәа Дадах, Нанах, Атата, Алацшза, Ла-
шара, Хаара ухәа убас егыртгы.

Атаца лхатагы илоуан ахьыз ҫыц. Уи ус шакәу ды-
рцабыргусит ацарауа Шьалуа Инал-ипа иажәақәа. «
Невеста в доме мужа, – иоусит Шьалуа Денис-ипа, – по-
лучала второе имѣ, которым отныне ез называли все на
месте нового жительства. Ез собственное девичье имѣ,
полученное при рождении, считалось здесь как бы за-
претным, и только ез роднѣ продолжала именовать ез по-
старому»¹⁴⁰.

3. Апсуа хьызкæа ражæарсиагатæ хæтачкæа

Апсуа хьызкæа ражæарсиагатæ хæтачкæа рытцаара апак ду амоуп. Уи сирыкка иахнардырусит ахьыз бызшæас изыдхæалоу, уи ахьынтæааз, ианааз, ишæиаз. Ари атцаара алцшæа гæцаразкуа ауаа мачым. Урт рхыпхъазараæ икоуп апарауаа индыркны ахшара зауа ани-аби ркынза. Уажæ хаазкæбылаз аамтазы апсуаа сиха иазхъацшуа иалагсит апсуа хьызкæа. Апсыуаны иахъа ирыпхъазо ахьызкæа ирылоуп апсуаа иргæацханы ирыдыркылаз иапсыуам (адыга, атиурк, ацъам, арап, ауриа, ауацс) ахьызкæа. Хæарада, икоуп абызшæатцаара силкааны, иапсыуам ахьызкæа мап рцæызкуа, апсуа хьызкæа ирышътоу анацæси абацæси. Аха иахъазы икам урт рхы иадырхæаппа, ахьызтцаара иазку, ахьызкæа рцакы шъацæзыргыло ашæкæкæа. Абри атацæыра ахартæаароуп изызку уажæ ишæыдаагало аусумтагъы.

Апсуа хьызкæа ражæарсиагатæ хæтачкæа ирсиуоуп:

Ахæтач «**абд**» (арап бызшæафы «атæы»): Абдала, Абдахæ, Абды. Ашæуаа ркны ари ахæтач злоу ахьызкæа сиха ирацæоуп.

Ахæтач «**бакъ**» (атиурк бызшæакæа рсы «ах, апатын»): Албакъ.

Ахæтач «**гъари – гъери – къери**» (Крымтæбылатæи ахцæа рдинастиатæ хъзы акынтæ иааусит): Ажыгъери, Акæлангъери (Акæланкъери), Алгъери (Алгъирей), Алиасгъери, Ангъирей, Аслангъари, Ашхангъери, Ацъгъери, Батангъери, Сахаткъери, Фаткъери.

Ахæтач «**гæы**» (агæы): Абзагæ, Гæад, Гæадала, Гæажæ, Гæакъа, Гæас, Гæатси, Гæахъ, Гæач, Гæача, Гæаф, Гæацъа, Гæдеис, Гæдиса, Гæдоу, Гæду, Гæдым, Гæызба, Гæымшæа, Гæырæакæа. Ахæса рыхьызкæа: Гæацханапъ, Гæнаала.

Ахæтач «**еи**» (адыга бызшæа иатæу суффиксуп, знызынла «иы» ахъ ииасусит): Баакыи, Сатаней, Сауей.

Ахæтач «**за-зы**» (азы): Зъып, Заза, Зазала, Закæа, Закæыт.

Ахæтач «**за**» (адыга бызшæафы «ар»): Зацшъ.

Ахæтач «**къае**» (акъае): Къач, Цъкъае.

Ахæтач «**кан**» (атиурк бызшæакæа рсы «апъа», «ахъ»,

«аазамта»): Арзакан, Атласкан, Бағыркан, Елкан, Жөсипшыркан, Камсаркан, Кан, Мсыркан, Мырзакан, Татаркан, Татлыскан, Тауркан, Урыскан.

Ахәтач «**кәә**» (адыга бызшәәсы «аца»): Абадокәа, Абадыкәа, Адлагыкәа (икоуп Атлагыкәа хәагы), Аилажәыкәа, Албастыкәа, Асланыкәа, Атланыкәа, Атлацсыкәа, Бадрыкәа, Базрыкәа, Базтыкәа, Бараныкәа, Бастакәа, Батакәа, Бинакәа, Бырзыкәа, Гәыроакәа, Дадрыкәа, Далатыкәа, Дахәыкәа, Дашьаныкәа, Деда-рыкәа, Дударыкәа, Калтыкәа, Каншәакәа, Лацшыкәа, Мдажәыкәа, Мерыкәа, Мысрыкәа, Цатакәа, цлажәыкәа, Сааныкәа, Садсижәыкәа, Саныкәа, Сасрыкәа, Сланыкәа, Слацыкәа, СыФыкәа, Тыкәа, Тасракәа, Темыркәа, Темрыкәа, Тлацсыкәа, Тханыкәа, Тыкәа, Уздыкәа, Федарыкәа, Фемыркәа, Хамчыкәа, Хамшыкәа, Ханыкәа, Хатажәыкәа, Чарагыакәа, Чарагыкәа, Шабатыкәа, Шаныкәа, Шьаматкәа, Шьашьарыкәа, Шьашәрыкәа ухәа убас егыртгы. Ахьызкәа Аашьаныкәа, Моаныкәа, Такәакәа, Шьамхныкәа, Шьханыкәа ахәтач «кәа» шрылоугы, адыгаа рыбызшәа иадхәалам, апсуа хьзыцкьакәа рахь ицхьазатәуп. Ахьызкәа Аилажәыкәа, Гәыроакәа, Лацшыкәа, Шьашәрыкәа ицхьазатәуп апсуа-адыга хәтачкәа рыла еиәртәоу хьызны. Арака «Шьашәы» – цсыуа нцәахәхьзуп. Ахәтач «кәа» змоу, аха апсуаа рыхьызтцаара иазку ашәкәкәа ирным адыга хьызкәа иреиуоуп: Абазокәа (Абаза ица), Абейкәа, Абрацыкәа, Абысакәа, Ағарцъанокәа, Ағнокәа, Ағәбакәа, Адарыкәа, Адасрыкәа, Адаукәа, Адацакәа, Адашыкәа, Адацәакәа, Адрашыкәа, Азакәа, Азымгәыкәа, Ажалыкәа, Азацшыкәа, Азашыкәа, Азыкәа, Аицыкәа, Алагәыкәа, Алацыкәа, Алашыкәа, Албазыкәа, Алцъарыкәа, Алцыкәа, Алтадыкәа, Амафыкәа, Амдатыкәа, Амчыкәа, Амфокәа, Амчокәа, Амшыкәа, Амырокәа, Амышыкәа, Анашыкәа, Анцъакәа, Анзокәа, Анфокәа, Анцәокә, Анчокә, Аншокәа, Анымыкәа, Аразрыкәа, Арашыкәа, Ардашыкәа, Арзыкәа, Артыкәа, Аршокәа, Афашокәа, Афамыкәа, Ахашамыкәа, Ахацъакәа, Аша-

мыкәа, Бабарыкәа, Бабыкәа, Бағырыкәа, Бадыкәа, Барчыкәа, Барыкәа, Бардыкәа, Бачбыкәа, Бжъанокәа, Гәа-ныкәа, Гәазокәа ухәа убас егъыртгъы.

Ахәтач **«маф»** (адыга бызшәафы «насыц змоу», акабард бызшәафы ииасусеит «махә» ахь): Маф, Махә, Хачамаф, Чаамаф, Шьмаф.

Ахәтач **«мца – мац»** (амца): Мац, Рымца, Хьымца.

Ахәтач **«мш»** (амш): Цәгъамш.

Ахәтач **«на»** (ацакы цкъа силкаам): Гәачына, Кәыжына, Кәагъына, Тәкәына, Тәрхәына, Хәчына, Цгәына, Чагәына.

Ахәтач **«нар – нарт»** (Нартаа): Аинар, Инар, Нар, Нарсоу, Нарт, Нартсоу, Нарчоу, Нарыу, Нарцъхьоу.

Ахәтач **«ца»** (адыга бызшәафы «ацынца»): Карацагәа, Цагәа, Цахә, Цаца.

Ахәтач **«цшь»** (адыга бызшәафы «аамстаду, атауад, абхәа»): Цшькьаф, Цшькан, Цшьмакә, Цшьмакәа, Цшьмаф, Цшьмахә.

Ахәтач **«соу»** (адыга бызшәафы «ацхәысхәаф, арцыс, апа»): Арсоу, Нарсоу, Тхасоу.

Ахәтач **«тха»** (адыга бызшәафы «Анцәа»): Тханыкәа, Тхасоу, Тхасыгә.

Ахәтач **«уч»** (адыга бызшәафы «ашьра»): Мзауч.

Ахәтач **«хьы»** (ахьы): Хьрыцс, Хьфар, Хьфаф, Хьцыс, Хьыба, Хьыбла, Хьыжә, Хьыкәа, Хьыма, Хьымба, Хьымца, Хьымш, Хьыр, Хьырба, Хьыркәыбца, Хьырца, Хьыт, Хьыцкәыр, Хьыч, Хьыщгәа ухәа убас егъыртгъы.

Ахәтач **«хач»** (адыга бызшәафы «асас»): Хачамаф, Хачкыз.

Ахәтач **«цгәы – цыгә»** (ацгәы): Цгәы, Цгәына, Цыгә.

Ахәтач **«цәгъа» – «цәыгъ»** (ацәгъа): Цәгъа, Цәгъамш, Цәгъын, Цәыгъман.

Ахәтач **«цыкә»** (адыга бызшәафы «ахәчы»): Алцыкә, Цыкәа.

Ахәтач **«шь»** (адыга бызшәафы «шу» – «асыуаф» хәауп иаанаго): Шьауеи, Шьмаф, Шьпагә.

4. Аңсуаа рантропонимиа иалоу адыга хызыкэа

Аңсуааи адыгааи шишыцэоу, шыак-дак шишырылоу, рхнышынак шишыцыцэази кэастгахык шишыцыцэази шракэу ззымдыруа Аңсны, дышықамзар, азэггы дык-ам. Адунеи иаакэлейжытэи арт ажэларқэа шицын, урт иахыаггы идырзуам ирыбжыоу ашыаратэ симадарақэа. Аңарауаа излархэо ала, аңсуааи адыгааи аңстазаарае бышыпэала сикэгахыжытэи ишусит хэбака нызкы шыкэса. Ари аамтатэ пэахэа, хэарада, икыафым. Убри ауш изыхкыо аңсуааи адыгааи иахыа ирыбжыоу бышыпэалатэи аилибамкаара. Аха, ус иагыа иказаргы, ажэларқэа сикэдырхсит урт шишыцыцэоу зырыцабыргуа, рбышыпэақэа си-зааигэазтэуа ажэытэ шыагэытқэа.

Ашырыцшгэқэа рзы хара хдом. Еишхарцшып аңсуааи адыгааи ражэақэак (рацхыа иазгэахтоит аңсуажэа, уи иашытансиусит адыгажэа): аңхыа (аңа), аса (аса – ари ажэа адыгаа «абагы» азоуп изырхэо), абга (багыа), абгара (бган), аңсаа (бзыу), абз (бза), арбзара (бзаин), аблагэа (благэа – «дракон»), абылра (блыан), алабашыа (башы), агэы (гэы), агэаоа (гуау), гэыбган (гэыбган), агэыпжэа (губж), агэыбзыц (адыгаа «гэыбзыц» зыхшыо цэру изоуп изырхэо), агэыгра (гэыга), агэыроа (гэыгэ – аңсуа шытыбжы «о» адыга бышыпэафы ииасусит «гэ» ахы), агэжэажэара (гэзажэан), агэыжэ (гэыжэ), агэымцшыа (гэмыцсаф), агэмачра (гэмач), агэыцшыа (гэыцсаф), агэызоа (гэуз), агэаахэара (гэахэ), агэыхаа (гэах), агэахса (гэахч), агэакра (гэакан), адагэа (дагэ), атэара (тын), ажэ (жэы), ажэра (жэын), азацэ (закэ), агэаоа (кэу), акыаса (часа), ачыхы (адыгаа рсы «чы» иаанаго «азын» ауш), аса (ча), аңазахра (чадан), акыазызара (чазэ), акыас (чачы), ашыапы (тлыапа), ашыа (тлы), амза (маза), амач (мача), амш (мафа), амца (мацэа), мгыц (мыгас), ашыамыгэа (мыгэа), амжэ (мыжэа – «иазоу», адыгаа «мыжэа» рхэоит «ахахэ» азгы, ахахэ ахыузымжэуа азакэахш), амса (мычалы – исам изоуп изырхэо), амхада (мышат), амшэ

(мышәа), амшәа (мышьын), амкәыш (мыкәыш), амгәал (маңаң), амла (малъач), амшәа (адыгаа «аныхәа» – «мафач» хәа азырхәойт, «амшәа» ауп иаанаго), аиха (нах), сиха иажәу (нахыжә), сиха иәоу (нахыч), ан (ны), ала (на), алаңсы (наңсы), алаңсың (наңсың), алашара (нафын), алашә (нашә), асы (уасы), апагә (пага), апагәа (пакә), аңаңа (паңа), аңсаңа (паңа), «ңсы» (ңсы – «азы»), аңсы (ңса), ахада (хата), аңагә (пакә), аң (па), аңә (ңәы), аңа (па), аңа (ңа), асы (шы), аңыр (шыр), сара (са), уара (уа), уарей сарей (уари сари), шәара (шәа), аңәа (шәа), агәаңәа (ңәы) ухәа убас егыртгы.

Уажәы сикәаңхьазап шыаңала адыга бызшәа иадхәалоу, уиада иузилымкаауа аңсуа хьызкәа: Асланыкәа («алым аңа хәауп иаанаго», арака иаабо ажәа «аслан» аңиурк бызшәакәа рәы «алым» ауп иаанаго), Баз (амң), Батәкәа («Бата иңа» хәауп иаанаго), Гәашыа (ахкәажә), Гәдиса (агәыңбара), Гәың (ажы), Гәыңыңса (аихатә ңсы), Данакаи (зхатабзиара лакәу абарфын), Дахә («даха» акынтә иааусит, «аңшза» хәауп иаанаго), Дахәас («даха» – аңшза, «уас» – ахә), Дгыкәа (аиадыгъ иңа), Дың (иңоу), Едгыгә (аиадыгъ гәы), Едгы – Едыгә (аиадыгъ), Зафас (аизара), Зосхан (ах), Зоркан (Зауркан акынтә иааусит, «аибашыбыаазамта» хәауп иаанаго), Зыкәа (изаңәу), Заңшы (ар раамстаду), Калакәыт (абааш, акала зырбо), Кыгәа (зышәага маңу), Кыса (ихышәоу), Қәыбзач (агәың ахада), Калбат (абааш, акала ңызеуа), Кансоу (аазамтаңкәын), Малыкә – Малыхә – Малыхәа (азныказ аңсуа бызшәа иадхәалоушәа асаанарыңпусит: Малыкә – «амал зкәу, издыло», Малыхә – Малыхәа – «амал иахәо», аха адыга бызшәоуп арт ахьызкәа зтәу, «ауасақәа зыхьчо» хәауп иаанаго), Маф (амш), Махә (насың зпу), Мзауч (амза зшыа), Нагә (ахасы), Нану (асаби, аңшқа), Нарчоу (Нартаа рәыуа), Ната (алахь), Нахәа (зыла иаңәоу), Пагәа, Пақы (зңыңңа кыәу), Пахә (зңыңңахьызкәа тбаау), Пшыкыәс (атауад кыәс), Пшыкан (аамстаду иаазамта), Пшымакә – Пшымакәа – Пшымаф (насың змоу аамстаду), Пшытат («ңшы» – адыга бызшәасы «аамстаду», «тат» – аргәыбзыңтатә хьызкәа рахь иңхьаз-

атәуп), Сабыда (ахьыз «псабыда» акынтә иааусит, «зыпсы гәгәоу», «псыла ицгәгәоу» хәауп иаанаго), Тыжә (иажәу атыцъ), Тыкә – Тыкәа (атыцъ апа), Татаркан (ататарцәа раазамта), Тыгәыжә (ақәыцъма), Урыскан (аурысцәа раазамта), Фыцъ (адыгажәа «фыжъ» – «апкәакәа» акынтә иааусит), Хапача (ала апаца), Хәат (асыгәхәа), Хәбахә (аларацәа заазо), Хәнашә (илашәу ала), Хәчамаф (аса-сымш), Цыкәа (ахәычы), Чал (ачкәын, аҭа), Чыф (ацәыш), Шабатыкәа (Нартәа рхәамтақәа рыла иаадыруа афыр-хаца Шабатныкәа ихъз акынтә иааусит), Шач (абасоы), Шьаматлыкә (Шьамтәылатәи ацҳаражәхәа), Шьмақә – Шьмақәа – Шьмаф (насыц змоу асыуао), Шьоу (аца, арцыс) ухәа убас егыртгы.

5. Апсуа-адыга жәларкәа еицырзеицшу ахацәа рыхьы- зқәа иаазыркәаеу ржәар

Аазиз – адыгаа ркны ари ахьыз х-формак арҭеит: Азиз, Аазиз, Хәзиз. Арац хъзуп. «Адузза, акыр иапсоу, аргәгәаоы» хәауп иаанаго.

Ааиса – адыгаа ркны ари ахьыз иамоуп Ө-формак: Аиса, Хәиса. Арац хъзуп. Ахьыз Иса акынтә иааусит. «Анцәа илцҳа» хәауп иаанаго.

Абас – адыгаа ркны иуцылоит Ө-формак: Абас, Хәабас. Аиадыгтәылаҭ иуцылоит ажәла «Абас» (урысшәала – Абасов). Ахьыз ахата апсылманра ашьатаркәы Мухаммад иуа гәакьацәа ируазәку (Абас) ахьыз акынтә иааусит. «Злеишәа цәгъоу, зылахъ сицыхым» хәауп иаанаго.

Абахә – адыгаа ркны Абыхә. Ари ахьыз адыга царауаа, ацакы шыақәмыргылакәа, арац хьлцшытра змоу ахьызкәа ирыларцҳазеит. Аха арац хьызкәа ржәар асы Абахә-Абыхәу хәа аформа змоу ахьыз ыказам. Хәра хгәаанәгарала, Абахә-Абыхәу – ари апсуа жәлакәа иреиуоу Абыхәаа (Абахәба) рыжәла ашьаҭа иадхәалоуп, апсуа хьызкәа иреиуоуп, урысшәала «скала» хәауп иаанаго. Кабарда-Балқариси Карачы-Черкьесиси рҭы

иуцылоит Абыхэаа ирашыцёу, ажэлахьзы «Абыкэа» ныкэызго ашэуааи адыгааи.

Абацъа – иахцылоит ацсуаа рантропонимиае. Адыга бызшэа акынтэ иаауа ахьызкэа иреиуоуп. «Бацъа» – адыгшэаеы «абга» ауп иаанаго.

Абдала–адыгааркныриахьызыпшь-формакамоуп. Абдул, Аабдул, Амдул, Андул. Арац хьзы Абдуллах (Abd Allah) иаазыркэау формоуп. «Аллах итэб» (раб Аллаха) хэауп иаанаго.

Абзагэ – ацсуа царауааи ашэкэыооцэи ргэаанагара-ла Абзагэ цсыуа хьзуп, «ибзоу агэы» хэа аанагоит. Ика-лап уи иапазарггы. Аха абрака иазгэататэуп, ари ахьыз адыга бызшэаггы ипазааигэу. «Бзако» (бзагэа) – адыгшэала «аеаха» хэауп иаанаго.

Абзоу – ацсуаа ркны иахцылоит «Бзоу» хэаггы. Адыгажэа «бзыу» (ацыс) иадхэалоуп. Ишдыру сицш, Бзоу – ацсуаа зеггы реиамтала сицырдыруа рапшьхьзуп. Ацсуаа арапшь, цысцас иахьыцыруаз акынтэ, ацсаатэ иадыркылон.

Абрагъ – адыгаа ркны «Абрацъ» хэа иуцылоит. Икоуп ари ашэата злоу адыга жэлакэаггы: Абрацъ (Абрегов), Абрацъыкэа (Абрегуков). Ажэа «абрагъ» уцылоит ауацсаа рбызшэаеггы. Хара хгэаанагарала, ацъамцэа рбызшэа иадхэалоуп, «акэылао, абна илоу, аоны змам» хэауп иаанаго.

Абыгэ – адыгаа ркны иахцылоит «Быгэа» (Бугов) хэа ашэкэы итаооу ажэла. Ацсуа-адыга жэларкэа рхатэы хьызкэа иреиуоуп, аха иахьязы ацакы цкъа силкаам.

Агыреси – адыгаа ркны ари ахьыз о-формак арсеит: Цъари, Чари. Крымтэылатэи ахцэа рдинастиа ахьыз акынтэ иаауеит.

Агэажэ – адыгаа ркны ари ахьыз аформа «Гэыжэ» хэа иуцылоит. Ацсуа-адыга жэларкэа сицырзеицш хьзуп. Ацшэаеггы, адыгшэаеггы цакызацэла иаапшуеит. «Згэы ажэу, агэыжэ змоу», мамзарггы «агэду змоу» хэауп иаанаго. Ацсны иуцылоит ари ахьыз шыатас измоу Гэажэаа рыжэла (Агэажэба).

Агэырлы – адыгаа ркны ари ахьыз о-формак амоуп: Огэырлы, Угэырлы. Иара убас акабардкэа реилазаарае икоуп «Угэырлы» (Огурлиев) хэа ашэкэы итаооу ажэла.

Ари ахьыз хылыит ашәуа бызшәаҭы «уафырлы» хәа. Атиурқ хыызқәа иреиуоп. Иасшәырцш акарач-балқар ажәа «огәурлу» (иразу, ихалалу, насыц змоу).

Адагәа – адыгаа ркны иуцылоит «Дагәа» хәа. Икан ажәлагы: Адагәа-ица. Адыгаа ркны ажәа «дагә» иарсеит цшы-жәлак: Дагәа (Даго), Дагә (Догов), Дагә-ахәа (Дакахов), Дагәжьей (Догужаев). Ашәуаа ркны икоуп ажәла Дагәжьей (Дагужиев).

Адамыр – адыгаа ркны иуцылоит ари ахьыз иадхәалоу сиусицшым аформақәа: Адемыр, Адмыр, Аидамыр, Андемыр, Дамыр. Акабард парәуаф Кәәкәа Цамалдин игәаанәгарала, Адамыр арац хызуп, «агәы, анамыс» хәа аанагоит. Аха арац хыызқәа ржәар ахьыз Адамыр алазам. Атиурқ жәларқәа рыхыызқәа иреиуоп. «Демир» тыркәшәала «аиха» ауп иаанаго.

Адгәыр – ари ахьыз иасшәырцш акабарда бызшәа иалоу ажәа «дыгуарлы» – ари Уацстәыланхыц, Дигора, инхо, ауацс жәлар иреиуоу, зхатә цәажәашәа змоу, адыга жәлар сиха ирзааигәоу жәлартә гәыцуп. Адыгаа ркны икоуп ажәла Дыгәарлы (Дугорлиев).

Адгәагә – ацсуааи ашәуааи рыоньцка исиаз ахыызқәа иреиуоп, «адгәагәы, аиadyгә игәы» хәауп иаанаго.

Адлагыкәа (Атлагыкәа) – ажәытәзатәи адыга хыызқәа иреиуоп. Иахьазы адыгаа рантропонимиаф иуцылазом, изхьсит. Анцәамтә «кәа» адыга бызшәаҭы «аца» хәауп иаанаго. Ахьыз ашәаҭа, хымцада, адыга бызшәа иадхәалоуп, аха ацакы цқәа силкаам.

Адлыхә (Атлыхә) – ари ахьыз адыга бызшәоуп изыдхәалоу, аха иахьазы адыгаа рантропонимиа иалам. Ажәа «тлыхәыжә» (афырхаца) иацыркәазар аусит. Ахьыз актәи ахәҭаҭы иаабо ахәҭаҭ «дл» – «тл», хгәаанәгарала, адыгажәа «лп» акынтә иааусит, «хә» – ажәа «хәын» (акалара, аказаара) акынтә. Ус анакәха, ахьыз «ихаҭахаз» хәа аанагоит.

Азамат – адыгаа ркны х-формак амоуп: Азмат, Азмет, Азамат. Арац хызуп. «Адура, ахыз-ацша» хәауп иаанаго.

Аздамыр – адыгаа ркны иуцылоит «Уздемыр» (Оздемир) хәа ашәкәы итафәоу ажәла. Ахыызқәа Аздамыр,

Уздемыр, Астамыр шыаталей цакылей сизааигёоу хыыз-кёоуп, атиурк бызшёакёа ирхылтшытроуп, «аиха ахата» хёауп иаанаго.

Азнаур – адыгаа ирхёоит обаны: Азнаур хёаггы, Азнур хёаггы. Икоуп «Азнаур» (Азнауров) хёа ашёкёы итаооу акабард жёлаггы. Ари ахыыз кыртуа хылтшытроуп иамоу. кырттёыла «азнаураа» хёа ззырхёоз аамстацёа ракёын. Ахыызкёа Азнаури, Азнори, Анзори цакыла еикёшёоит.

Албакъ – адыгаа ркны: Албач, икоуп иара убас Албачкёа, Албашькёа. Ахыыз шыакёгылоуп о-хётакны: «ал» – арац хызы Али акынтё иааусит, «ихаракзоу», «игёгёазоу» хёауп иаанаго; «бакъ» – атиурк бызшёакёа ирыхётачуп, «атауад, абшытра ахада» хёа аанагоит. Икоуп «Алыбач» (Алибеков) хёа ашёкёы итагалуу адыга жёлаггы.

Албат – адыгааи ашёуааи ркны: Албот (Альбот). Егъхызуп, егъжёлоуп. Иасшёыртш абалқар бызшёа иалоу ажёа «албота» (ацырахёа).

Алгъари – адыгаа ркны: Алгъарый. Ахыыз о-хётакны ишыакёгылоуп: «ал» – арац хызы Али акынтё иааусит, «гъари» – Крымтёылатёи ахцёа рыхыыз иадхёалоуп.

Алиас – адыгаа ркны: Илгс. Ауриацёеи араццёеи еицырзеицшу хызуп. «Анцёа имч» хёауп иаанаго. Адыгаа ркны иуцылоит ижёланггы (Иляс – Ильясов).

Алма – ацсуаа ркны ихызуп, адыгаа ркны – ижёлоуп. Атиурк бызшёакёа ирыдхёалоуп. «Ацёа» хёауп иаанаго.

Алмахсит – адыгаа ркны: Алмахсит. Арац хызуп. «Зегъздыруа, ацарауао» хёауп иаанаго.

Алхас – адыгаа ркны иуцылоит ихзынггы, ижёланггы. Адыгаа «Алкас» рхёоит. Икоуп «Алхас» хёа икоу аформаггы. Ацъам хызы Alqasb акынтё иааусит. Ацакы еилкаам.

Алтыкё – ари ахыыз ацсуаа ркноуп иахьупыло, аха адыга бызшёоуп изыдхёалоу. О-хётакны ишыакёгылоуп: «ал» – ацакы цкъа еилкаам, адыгажёа «тлы» (ахаца) иадхёалазар аусит; «тыкё» – адыга бызшёала «ахёчы» хёауп иаанаго.

Алцъан – адыгаа «Алижан» рхёоит. Икоуп «Алжан» (Алижанов) хёа ашёкёы итагалуу ажёлаггы. Ахыыз хшар калоит о-хётакны. Актёи ахёта ацакы азгёахтахёеит. Ао-

батәи ахәта «Цьан» ацъам бызшәәсы «ацсы» (душа) хәа ацакы амоуп. Араццәеи ацъамцәеи сицырзеицпу хьзуп.

Амзан – адыгаа рантропонимиа иалоу хьзуп. цакыла апсшәоуп изыдхәалоу. «Амза Анцәа» хәауп иаанаго.

Амир – адыгаа ркны иуцылоит ихьызны мацара. Арац хьзуп. Иаанагоит «апыза», «ахәынтқар».

Амиран – ашәуааи, адыгааи, ауацсааи ари ахьыз қыртуахьызны иахәапшусит, аха бызшәала изыдхәалоу апсышәоуп. Ацсуахьзы Амран акынтә иааусит. «Амра Анцәа» хәауп иаанаго.

Амхадьыр – адыгаа ркны х-формак амоуп: Мухьыцъыр, Мухажыр, Мыхадьор. Арац хьзуп. «Ихцәаз» хәауп иаанаго.

Анатол (Анатоли) – ари ахьыз ажәашьтрала абырзен бызшәоуп изыдхәалоу, «амрагылара» хәауп иаанаго.

Анзор – адыгаа ркны иуцылоит ихьзынгы, ижәлангы. Қыртуа хьзуп. Иаанагоит «аамста, атауад».

Анцәокә (Анцәокә) – жәытәхьзуп. Адыгаа ркны ари ахьыз иарәсит сиусицшым аформақәа: Анфакәа, Анфокәа, Анцәокә, Анчокә, Ансокәа. Арт ахьызқәа зеггы цакыла сикәшәоит, урт рынцәамта адыгшәала «аца» хәауп иаанаго, рышпәта ацсуажәа «Анцәа» акынтә иааусит. «Анцәаца» хәауп иаанаго. Ижәлангы иуцылоит.

Аргәын – ацсуаа ркны ижәлоуп, адыгаа ркны иагъхьзуп, иагъжәлоуп. Ари ахьыз ацарауаа атиурқ бызшәакәа ирыдырхәалоит. Ахьыз ацакы «асеи» хәа иаапшусит.

Арзамет – адыгаа ркны «Азамет» рхәоит. Ахьызқәа Азамати, Азамети, Арзамети цакыла сикәшәоит. Ацсуаа ркны иара убас иуцылоит ахьыз Арзамыхәгы. Арака хара иаабоит арац нцәамта «ат-ет» ацынхәрас адыга бызшәа иалоу ахацажәлатә рбага «хә».

Аркади – иаххәап, цакыла ацсуа бызшәа иадхәаламзаргы, ахьызқәа Аазиз, Азамат, Алхас, Алмахсит, Мыстафа, Саид ацсуа жәлар ацсыуа хьызны ирыцхьазозар, ахьыз Аркади сицп икоу ацсуаа иаахцәаны иацсыуа хьзым хәа азырхәоит. Аркади – бырзен хьзуп, «Аркадиа иалдыз», мамзаргы «насыц змоу ахьча» хәа ацанакусит.

Арсана – адыгаа «Арсен» рхэоит. Урым хъзуп. «Ахац-ара злоу» хэауп иаанаго.

Артур – ацсуа хъызны ажэлар ишрыламцэазгъы, ахъыз Артур ныкэызго ацсуа чкэынцэа мачым. Ахъыз ацакы ацарауаа акыр иалацэажэахъеит, аймак-аиэак рыз-цэырнагахъеит. Адыгаа царауаа изларцхъазо ала, Артур – акелът бызшэа акынтэ иаауа хъзуп, «амшэ» ауп иаанаго.

Арутан – адыгаа ркны иуцылоит «Артун» (Артунов) хэа ашэкэы итагалуо ажэла. Ацакы еилкаам.

Аслан – ацсуа-адыга жэларкэа рантропонимиаэ акырза исиаз ахъызкэа иреиуоуп. Иуцылоит ихъзынгъы, ижэлан-гъы. Ацсуаа рантропонимиаэ иаабоит ари ахъыз аазырц-шуа быжь-формак: Аслан, Асланбеи, Асланбакъ, Аслан-гъари, Асланыкэа, Асламбеи, Асламбакъ. Икоуп Асла-нзиаа рыжэлагъы. Арт ахъызформақэа реихарак уцылоит адыгаа ркынгъы. Ара икоуп Асланыбаа рыжэлагъы.

Астамыр – ари ахъыз ацсуааи адыгацэеи, еихарак ацсуаа, акыр ирылацэахъеит, атиурк хъызкэа иреиуоуп, «аиха хата» хэауп иаанаго.

Атлакэа – адыга хъзуп. Ө-хэтакны ишыакэгылоуп: «тлы» – ахаца, «кэа» – аца. «Ахаца ица» хэауп иаанаго. Адышпэаэы икоуп даэа ажэакгъы ахъыз Атлакэа шытыб-жыбыла иакэшэо. «тлякэа» – уака «ашъапы» ауп иаанаго.

Атлацсыкэа – ажэытэзатэи адыгахъызкэа иреиуоуп. «Атлацс (тлацс) ица» хэауп иаанаго.

Атлыхэ – адыга хъзуп. Ө-хэтакны ишыакэгылоуп: «тлы» – ахаца, «хэ» – ахацажэлатэ рбага.

Ахмат – адыгаа ркны: Ахмад, Ахмат. Арац хъзуп. «Рацэа идырэхэо, рацэа изырырго» хэауп иаанаго. Иуц-ылоит ижэлангъы: Ахмад (Ахмедов), Ахмат (Ахметов).

Базрыкэа – адыгаа «Баизрыкэ», мамзаргъы «Безрыкэ» рхэо-ит, арац-адыга хъзуп. Арацэа «баизыр» зырхэо «ажэлатиэы» иоуп, ахъыз анцэамта «кэа» адыга бызшэоуп изыдхэалоу.

Беслан – адыгаа «Баислан» рхэоит. Майкэац ақалақь асы адыга царауаа гэыцэык еицтрыжъыз, «Наши имена» («Хара хыхъызкэа») хэа хыс измоу ашэкэаэы ианым ари ахъыз ацакы, избан акэзар уи арт ацарауаа ирыздыруа-

мызт. Аха хара ишаадыруала, Беслан – атиурк хыызкәа ирхыпхьазалоуп, Ө-шьатак рыла ишьақәгылоуп: «бик» (атауад, аамстаду) – «аслан» (алым). Ахьыз, излеилақха-аз ала, «атауад-алым» хәауп иаанаго.

Батал – адыгаа ркны иуцылоит «Битал» хәа. Арац хьзуп, «афырхаца» хәа аанагоит.

Батыр – ари ахьыз ацсуаа ркны имачны иуцыхьашө-ит, аха уеизгы-уеизгы хәхьызсиа иалоуп, атиурк быз-шәақәа ирыдхәалоуп, «имшө аруа, афырхаца» хәа аанагоит. Адыгаа ркны иуцыхьашөит ижәлангы.

Билал – арац хьзуп, «згәы бзиоу» хәауп иаанаго.

Борис – ари аурыс хьзы ныкәызго ацсуаагы адыгаа-гы мачым. «Борислав» акынтә иааусит, Ө-урыс ажәак ирыдхәалоуп: бор (бороться) – с (слава).

Барак – адыгаа ркны Баракаи. Арац хьзуп, «Анцәа илцха, зысыргәгәо» хәа аанагоит.

Бақь – адыгаа ркны Бач. Атиурк хыызкәа иреиуоуп, «атауад, ицгәоу, кыр зылшо» хәа аанагоит.

Бақьыр – адыгаа ркны Бачыр. Арац хьзуп. «Амахец-ыс» хәауп иаанаго. Адыгаа ркны иуцылоит ижәлангы.

Вадим – урыс хьзуп, ацсуаа аәажәатәи ашәышықәса аахыс акыр ирылацәсит. Ацарауаа ари ахьыз иахәацшүе-ит ахьыз Владимир иаазыркьаҕу форманы. Ус анакәха, ахьыз ацакы шыақәгылоуп «адуней змоу, адуней знапыц-аку» хәа.

Валентин – Алатин хыызкәа иреиуоуп, «ицгәоу, агә-абзиара змоу» хәауп иаанаго.

Валери – ацсуа-адыга жәларқәа рыоныцка акыр иҕиас хьзуп. Алатин хыызкәа иреиуоуп. «Угәы бзианы аказаа-ра, иразу, ицгәоу» хәауп иаанаго.

Виктор – ацсуаа акыр ирылацәоу хьзуп. Алатин хы-зкәа иреиуоуп. «Аиааира згаз» хәауп иаанаго.

Витали – алатин хыызкәа иреиуоуп. Ари ахьыз ны-кәызго ацсуаа мачым. «Ацстазааратәи» хәауп иаанаго.

Владимир – хара хгәатарақәа рыла, ари ахьыз сиха ацсуаа ркнууп иахҕиас. Урыс хьзуп, «адуней знапыц-аку» хәауп иаанаго.

Владислав – ацсуаа ркны сиха асиара змоу хъзуп. Ари ахьыз, Ацсны Ахэынтқарра рацхьатэи Ахада иахатыр акынтэ, иныкэызго даара ирацэафуп. Урыс хъзуп, «ахьз-ацша знапыцаку» хэауп иаанаго.

Геннади – бырзен хъзуп, ацсуааи, ашэуааи, адыгаан рыоныпка лассы-лассы иуцылоит, «ауафох, иаазоу, иб-зиоу, аамсташэа злоу» хэауп иаанаго.

Георги (Гьаргь) – бырзен хъзуп, «адгьылқэаарыхфы» хэауп иаанаго.

Григори (Грышья) – иахьа уажэраанза, Ацсны асовет мчра анышьякэгыла инаркны исианы иказ хъзын. Ады-гаа рааста ацсуаа ркны сиха иуцылон.

Далатбеи – адыгаа ркны: Долетбык. Арац-тиурк хьызқэа иреиуоуп. «Далат» иаанаго «анасыц, амал» ауп, «беи» – ари атиурқцэа ркны тауади-аамстеи рыхьызқэа ирыцлоз ичыдоу хэтачуп.

Дамыр – ари ахьыз ныкэызго ацсуаа мачым. Уарла-шэарла акэзаргы, иуцылоит Кавказынхыц инхо хасшья-ратэ жэларқэа рыоныпкагы. Ахьыз ацакы цкьа силкаам.

Дамси – адыгаа ркны иуцылоит «Дамык» хэа. Хгэы излаанаго ала, «адамик» хэа изышпытоу адыга жэлар рхылышпытрак рыхьз акынтэ иааусит.

Даут – арац хъзуп, аха ацсуаа ракэзар, уи ацсыуа хьыз-ны иахэацшусит. «Бзиа ирбо» хэауп иаанаго.

Денис – ацсуаа ркны, «ацсуа хьызқэа» ргэыц иалам-заргы, исианы икоу ахьызқэа ирхыцхьазалоуп. Бырзен хъзуп, Дионис (афы анцэа) ихьз акынтэ иааусит.

Дырмит (Дима) – ацсуаа акыр ирылацэахьоу ахьыз-қэа ируакхсит. Абырзенцэа ркны адгьыли адгьылқэаа-рыхрей рынцэацхэыс Деметра лыхьыз акынтэ иааусит, «Деметра илызку» хэауп иаанаго.

Ебырхам (Ибрахим, Ибрагим) – арац псылман хъзуп, «ажэ-ларқэа раб» хэа ицхьазоу Авраам ихьз икынтэ иааусит.

Едгьы (Едыгь) – ажэытэ ацсуа хьызқэа иреиуоуп, жэлархъзуп, «адыга, асдыгь» хэауп иаанаго.

Едрыс (Индрис) – арац-бырзен хъзуп, «агэымшэа» хэауп иаанаго.

Енвер (иуцылоит «Инвер» хэагы) – арац хъзуп, «ала-шара, атшаша» хэауп иаанаго.

Еслам (Ислам) – арац хъзуп, ацсылманра ахъз ала ишыакэгылоуп.

Есхак – арац-уриа хъзуп, «иара дыччо далагоит» хэауп иаанаго.

Зақьариа – арац хыызкэа иреиуоуп, аха ацакы цкба итцаам.

Заур – ацсуа-адыга жэларкэа акыр ирылацэахыоу хъзуп. Арац хыызкэа иреиуоуп, «аиааира» хэа аанагоит. Ахархэара амоуп тауади-аамстеи рыхыызкэа ирыдхэалоу ахэтацкэа ирыцны. Иаххэап, Заурбақь, Зауркан.

Зафас – адыга хъзуп, «аизара ду» хэауп иаанаго. Ацсуаа ари ахыыз еиха ирылацэоуп адыгаа рааста.

Зураб – атиурк-ацъам хыызкэа иреиуоуп, ажэа «сух-раб» (арубин – зыхэ хараку ахахэ) акынтэ иааусит.

Зацшь – ацсуаа ркны ижэлашьбатангы иуцылоит. Адыга хъзуп, «ар рцыза, ар рытауад» хэауп иаанаго.

Игор – аскандинавиатэи ажэларкэа ркынтэ иаауа хъзуп. Ацсуаа акыр ирылацэоуп. «Атхацъра анцэа» хэауп иаанаго.

Инал – ацсуа-адыга жэларкэа жэйтэаахыс акыр ирылацэахыоу ахыызкэа иреиуоуп, «ахэынцкар» хэауп иаанаго.

Кадыр – арац хъзуп, «зегъ зымчу, зегъ зылно» хэауп иаанаго.

Калат – адыга хъзуп, ацсуажэа «акалат» акэзам ари ахыыз зыдхэалоу. Адыгаа ркны «калат» хэа изышьтоу шыанцатэ къарахэуп.

Калакэыт – адыга хъзуп, ахыыз «Калакэыт» акынтэ иааусит, «абааш хызжэжэо» хэауп иаанаго.

Кан – икалоит атиурк хызы Кан (аазамта) акынтэ иаауазар, икалоит ацсуажэа «акан» иадхэалазар.

Қамал – арац хъзуп, «абзиаза, аицъза» хэауп иаанаго.

Қырым – арац хъзуп. Адыгаа ркны: Черим. Ахыыз ацакы «ахалал, хатыр зкэу» хэа ишыакэгылоуп.

Қычыкэ – атиурк хыызкэа иреиуоуп, «апахэчы» хэауп иаанаго.

Калбат – адыга хъзуп, «абааш зырбго» хәауп иаанаго.

Кансоу – атиурқ-адыга хьызқәа иреиуоуп, «кан» – ааз-амта, «соу» – адыгажәа «шәауа» (аца) хәауп иаанаго.

Лыкәман – арац хъзуп, ажәытәан сицырдыруаз арац дыр ихъз ауп.

Мац – адыга царауаа ари ахьыз рышәкәкәа ирны-рцоит адыга хьызыны. Хара хгәаанагарала, ахьыз Мац апсуажәа «амца» акынтә иааусит. Икан Ацсны Мацаа рыжәлагъы. Урт нхон иахъа Мацеста хәа сицаадыруа, «Мапицста» хәа зыхъзышәкьоу акурортгә тыц асы.

Мацъыт – арац хъзуп, «хъзи-цшси змоу» хәауп иаанаго.

Мсырбей – арац хъзуп, «мсыр» (Мсыртәылоуп иаанаго), «бей» – тауади-аамстей рыхъызқәа формазыркуа хәтачуп.

Мурат – арац хъзуп, «иртаху, угәы зыхәо» хәауп иаанаго.

Муртаз – арац хъзуп, «иалху» хәауп иаанаго.

Мыстафа – арац хъзуп, «зегъ рейха ицқоу, зегъы ире-игъу» хәа ацакы шыақәгылоуп.

Наазим – адыгаа ркны: Назым. Арац хъзуп, «аиҕкааабы, аиҕырцааабы» хәауп иаанаго.

Назырбей – ажәытә уриатә хъзуп, «Анцәа изку» хәауп иаанаго.

Нану – апсуаа ркны ҕнатә хьызыны икоуп, апсуа-адыга жәларқәа сицырзеицшу хы, «ахәчы, асаби» хәа аанагоит.

Нарт – Нартаа репос ахьыз ала ишыақәгылоуп. Кавказ-тәи ацарауаа акыр рыециршәахәсит ахьыз «Нарт» ацакы шыақәдыргыларц. Аха арт асазышәарақәа иахъа уажәраа-нза илыпшәадан. Хара хгәаанагарала, «Нарт» апсшәоуп изыдхәалоу. «На» арака «Анцәа, анцәахәы» хәауп иаанаго, «р» – ари ахцатәи ахаҕи арацәа хыцхъазарси зныцшуа аффиксуп, «т» – ажәа «атаацәа», «атынха» акынтә иааусит. Ари агәаанагара иапазар, ахьыз Нарт ацакы шыақ-әыргылатәхоит «анцәахәкәа ртаацәа, ртынха» хәа.

Нурбей – арац хъзуп. «Нур» – ашәахәа, «бей» – ахат-ыртә хьызқәа рырбагатә хәтачуп.

Нури – арац хъзуп, «ицшьоу» хәа аанагоит.

Ныхә – арац-уриа хъзуп, Нои араццәа «Нух» хәауп дшырдыруа.

Омар – арац хъзуп. «Хәцъра ицаз» хәауп иаанаго.

Пшькан – адыга хъзуп, «атауад иаазамта» хәауп ацакы пышпәкәгылоу.

Пшьмаф (Пшьмакә, Пшьмакәа) – адыга хъзуп, «насың змоу атауад» хәауп иаанаго.

Рамзан – арац хъзуп, апсылманмза Рамазан акынтә иааусит.

Рашыт – арац хъзуп, «амәа иапа иану ацыза» хәауп иаанаго.

Руслан – атиурк хыызкәа иреиуоуп, «алым» хәауп иаанаго.

Рустам – адыам хыызкәа иреиуоуп, «ицәгәоу» хәауп иаанаго.

Сайд – апсуа-адыга жәларкәа акырза ирылацәахыоу хъзуп. Ахацәа ирырто апсуа хыызкәа рейкәцхызараф ари ахыыз ауаа рацхыза иргәалашәо иреиуоуп.

Сафарбей – арац хъзуп. Апсылмантә мзар афы «сафар» зыхызу аобатәи амза ауп. Убаскан ииз ракәын аханатә «Сафар» ахыыз зыртоз.

Сахаткьери – ахцәси атауадцәси иныкәыргоз арац хъзуп. «Сахат» – «асаат» ауп иаанаго, «кьари» – Крым-тәылатәи ахцәа рдинастиатә хызы акынтә иааусит.

Смел (Исмаил) – арац-уриа хъзуп, «Анцәа иахәит» хәауп иаанаго.

Султан – арац хъзуп, «ах» хәауп иаанаго.

Татластан – адыга хъзуп. Ацакы цкба силкаам. Адыгаа ркны иуцылон «тлаустан» хәа.

Татраш – адыгаа ркны: тотраш. Нартаа репос иалоу фырхацоуп.

Темыр – атиурк хыызкәа иреиуоуп, «аиха» ауп иаанаго. «Темыр» пшәтала иакәшәоит ахыызкәа Төмыркан («кан» – аазамта), Төмыркәа («кәа» – адыга бызшәафы «аца»).

Тенгыз – атиурк хызыкэа иреиуоп, «амшын» ауп иаанаго.

Уахайд – арац хызуп. «Азацэ» хэауп иаанаго.

Фазил – арац-ацъам хызыкэа иреиуоп, «иацсоу» хэауп иаанаго.

Феликс – алатин хызыкэа иреиуоп, «насыц змоу» хэауп иаанаго.

Халыл – иуцылоит Халил хэагы. Арац хызуп, «абыза иаша» хэауп иаанаго.

Хэсин – адыгаа ркны: Хусен. Арац хызуп, «ибзиоу, иразу, ихалалу» хэауп иаанаго.

Ханашэ – адыга хызуп, «иладшэу ала» хэауп иаанаго.

Харун – арац-уриа хызуп, ахыыз Аарон акынтэ иааусит, «ашьхатэ» хэауп иаанаго.

Хасан – арац хызуп, «ибзиоу, иразу, ихалалу» хэауп иаанаго.

Хачамаф – адыга хызуп, «насыц змоу асас» хэауп иаанаго.

Шамел (Шамил) – ажэытэ уриатэ хызуп, ахыыз Самуил акынтэ иааусит, «Анцэа ииахаз» хэауп иаанаго.

Шьяабан – арац хызуп, ацсылманмза Шабан акынтэ иааусит.

Шьмаф – адыга хызуп, «Шыумаф» (асыуаомшы) акынтэ иааусит.

Шэлиман – арац-уриа хызуп. Ауриацэа ркны: Соломон. «Итынчу, ихьчоу» хэауп иаанаго.

Цьамал – арац хызуп, «ацшзара» хэауп иаанаго.

Цьантэмыр – ажэытэан ари ахыз ацсуа-адыга жэларкэа рыоньцка акыр исианы иказ ахызыкэа ирхыцхызалан. Ацъам-тиурк хызыкэа иреиуоп: «Цьан» – «ацсы» ауп иаанаго, «Тэмыр» – «аиха». Апшэуаа ркны иуцылоит ижэлангы.

Цьанхэат – ажэытэан лассы-лассы иуцылоз ахызыкэа иреиуоп. Адыга парауаа гэыцфык сицтыржыыз апшэаэсы ари ахыыз ацакы азышьякэыргылам. Аинтернет-сайт ru.wikipedia.org изларбоу ала, ахыыз Цьанхэат адыга хызуп, «насыц змоу ауабы» хэауп иаана-

го, аха хара уи агәра цкба ихазгом, избан акәзар арака, ари ахыз асы лабсаба иаабоит ашьата иалоу, ацям бызшәа иадхәалоу, «ацсы» ацакы змоу ахәтач «Цбан».

6. Ацсуаа рантропонимиа иалоу арац, атиурк, ацям хыызкәа

Ацсуаа ацсылманра анрылацәа инаркны рыоныцка ицәырцуа иалагеит арац бызшәеи атиурк бызшәакәеи ркынтә иаауа ацсылман хыызкәа. Ари калсит а-?қ-тәи ашәышықәса аобатәи азбжа инаркны. Ускан урт уарлашәарла ицәырпуазтгы, а-?ц-тәи, сихаразак, а-?ц-?)-тәи ашәышықәсақәа рзы ацсылман хыызкәа ирысакьахәымтахеит. Зегь рацхьаза ацсылман хыызкәа еисит тауади-аамстеи рыоныцка. Анаос урт шытырхит анхаомжәларгы, абрахь ипсылманцәазгы, ипсылманцәамзгы на-лацаны. Ишыкалазаалак, ацсылман хыызкәа ацсуа жәлар «иацсыуа» хызны иршьо иалагеит. Уимоу, иахьа уажәраанзагы, ғырцштәыс иаагозар абарт ахыызкәа (Даут, Еслам, Мақытат, Саид, Сеидык, Уахаид ухәа убас егыртгы), ацсуаа ирцхьазоит «ацсыуа» хыызкәаны. Урт ахыызкәа «шацсыуам» здыруагы, иаххәап, Алыкьса, Алыкьсандр, Гьаргь, Дырмит, Мхьел, Никәа, Сума, Уасил реицпн изоу «акьырсиан» хыызкәа рааста «иацсыуаны» иахәацпуеит, ахыыз ахәцы ианитатәха, иртоит сиха «иацсыуа» хызны ирцхьазо ацсылман хызы. Уи азы акәхап Дырмит Гәлиагы иусумтакәа руак асы «иацсыуа хыызкәапәкьаны ипицхьазаз ахыызкәа Алхас, Алиас, Ардашыыл, Абдала, Батангьери, Беслан, Билал, Баталбеи, Есхак, Еслам, Мамсыр, Мырзакәбыл, Наурыз, Сааткьери, Сеидык, Фаткьери, Чахмат, Цьантәмыр ухәа убас егыртгы.

Ацсуаа рантропонимиа иалоу арац хыызкәа иреиуоп: Аазиз (акыр иацсоу, аргәгәаом), Абдат («ихырхәо, Анцәа имцаныхәо», адыгаа ркны цхәысхызыны ицхьазоуп), Азамат (ахаракыра, ахыз-ацша), Азрет (хатыр дузза

зқәу, ищшьоу), Албақы (арац-тиурқ хьзуп, Алибек акынтә иаауеит, «иҳаракзоу» хәауп иаанаго), Алиас (арац-уриа хьзуп, «Анцәа имч» хәауп иаанаго), Алим (ацхьан ааста уажә хаазқәылаз сиха иҗиас хьзуп, «издыруа, ицарауа-оу» хәауп иаанаго), Алмахсит (адыр, ацарауао), Амина (зыгәра гоу), Ахмат (хьызла-цшала изыхцәажәо), Билал (згәы бзиоу), Далатбеи (ацъам-арац-тиурқ хьзуп, «анасыци амали змоу атауад» хәауп иаанаго), Даут (бзиа ирбо), Дина (адин, анцәахацара), Едрыс (арац-бырзен хьзуп, «ахацара злоу, згәы мтрысуа» хәауп иаанаго), Еслам (ацсылман дин ахьыз), Есхақ (арац-уриа хьзуп, «иара дыччо далагоит» хәауп иаанаго), Зақьариа (арац хьызны ицхьазоуп, аха ацакы цкьа силкаам), Замира (агәы, анамыс), Инвер (алашара), Кадыр (зегь зылшо), Қьамал (абзиаза), Қьрым (иҳалалу, хатыр зқәу), Каимат (амеыппа), Махмед (хьызла-цшала изыхцәажәо), Мурат (иртаху, изыццшу), Наазим (аиҗкааоы), Нури (ицщшьоу, Анцәа илашара), Рашьыт (аиапамоа иану апыза), Саид (насыц змоу, иманшәалоу, изызхауа, ашәарыцао), Салыбеи (еиқәшәоу, иманшәалоу), Сафарбеи (арац-тиурқ хьзуп, «аобатәи ацсылман мза Сафар азы ииз» хәауп иаанаго), Селым (цкәа змам), Смел (даеакала Исмаил хәагы рхәоит, арац-уриа хьзуп, «Анцәа иаҳаит» хәауп иаанаго), Уазыр (аминистр ицхыраао), Уамар (хацъра ицаны иааз), Уасман (абао еицызшьуа), Уаҳайд (изацәу), Фазил (арац-цъам хьзуп, «иапсоу» хәауп иаанаго), Халыл (аоыза цкьа), Хәсин (иразу, ибзиоу), Халит (назаза икоу), Хамзат (ицоу, узбылуа), Харун (арац-уриатә хьзуп, «ашьхатә» хәауп иаанаго), Хасан (иразу, ибзиоу), Хәцъмат (Хәцъра ицаны иааз Мет), Шьаабан (шьаабан мза ахьзала икоуп), Шәлиман (итынчу, ихьчоу), Цъамал (ацшара) ухәа убас егьыртгы.

Ацсуаа рантропонимиа атиурқ бызшәакәа ркынтә иалалаз ахьызкәа, аиапазы, даара ирацәоуп. Арац бызшәеи ацъам бызшәеи ирыҗхарцшуазар, хымпада, атиурқ хьызкәа рхьцхьазара ыынтәны сихазар калап. Аха урт тцаам, арац хьызкәа тцааны ишыкоу еицш. Насгы иазгәатәтәуп, ацсуаа

рантропонимии иалоу атиурк хыызкәа шейхау, адыга быз-пәа иалоу атиурк хыызкәа рааста. Ацсуа-адыга жәларкәа рантропонимии ааизакны хәхәацшуазар, ихәзгәамтарц зал-шом арака ишмачым лыпшәа бзиала зәаазырцшуа атиурк бызшәакәа ркынтә иаауа ахәтачкәа «бақь», «беи», «гъари – гъери – қъари – къери», «кан», «хан».

Арт ахәтачкәа рцакы хара хәзаатгылахьан ацсуааи акарач-балқарцәеи реимадарақәа ахьтахцаауаз аусумтаҕы. Абар уи акынтә цыпцәахак: « В абхазской и в целом абхазо-адыгской антропонимии существуют довольно продуктивные элементы тюркского происхождения, заимствованные через посредничество северокавказских тюркоязычных народов и, прежде всего, карачаевцев и балкарцев. Среди этих антропонимических элементов наиболее известны: « хан» – титул феодального правителя у народов алтайской языковой семьи, который первоначально был широко распространен в мужской антропонимии, но затем, по мере его десемантизации, все чаще стал употребляться в женской антропонимии (в абхазской антропонимии элемент « хан» встречается в мужских именах Ахан, Исхан, Маханбей, Хангерий и в некоторых других; в женских именах – Аштырхан, Джаабахан, Казырхан, Кайматхан, Ханиа, Харихан и т.д.; в абхазских фамилиях – Ахан-ипа и Ханагуа); « кан» – полисемичное тюркское слово, обозначающее такие понятия, как « кровь, царь, хан, воспитанник» (элемент « как» в абхазской антропонимии встречается в мужских именах Елкан, Зауркан, Кан, Кансоу, Канчобей, Татаркан, Темиркан, Торкан, Урыскан и т.п.; в женских именах данный элемент нами не зафиксирован; в абхазских фамилиях – например, в фамилии адыгского происхождения Канхуа); « бей» – элемент, являющийся принадлежностью исключительно мужских имен (как, например, Асланбей, Баталбей, Карбей, Нурбей, Хасанбей и т.д.; элемент встречается и в абхазском фамильном имени Беиа); « бек» – элемент, происходящий из тюркского « бек» в значении « господин, начальник, глава племени, помещик» (данный элемент встречается в мужских именах Асланбек, Заурбек, Талумбек и прослеживается в фамильном

наименовании Шубекиа); « гери» (« кери») – элемент, происходящий от названия династии татарских ханов, основавших в XV веке Крымское ханство (встречается в мужских именах Азаматкери, Батангери, Джангери, Сахаткери, Фаткери и т.п., а также в фамильном наименовании Гериа)» .

Ацсуаа рантропонимиа иалоу атиурк хьызкэа иреиу-уп: Адамыр (аиха), Алма (ацэа), Аргэын (аеыю), Аскъар (аибашьбы), Аслан (алым), Асланбеи (алым-хэынткар), Астамыр (аиха хата), Бараныкэа (атиурк-адыга хьзуп, «асыгтэхэа аца» хэауп иаанаго), Бакъ (атауад, ах, агэ-гэа), Бирам (ари ахьыз ацсылманрае имоацырго ныхэак аа-нарцшуеит), Блат (ацыр), Зураб (арубинхахэ), Инал (ахэ-ынткар), Кэычыкэ (апахэчы), Кан (аазамта), Клыч (ахэа), Руслан (алым), Тэмыр (аиха), Тэмыркан (аиха-аазамта), Тенгьыз (амшын), Уздамыр (аиха хата), Хан (ахэынткар), Цыгыт (афырхаца). Атиурк хэтэчкэа злоу, ма атиурк бызнэакэа ирыдхэалоу ацсуа хьызкэа рахь ицхьазатэ-уп: Ажгыери, Аздамыр, Акыбеи, Акэланкьери, Албакъ, Алгыари, Алиасгыери, Алмасбеи, Алтоурым, Алыбеи, Алымбеи, Арабеи, Арзакан, Арухан, Асламбеи, Аслан, Асланбакъ, Асланбеи, Аслангыери, Астамыр, Астырхан, Атласкан, Ашхангыери, Ацгыари, Багирхан, Базырхан, Баъкан, Баъмырза, Баъыз, Баъырбеи, Барак, Басиат, Батыр, Батыргыари, Батал, Баталбеи, Батангыери, Батыр-пак, Батыршьах, Башь, Башьалиа, Башьлиа, Башькэыт, Башьышь, Бегьсултан, Бекъырбеи, Беслан, Беслангэыр, Бесылтан, Биаслан, Биберд, Гырцъын, Гыари, Дадашь, Дала-тбеи, Дамыр, Елкан, Закан, Закан, Заурбакъ, Зелымхан, Иазбеи, Иардар, Идар, Инал, Иналдар, Камсаркан, Кан-беи, Кэычгыери, Карбеи, Къалышьбеи, Казылбакъ, Кайта-мыр, Канчобеи, Караман, Карач, Каурбеи, Клыч, Кэабан, Кэбан, Кэылбакъ, Маматбеи, Маматкыари, Марзабакъ, Марзакэыл, Марыгтбеи, Мырзакан, Назырбеи, Ниязбеи, Нурбеи, Разамбеи, Руфбеи, Салымбакъ, Сафарбеи, Сит-беи, Сламбакъ, Согэым, Тамби, Татаркан, Татаркэыл, Торкан, Хазгыери, Хангыери ухэа убас егыртгьы.

Ацѣам бызшѣа иадхѣалоу, апсуа антропонимиа иалоу ахьызкѣа рѣи иаабо ахѣтачкѣа иахѣа уажѣраанза ишахѣтоу сицш итцаам апсуаа ркынгы, кавказынхыцтѣи хашьцѣа адыгаа ркынгы. Абри азы сицырдыруа адыга царуаѦ Кѣакѣа Цѣамалдин иѡсует: « Вопрос о персидском элементе в адыгской антропонимии потребует дополнительного исследования. Возможно, имена, восходящие к персидскому источнику, в большинстве своем утвердились через тюрко-арабское посредство. Они образуют сравнительно небольшую группу»¹⁴¹.

Апсуаа рыхьызтцаараѣи иуцѣло, хыцхъазарала ирацѣам, ацѣам бызшѣа акынтѣ иаауа ахѣтачкѣа иреиуоуп: мырза (ах ица, аѡѡы), стан (атѣыла), Цѣан (ацсы). Еикѣахцхъазаз ацѣам хѣтачкѣа рнаѡс иахцѣлалоит ацѣам хьызкѣагы, иаххѣап Алмас (алмаз), Армазан (Рамазан амза ахъ акынтѣ иааусит), Блат (ацыр), Гѣил (агѣилшѣты), Забыт (ахѣынтқар, ачынуаѡ), Муртаз (иалырхыз), Наурыз (аацынтѣи апыкѣсѣыцазтѣи аныхѣа), Рамазан – Рамзан (ачгара иатѣу амза, абрантѣ иааусит ажѣла Армазангы), Рустам (цѣеижыла ицѣгѣоу) ухѣа убас егыртгы.

Апсуаа рыхьызтцаараѣи иалхкаар аусит: ахѣтач «мырза» злоу ахьызкѣа – Бақьмырза, Хамырза; ахѣтач «стан» злоу ахьызкѣа – Рацстан, Рустан; ахѣтач «цѣан» злоу ахьызкѣа – Алцѣан, Цѣан, Цѣанбақь, Цѣангѣата, Цѣангѣери, Цѣанкѣаз, Цѣанкѣац, Цѣансыхѣ, Цѣантѣе-мыр, Цѣанхѣат, Цѣаныкь, Цѣаным, Цѣанцѣыкь ухѣа убас егыртгы.

¹⁴¹ Коков Дж.Н. Избранные труды. Том 2, Нальчик, 2001. – С. 65-66.

**АПСУАА РТРАДИЦИАТӨ
КУЛЬТУРА – АПСУАРА:
АМАТЕРИАЛҚӘЕИ АТЦААРАҚӘЕИ**

Ақтөи атематикатө еизга

Аредактор **Ажьиба Е.В.**
Акорректор **Арстаа Р.К.**
Компиутерла анбанкөшөара **Чамагөуа Л. Р.**

Аформат 84x108 1/32. Икацөкь. акь. бгь. 8,75.
Азаказ №. 9. Атираж 500.

Ақ. Акөа. Ешба имөа 168
РУП «Акьыцхь аоны»

2. АИ

3. АИ

4. АИ

5. АИ

6. АИ

7. АИ

8. АИ

9. АИ

10. АИ

11. АИ

12. АИ

13. АИ

14. АИ

15. АИ

16. АИ

17. АИ

18. АИ

19. АИ

